

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

B.Weyisow, G.Babaýewa

**TÜRKMEN DILI
(praktikum)**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

***Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi***

Aşgabat -2010

B.Weýisow, G.Babaýewa.

Türkmen dili (praktikum)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby.–

A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

256 sah.

Giriş

Ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň türkmen dili we edebiýaty fakultetleriň 1-nji ýyl talyplaryna 170 sagat möçberinde “Türkmen dili (praktikum)” dersi geçilýär. Onda talyplaryň “Türkmen dili” dersinden orta mekdepde alan bilimlerini berkitmek, çuňlaşdyrmak, ortoepiýa, ortografiýa we punktuasiýa boýunça amaly başarnyklaryny ösdürmek, olary türkmen diliniň ylmy grammatikasyny özleşdirmäge taýýarlamak göz önünde tutulýar.

Kitabyň “Fonetika, ortoepiýa we orfografiýa” bölümünde döwlet dili hukugyna eýe bolan edebi dilimiziň çekimli we çekimsiz seslerindäki, bogun gurluşyndaky aýratynlyklara, çekimli sesleriň inçe-ýogynlyk we dodak sazlaşygy, çekimsizleriň assimiliýasiýasy, uýgunlaşma, sesleriň düşürilip, artdyrylyp, orunlarynyň çalşyrylyp aýdylyşy ýaly fonetik hadysalara hem-de olaryň ýazuw düzgünlerine degişli zerur maglumatlar bilen birlikde talyplaryň özleşdiriş derejelerini barlamak üçin soraglar, başarnyklaryny ösdürmek üçin ýumuşlar berilýär.

Kitabyň “Leksikologiýa” bölümünde ene dilimiziň söz baýlygy, sözleriň asyl we göçme manylarda ulanylyşy, omonimler, sinonimler, antonimler, durnukly söz düzümleri, sözlükler hakdaky zerur maglumatlar, lingwistik sözlüklerden nusgalar, şeýle hem agzalan meseleler bilen baglanyşykly amaly ýumuşlar ýöriteleşdirildi.

“Morfologiýa” bölümünde söz toparlarynyň, aýratynam, olardan özleşdirmesi kynrak hasaplanýlýan atlaryň we işlikleriň morfologik aýratynlyklaryna, köplük, degişlilik, düşüm, zaman ýöňkeme kategorýalarynyň aňladylyşy bilen baglanyşykly meselelere köpräk üns berildi.

Kitabyň “Sintaksis” bölümünde, esasan, sözleriň özara baglanyş ýollary, erkin söz düzümleri, ýönekeý we goşma sözlemler, olaryň görnüşleri, sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýan sözler, başganyň sözi...ýaly meselelere degişli grammatik maglumatlar berildi, olar bilen baglanyşykly dyngy belgileriň ýazuw düzgünleri düşündirildi.

Ýumuşlar çeper eserlerden, halk döredijiginden, gündelik metbugatdan alyndy, iş kagyzlaryndan nusgalar berildi. Tekstleriň stil aýratynlygyna, sözlemleriň arasyndaky many hem grammatik baglanyşyga üns çekildi.

Temanyň özleşdiriliş derejesini we talybyň amaly başarnygyny barlamak maksady bilen kitabyň her bölümüne deňişli grammatik derňew berildi.

FONETIKA, ORFOGRAFIÝA, ORFOEPIÝA

Fonetika dil biliminiň sözleýiş seslerini öwrenýän bölümidir. Biziň özara sözleşýän dilimiz ses dilidir. Her diliň fonetikaşy şol diliň ses gurluşynyň aýratynluklaryny, şol dile mahsus bolan fonetik hadysalary öwrenýär.

Türkmen diliniň fonetikaşynda ene dilimiziň sözleýiş sesleri, olaryň aýdylyş aýratynlyklary, bogun, basym, intonasiýa, pauza, edebi dilimiziň orfoepik normalary, umuman, sözleýiş seslerimiz we olaryň ýazuwda berlişi bilen baglanyşykly meseleler öwrenilýär.

Sözleýiş sesleri tebigatdaky beýleki sesleriň hemmesinden düýpli tapawutlanýar. Olara **çekimliler we çekimsizler** diýilýär. Harplar arkaly ýazmaklyk sözleýiş sesleriniň bir aýratynlygydyr. Harplar sözleýiş sesleriniň ýazuw belgileridir.

Häzirki türkmen ýazuwynda 30 sany harp ulanylýar. Olar häzirki elipbiýimizde şu yzygiderlikde ýerleşýär.

T/n	Basmaçasy	Ady	Ýazmaçasy
1	A a	A	А а
2	B b	Be	В в
3	Ç ç	Çe	Ç ç
4	D d	De	Д д
5	E e	E	Е е
6	Ä ä	Ä	Ä ä
7	F f	Fe	Ф ф
8	G g	Ge	Г г
9	H h	He	Һ һ
10	I i	I	И и
11	J j	Je	Ј ј

12	Ž ž	Že	Ž ž
13	K k	Ka	Ƙ ƙ
14	L l	El	ƚ ƚ
15	M m	Em	Ʒ m
16	N n	En	Ɲ n
17	Ñ ñ	Eñ	ƞ ñ
18	O o	O	Ɔ o
19	Ö ö	Ö	Ɔ ö
20	P p	Pe	Ɔ p
21	R r	Er	Ɔ r
22	S s	Es	Ɔ s
23	Ş ş	Şe	Ɔ ş
24	T t	Te	Ɔ t
25	U u	U	Ɔ u
26	Ü ü	Ü	Ɔ ü
27	W w	We	Ɔ w
28	Y y	Y	Ɔ y
29	Ý ý	Ýe	Ɔ ý
30	Z z	Ze	Ɔ z

Harplaryň tertibini ýatdan bilmek sözlüklerden peýdalanmak, raýatlaryň sanawyny düzmek üçin, harplaryň atlaryny bilmek bolsa gysgaldylan atlaryň (abbreviaturalaryň) ýazuw düzgünlerini özleşdirmek üçin juda zerur.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Fonetika nämäni öwredýär? Ene dilimiziň fonetik aýratynlyklaryny öwrenmegiň ähmiýetini aýdyp beriň.
2. Ses bilen harpyň tapawudyny aýdyp beriň.
3. Sözleşiş dili bilen ýazuw diliniň aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. Harplaryň elipbiý tertibini ýat tutuň.

1. Toparyňyzdaky talplaryň elipbiý tertibinde sanawyny düzüp depderiňize ýazyň.

Çekimli sesler, olaryň aýratynlyklary

Bular sap owazdan emele gelýän, bogun döretmäge ukyply seslerdir. Owaz perdeleriniň sazlaşykly titremeginden dörän howa tolkunjyklary agyzdan päsgelçiliksiz çykyp, gulagymyza çekimli ses bolup eşidilýär.

Owaz perdesindäki sazlaşykly yrgyldylaryň dowamlylygy taýdan türkmen diliniň çekimli fonemalary: a) uzyn çekimlilere we b) gysga çekimlilere bölünýärler.

Türkmen edebi dilinde many tapawutlandyrmaga ukyply 8 sany uzyn (a:, o:, y:, u:, i:, ö:, ü:, ä) we 8 sany gysga (a, o, y, u, i, ö, ü, e) çekimli fonema bar. Meselem: at, a:t, ot, o:t, tut, tu:t, gyz, gy:z, pil, pi:l, öt, ö:t süri, sü:ri, del, däl. **E** fonemanyň uzyn, **ä**: fonemasynyň bolsa gysga jübüti fonema hasaplanylmaýar.

Dilimiz alynky dişlere tarap uzanda, ses inçelip, **i, i: ä, e, ü, ö, inçe çekimliler** emele gelýär.

Dilimiz alynky dişlerden yzky hatara çekilende, ses ýognalýar, **a, a:, o, o:, u, u:, y, y: ýogyn çekimliler** döreyär.

Dilimiz ýokary kentlewüge ýakynlaşanda, agyz boşlugynyň göwrümi üýtgeýär, howa ýoly daralyp, **dar çekimliler (i,i:, y,y:, u,u:, ü,ü:) emele gelýär.**

Dilimiz aşaky eňek bilen aşak gaýdanda, agyz boşlugy giňelýär we **a,a: ä: o,o:, ö,ö:** sesleri emele gelýär. Bulara **giň çekimliler** diýilýär.

Çekimlileri hil taýdan tapawutlandyrmaga dodaklarymyz-da işjeň gatnaşýar.

Dodaklarymyzyň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan çekimli sesleri dodaklanýan çekimlilere we dodaklanmaýan çekimlilere bölünýärler.

Dodaklanýan çekimliler: **o, o: , ö, ö:, u, u:, ü, ü:**

Dodaklanmaýan çekimliler: **a, a:, e,ä:, y,y:, i, i:**

Çekimli sesleriň bölünişleri

Çekimli sesler	Giň çekimliler		Dar çekimliler	
	Ýogyn	Inçe	Ýogyn	Inçe
Dodaklanmadyk çekimliler	a, a:	e, ä:	y, y:	i, i:
Dodak çekimliler	o, o:	ö, ö:	u, u:	ü, ü:

Diýmek, türkmen diliniň çekimli sesleri uzyn-gysga, inçe-ýogyn, giň-dar, dodaklanyp- dodaklanman aýdylyşlary taýdan özara tapawutlanýarlar.

Çekimli sesleriň uzyn-gysgalyk, inçelik-ýogynlyk, giň-darlyk dodaklanyp-dodaklanmazlyk taýdan bölünişi edebi dilimiziň orfoepik we orfografik normalaryny özleşdirmek üçin juda zerur.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Çekimli fonemalary çekimsizlerden tapawutlandyryň esasy aýratynlyklary aýdyp beriň.**
- 2. Çekimlileriň toparlara bölünişini görkezýän tablisany göçüriň we toparlara bölmekligiň ylmy-amaly ähmiýetini düşündiriň.**

Uzyn we gysga çekimliler

Türkmen dilinde dowamlylygy taýdan meňzeş bolmadyk, many tapawutlandyrmaga ukyply 16 sany çekimli fonema bar.

Uzyn çekimliler türkmen diliniň asyl sözleriniň diňe birinji bogunlarynda gelýär. Meselem: **a:ý, a:ga, ýo:l, pi:l, kö:z, gu:rt,**

gü:z (orf. güýz). Sözüň soňky bogunlarynda duşýan kombinator uzyn çekimlilerden tapawutlandyrmak üçin olara **asyl uzyn çekimliler** diýilýär.

Uzyn çekimliler alynma sözlerde we **-stan, -nama, -hana, -zar, -gär, bi-, nä-, ...** ýaly başga dillerden geçen goşulmalarda sözleriň soňky bogunlarynda hem duş gelýär. Meselem: **ta:ly:p, ta:ry:h, ka:nu:n, kita:p, serda:r, fone:tika, naharha:na, lä:leza:r, çölista:n, meýilna:ma, işgä:r ...**

Häzirki elipbiýimizde uzyn çekimlileri görkezýän aýratyn harplaryň ýoklugy sözleri aýdylyşy ýaly ýazmakda we ýazylany dogry okamakda käbir kynçylyklary döredýär. Diňe **ü** sesiniň uzyn aýdylyşy ýazuwda görkezilýär, ol sözüň haýsy ýerinde gelse-de, yzyndan **ý** sesi artdyrylyp ýazylýar. Meselem: **süý:t, süý:ji, güý:ç, süý:ri ...** Emma **i:ş, pi:l, gi:je, gy:bat, ýu:rt, gu:ry,** ýaly sözlerde uzyn aýdylýan **y:, i:** seslerinden soň **y, u:** sesinden soň **w** eşidilse-de, olar **iş, pil, gije, gybat, ýurt, gury,** ýaly ýazylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Dowamlylygy taýdan çekimli sesler näçe topara bölünýär? Olar haýsylar?**
- 2. Asyl uzyn çekimlileriň kombinator uzyn çekimlilerden tapawudyny düşündiriň.**
- 3. Uzyn aýdylýan y, i, u, ü sesleriniň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.**

2. Göçüriň, uzyn çekimlili sözleriň aşagyny çyzyň.

Gadymy we şöhratly türkmen halkynyň nepis halysy, altyn - kümüş şaý-sepleri ýaly milli baýlyklarynyň biri-de onuň gamyşgulak bedew atydyr.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow**

- 3. Göçüriň, çekimlisi uzyn aýdylýan sözleriň aşagyny çyzyň, haýsy çekimliniň asyl uzyn çekimlidigini, haýsynyň**

kombinator uzyn çekimlidigini düşündiriň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Dil bilen adam – dana, dil bilmeýän – diwana.
Bahylyň bagy gögermez, gögerse-de, miwe bermez.
Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär.
Jüýjäni güýz sanarlar (Atalar sözi).

4. Tekstden asyl uzyn çekimlili sözleri saýlap göçüriň, olaryň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Il arasynda armyt keramatly, ylahy nazary siňen hem-de köp derde derman jenneti daragt hasaplanýar. Muňa halk rowaýatlary hem güwä geçýär.

Armydyň miwesi we tohumy dermanlyk çig mal bolup hyzmat edýär. Ony ösümlik doly bişende ýygnamaly.

Gündogarda belli alym hem lukman Abu Aly ibn Sinanyň “Lukmançylyk ylmyň kanunlary” atly meşhur eserinde armydyň bedeni berkidiji we arassalaýjy häsiýete eýedigi, dürli ýaralary hem düwürtikleri bitirýändigigi, ýmit siňdiriş agzalaryna haýyrlydygy hem-de zäheriň garşysyna nepdigi tekrarlanýar (“Saglyk” žurnaly).

Inçe we ýogyn çekimliler

Dilimiziň agyz boşlugyndaky gorizontall hereketi netijesinde alynky hatarda hasyl bolýan **i, i:, ü, ü:, ö, ö:, e, ä** inçe çekimliler, yzky hatarda hasyl bolýan **y, y:, o, o:, u, u:, a, a:** ýogyn çekimlilerdir. Asyl sözlerimizde ýa inçe ýa-da ýogyn çekimliler gelip biläýär. Sözdäki çekimlileriň palatal sazlaşygy ene dilimiziň fonetik aýratynlygydyr.

Çekimlileriň inçe ýogynlyk taýdan jübütlligi goşulmalaryň-da köp warýantlylygyna getiripdir. Eger sözün birinji bogunynda inçe çekimli gelen bolsa, goşulmanyň-da inçe çekimli warýanty goşulýar. Sözüň birinji bogny ýogyn çekimlili bolsa, oňa ýogyn çekimlili goşulmalar goşulýar. Bu kada diňe goşma sözlerde,

alynma sözlerde we bir warýantly alynma goşulmalarda bozulýar. Meselem: **daşdeşen, dişagyry, bagyröýken, kitap, edebiýat, dessan, poema, foneyika küldan, bitarap, nätanyş, Seýidow, Geldiýewna**. Bu hili garyşyk bogunly sözlere goşulmany soňky bogunyň çekimlisiniň inçe - ýogynlygyna görä goşmaly. Meselem: Seýidowyň fonetika**dan** kitaby, Türkmenistanyň bitarap**lygy**.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Diliň gorizontal hereketi netijesinde çekimliler näçe topara bölünýär? Nämä sebäpden alynky hatar çekimlilerine inçe çekimliler, yzky hatar çekimlilere ýogyn çekimliler diýilýär?
2. Palatal singarmonizm diýip nämä düşüňýärsiňiz?
3. Çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygy haýsy ýagdaýlarda bozulýar?

5.Okaň. Ýogyn çekimlili sözleri biraýry, inçe çekimlili sözleri-de biraýry saýlap ýazyň. Garyşyk çekimlili sözleri-de aýratyn göçürip, inçe-ýogynlyk sazlaşygynyň bozulmagynyň sebäbini düşündiriň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Garagulak

Garagulaklar ýyrtyjalaryň pişikler maşgalasyna degişli haýwanlardyr. Olar gyrymsy agaçlar bilen berkeşen alaňly gumlarda, dag etegindäki çölleşen baýyryklarda, derýa boýlarynda ýaşaýarlar.

Türkmenistanda garagulaklara Garagumda, Amyderýanyň golaýyndaky gumlarda Murgap we Tejen derýalarynyň aralygynda duş gelinýär.(“Güneş” žurnaly).

6. Nakyllary göçüriň, inçe çekimlili sözleri biraýry, ýogyn çekimli sözleri biraýry ýazyň. Garyşyk çekimlili sözleri –de aýratyn göçürip, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet.
Gündiziň aşyndan Gün tamakin.
Agzybire Taňry berer.
Eneçe ýar bolmaz, Bagdatça diýar bolmaz.
Bisabyr gul tiz ýolugar belaga (Magtymguly).

7. Göçüriň. Çekimlileri hatarlary taýdan meňzän sözleri aýratyn, polotal sazlaşygyna boýun egmedik sözleri-de aýratyn saýlap ýazyň.

Aç towuk düşünde dary görer.
Açgözüň garny doýsa-da, gözi doýmaz.
Garnym üçin däl, gadyrym üçin aglaýaryn.
Adam gulagyndan iglär.
Özüni öweniň tanapy çüýrük.
Arybyň ýeri – gülüstan, göribiňki – çölüstan (Atalar sözi).

Giň we dar çekimliler

Diliň agyz boşlygyndaky wertikal hereketi netijesinde hem çelimpliler özara tapawutlanýarlar. Diliň uýy ýokary galyp, alynky kentlewüğe ýakynlaşanynda, howa ýoly daralýar we **i, i:, y, y:, u, u:, ü, ü:** seleri hasyl bolýar. Ýokarky galyşda döreýän bu seslere **dar çekimliler** diýilýär.

A, a:, ä: selerini hasyl etmek üçin dil aşaky eňek bilen aşak gaýdyp, agyz boşlugy has giňelýär. **Ö, ö:, o, o:, e** sesleri bolsa ýokarky hem aşaky galyşlaryň aralygynda hasyl bolýar. Diliň wertikal hereketi göz önünde tutulyp aşaky hem ortaky galyşlarda hasyl bolýan çekimlilere **giň çekimliler** diýilýär.

Giň çekimliler sözün näçenji bognunda gelse-de, oňat eşidilýär, dar çekimliler welin sözüň soňky bogunlarynda ysgynsyz aýdylyp çala eşidilýär. Diýmek, çekimlileriň giň we dar çekimlilere bölünip öwrenilişi dar çekimlileriň ýazuw düzgüni bilen baglanyşyklydyr.

Dar çekimlileriň düşürilýän we düşürilmeyän ýerleri

Ilki bogny açyk, çekimlileri gysga aýdylýan, soňy z, l, n, r, s, ş seslerine gutarýan iki bogunly düýp sözleriň soňuna çekimli bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimlileden öň z, d, j seslerinden başga açyk çekimsizler gelende düşürilip ýazylmalydyr.

Meselem: deňiz-deňzi, gemir-gemrip, egil-egler, towus-towsar, görüş-görşer...

Asyl, pasyl, nesil, ylym, mähir sözleri dar çekimlileriň düşmak kadasyna dogry gelmese-de, soňuna çekimli bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, kadadan çykma hökmünde ikinji bogundaky dar çekimli düşürilip ýazylýar: **asyl-asly, pasyl-paslyň, nesil-nesli, ylym-ylmy, mähir-Mähri**.

-ýys /-ýiş goşulyp ýasalan sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda **-ýys/ -ýiş** goşulmasyndaky dar çekimli düşürilip ýazylýar.

Meselem: ýaşaýys-ýaşaýsym, işleýiş-işleýşim, okaýys-okaýsymyz, gözleýiş-gözleýşimiz.

Bäri, aňry, ýokary, ileri ýaly tarap görkezýän sözlere **d, k, l, r, s** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, sözüň soňundaky dar çekimli düşürilip ýazylýar. Meselem: **bäri-bärde, bärki, bärligine, bäräk, bärsine; aňry-aňyrda, aňyrak, aňyrlygyna, aňyrsy; ýokary-ýokarrak, ýokarsy, ýokarlygyna, ýokarky; ileri-ilerki, ilersi, ilerräk, ilerde...**

Guzy, dury, uky, süri ýaly az-owlak sözlere işlik ýasaýjy **-la /-le** goşulmasy goşulanda, sözüň soňundaky dar çekimli düşürilip ýazylýar.

Meselem: **guzy-guzlamak, dury-durlamak, süri-sürlenmek, yky-uklamak.**

Soňy dar çekimli ses bilen gutarýan sözlere giň çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dar çekimli düşürilip ýazylýar.

Meselem: **gaty-gatamak, çüri-çürelmek, sary-saralmak, gury-guramak, ýiti-ýitelmek, turşy-turşamak, süýji-süýjemek.**

8. Aşakdaky atlara degişlilik goşulmalaryny goşup, depderiňize ýazyň. Olarda haýsy sesiň düşüp galýandygyny aýdyp beriň.

Aryş, agyz, baýyr, gamyş, burun, bogun, garyn, garyş, gerim, göwün, geým, gujur, demir, deňiz, doňuz, döwür, ýeňiş, köwüş, labyz, nogul, sabyr, seln, sugun, oguz, kömür, çoyun, toýun, ugur, nagyş, çayyr, çebiş, howuz, oýun, eriş.

9. Aşakdaky işlikleri hal işliklerine öwürüp ýazyň. Olaryň haýsy çekimlisiniň düşüp galýandygyny aýdyp beriň.

Aýyr, böwüş, buýur, burul, gaňyr, geýin, gemir, gerin, gowur, goýul, gömül, gömuş, görün, görüş, gurul, gurun, guýul, guýun, guýuş, gyýyl, gyryl, daňyn, daňyş, degiş, diýiş, döwül, döwün, döwüş, duruş, duruz, ýolun, köwüş, öwür, oňuş, öwün.

Düşmeli çekimliniň öňünden dymyk **k, p, t, ç, ş, s, h, f**, sesleri gelse, ikinji bogundaky dar çekimli düşürilmän ýazylýar. Meselem: **bukulup, gutular, süpürip, geçirer, süsüşer, gysylar, bişirer, möhüri, nohura.**

Düşmeli çekimliniň öňünden açyk **d, z, j** sesleri gelende he3m ikinji bogundaky dar çekimli düşürilmän ýazylýar. Meselem: **gadyr- gadyry, gidil-gidilip, düzül-düzülip, gujur-gujury, kejr-kejire.**

Düşmeli çekimliniň öň ýanyndaky bogun uzyn aýdylanynda hem ikinji bogundaky dar çekimli düşürilmän ýazylýar. Meselem: **ba:gyr- ba:gyryp, ça:gyr- ça:gyryp, gy:gyr- gy:gyryp, sy:gyr- sy:gyryp.**

10. Aşakdaky sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşanyňyzda, ikinji bogundaky dar çekimliniň düşürilip ýazylmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

Dakyn, düzüş, düşür, dökün, süzüş, basyr, bykyn, basyş, bitiş, bişir, bukul, dadyr, sabyn, syryş, nalyş, gawun, günin, gygyr, kämil, käýin, kâriz, agyl, uzyn, iriz, ahyr, gopuz, gotur, gysyr, bişir, çukur, süpür, sütün, çokul, gazyk, gatyş, ekin, akyl, bilim, takyr, raýyş, goşul, nalyş, döwük, döwüm, zulum, gylyç, sürüm, basym, keýik, gaýyk, keýik, towuk, geým, güjüm, gyýym, gurum, yylgyn, durmuş, sülgün, taňnyr, gündiz, gyzgyn, galdyr.

11. Göçüriň. Dar çekimlisi düşýän sözleriň aşagyny çyzyň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Oýnap ekseň, boýnap biter.

Gorkana goşa görner.

Düýe öz boýnunyň egrisini bilmez.

It ite buýrar, it guýrugyna.

Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer (Nakyl).

12. Nokatlaryň ýerine degişli çekimlileri ýazyp, sözlemleri göçüriň.

Merwiň gad... my we şöhtatly taryh...na nazar aýlasaň, bu ýerde güýçli şahslaryň ýaşap geçend...gine göz ýetirýärsiň. Bu toprakda dürli döw...rlerde ylm...ň, bil...miň, medeniýet...ň läheňleri bolan Omar Haýýam, Al...şir Nowaýy, algebra ylm...nyň düyb...ni tutan Muhammet Al Horezmi we onuň şägirtleri, egindeşleri bolan Habaş Al Hasib, Ýahýa ib Abu Mansur, Abdylly Al Merwezi we beýlekiler ýaşap geçipdirler (“Garagum” žurnalyndan).

Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler

Hasyl etmekde dodaklaryň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan çekimliler iki topara bölünýär. **i, i:, e, ä, a, a:, y, y:** dodaklanmaýan, **o, o:, ö, ö, u, u:, ü, ü:** sesleri dodak çekimlileridir. Dodaklanýan çekimliler hem öz gezeginde **dar dodak çekimliler** we **giň dodak çekimliler** diýen toparlara bölünýär.

Giň dodak çekimlileriň yazuw düzgüni

O, ö giň dodak çekimlileri sada sözleriň diňe birinji bogunda ýazylýarlar. Soňky bogunlarynda eşidise-de ýazylmaýarlar. Meselem: **owadan, börek, çörek, oğlanlar, bugdaý we ş.m.**

Goşma sözlerde giň dodak çekimliler soňky bogunlarda-da ýazylýar. Meselem: **Daşoguz, mekgejöwen, otluçöp, Gurbangözel, Aýdogdy we ş.m.**

Başga dillerden giren sözlerde giň dodak çekimliler diňe birinji bogunda däl, eýsem beýleki bogunlarda-da ýazylýarlar. Meselem: **telewizor, woleýbol, kompýuter.**

13. Göçüriň, dodak çekimlili sözleriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa (Magtymguly).

14. Sözlemleri göçüriň, giň dodak çekimlileri bolan sözleriň aşagyny çyzyň.

Çöl ösümliklerini ösdürip ýetşdirmegiň gadymdan gelýän we däbe öwrülen usuly Ruhabat etrabyňyň “Garagum” daýhan birleşiginiň Bokurdak obasynyň daşyny gurşap alýan aklaňlarda barlanylyp görüldi. Soňra daýhan birleşiginiň öri meýdanlaryndan ak sazak, çerkez, sözen, gandym, borjak, gara sazak öçürildi.

Geçirilen meýdan gözegçiliklerinden görnüşi ýaly, sözendir borjakdan gögeriş alynmady (“Diýar” žurnaly).

Dar dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

Birinji bognunda dodak çekimlilerinden biri gelen iki we köp bogunly sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: **bogun, uçgun, ömür, höwür, ogluna, gördüler, çoýnuň, guzusy, sürüsi, örüzmek, güldürmek we başgalar.**

Eger soňlary **y, i** dar çekimlileri bilen gutarýan bolsa, olar söz soňunda dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: **guzy, öri, süri, guýy, guty, bogy, duýgy, goňşy, goşgy, göni, soňy, söýgi, süýri, dürbi, jübi, topby, tuty, tüwi, uky, uly, ünji, howly, hüwdi, çolpy, toýy ...** Beýle sözlere çekimsiz ses bilen başlanýan goşulma ýa-da söz goşulanda, düýp sözüň soňundaky gysga aýdylýan dar çekimli dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: **otly-otluda, süri-sürüsi, guzy-guzuda, guty-gutudan, goňşy-goňsusy, gördi-gördüm, tokly-toklusu....**

Beýle sözlere birinji we ikinji ýöňkemäniň, eýelik düşümiň goşulmalary goşulanda, ikinji bognundaky dar çekimliler uzyn aýdylýar we şol sebäpli dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: **pökgi – pökгим, , otly – otlymyz, duýgy – duýgynyň, söýgi - söýginiň ...**

Sada sözleriň ikinji bognundan soňky bogunlarynda dar çekimliler dodaklandyrylyp aýdylsa-da, olar dodaklandyrylman **gurluşyk, ömürlük, guşçulyk, öwrülişik, suwsuzlyk....** ýazylmalydyr.

Goşma sözlerde dodak çekimlileri sözüň soňky bogunlarynda hem gelip bilýär. Meselem: **üçburçluk, garakölçülik, Bahargül...**

Düýp sözlerdäki “w” sesinden ön we soň gelen dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylmalydyr. Meselem: **gawun, hyjuw, arzuw, garawul, mawut, jürlewük ...**

Birinji bognunda dodak çekimlisi gelip, ikinji bognundaky çekimli uzyn aýdylsa, ol dodaklandyrylman ýazylýar. Meselem: **uzyn, ýogyn, müdir, üçin, üçimiz...**

Familiýa ýasaýjy goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky **dar çekimli** uzyn aýdylsa-da, “y, i” ýazylman, “u, ü” ýazylmalydyr. Meselem: **Torum — Torymow däl-de, Torumow, Burun — Burynow däl-de, Burunow.**

15. Berilen sözlere goşulmalar goşup göçüriň, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Unji, ülni, tüňni, tuty, köpri, goşgy, sülçi, düynki, kürsi, törpi, guýy.

16. Teksti okaň. Dar dodak çekimlileriň haýsy bogunlarda ýazylandygyny aýdyp beriň.

Eşider bolsaňyz , arada men şeýleräk bir wakanyň şaýady boldum.

— Ogluňyz gapymyzda duran tigrimizi ogurlapdyr – diýip, biri obadaşynyň üstüne geldi.

— Hawa – aýt, şo birki gün bari bir del welsepid-ä münen bolup ýör- diýip, öý eýesi äwmezlik bilen gürledi: - Hana, ol seňki bolsa al-da gidiber.

— Sakgaldaş, gep bu ýerde welsepidi alyp gidibermeklikde däl. Öý eýesi iki egnini ýygyryp, ernini gyşardyp ýylgyrdy:

— Näme münen günleriniň hakyny tölesin diýjek bolýarmyň? Gelen adam mölerlip onuň ýüzüne seretdi. Gaharlanjagynam bilmedi, güljeginem.

— Ýok-la, aýdýanyňyz näme?!

— Onda hol-ha, welsepidiňizi al-da gidiber-dä.

— Bolar, häzir alyp giderin, ýöne ogluňyza birneme haý-küş edäýmeseňiz ýaşlykdan ogurlyk edip ýörse, soňy gowulyga-ha barmaz diýjek bolýan men (A.Mäterow).

17. Göçüriň, bu sözleriň ýazylyşyna üns beriň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Göçüriň, öwrülişik, örküjiň, uçgunyň, goýnumyz, dostumyz, köpçulik, üzümçilik, bölüşdiriň, guzujyk, çoýnumyz, gülçulik, dökünlik, suwluk, otçulyk, uçgunjyk, ürküziň, örüzip, tüýkülük, köwşüňiz, ösümlük, görnüpdür, sürşüpdür, golumyz, oturşyp, üzümimiz, guşçulyk.

18. Göçüriň. Çekimli seslerini uzyn – gysgalygy, inçe – ýigynlygy, giň – darlygy, dodaklanyp – dodaklanmazlygy taýdan doly häsiýetlendiriş. Sözlerde çekimli sesler bilen baglanşykly nähili fonetik hadysalaryň ýüze çykandygyny aýdyp beriň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Aç towuk düşünde dary görer (Atalar sözi).

Çekimsiz sesler, olaryň aýratynlyklary

Türkmen dilinde **b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z** harplary bilen ýazylýan 21 sany many tapawutlandyrmaga ukyply çekimsiz fonema bar.

Çekimsiz sesler sap galmagaldan ýa-da galmagala owazyň goşulmagyndan döreýän seslerdir. Olar owaz gatanjy, döreýän orunlary we hasyl boluş ýagdaýlary taýdan biri-birinden tapawutlanýarlar.

Çekimsiz sesleriň toparlara bölünişi

Owaz gatanjy taýdan olar: **a) açyk çekimsizlere** we **b) dymyk çekimsizlere** bölünýär.

Sap galmagaldan ybarat bolan **k, p, t, ç, ş, s, h, f** seslerine **dymyk çekimsizler** diýilýär. Bular aýdylanda owaz perdeleri gatnaşmaýar.

Owaz gatanjy bolan çekimsizlere **açyk çekimsizler** diýilýär. **G, b, d, j, z, ž, ý, r, l, m, n, ŋ, w** sesleri aýdylanda owaz perdesi açylyp, owazyň goşulýandygyna görä olar şeýle at alypdyrlar.

Açyk çekimliler hem owaz gatanjy taýdan: **a) galmagally çekimsizlere** we

b) sonorly çekimsizlere bölünýärler.

Owazyndan galmagaly agdaklyk edýän **g, b, d, j, z, ž** sesler **galmagally çekimsizlerdir**.

Çekimsizleriň dymyklara we açyklara bölünişi dymyklaryň açyklanmak häsiýetini we onuň ýazuw düzgünini özleşdirmek üçin möhüm.

Çekimsiz sesler döreýän orunlary taýdan hem iki topara bölünýärler:

1. Dil çekimsizleri.
2. Dodak çekimsizleri.

T, d, ç, j, s, z, ş, ž, r, l, n – dilujy; **ý**-dil orta; **k, g, ŋ, h** sesleri dilardy; **b, w, m, p, f** dodak çekimsizlerdir.

Çekimsiz sesleri hasyl etmekde gep organlarynyň boluş ýagdaýy, sesiň zarp bilen ýa-da süýkenip çykyşy taýdan hem çekimsizler iki topara bölünýär:

1. Degşikli- zarply çekimsizler.
2. Yşgalaňly – süýkeş çekimsizler.

K, g, p, b, t, d, ç, j, l, m, n sesleri aýdylanda, gep organlary degşip, howa akymy dörän päsgelçiligi zarp bilen böwsüp geçýär. Şoňa görä bu seslere zarply çekimsizler diýilýär.

F, w, h, s, ş, z, ž çekimsizleri aýdylanda bolsa howa ýolunda päsgelçilik döredýän gep organlary galtaşmaýarlar, aralykda yş galyp, ses süýkenip çykýar. Bu seslere **yşgalaňly-süýkeş çekimsizler** diýilýär.

Çekimsizleriň döreýän orunlary taýdan toparlara bölünişi-de, hasyl boluş ýagdaýlary taýdan toparlara bölünişi-de assimiýasiýa hadysasynyň tebigatyna düşünmek, çekimsizleriň sazlaşygy bilen baglanyşykly ýazuw düzgünlerini özleşdirmek üçin juda zerur.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili seslere çekimsiz ses diýilýär? Kesgitlemesini aýdyp beriň.

2. Owaz gatanjy taýdan çekimsizler näçe topara bölünýär?

3. Döreyän orunlary taýdan çekimsizler näçe topara bölünýär?

4. Hasyt etmekde gep organlarynyň ýagdaýyna görä çekimsizler näçe topara bölünýär?

5. Çekimsizleri toparlara bölüp öwrenmegiň amaly ähmiýetini düşündiriň.

19. Göçüriň, dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişine degişli mysallaryň aşagyny çyzyň.

Nepes özüniň köne horjunyny çep tirsegiň aşagyna ýassyk edinip, süzük gözlerini bir nokada dikipdi. Öwezmyrat Batyr gözünü gatyrap açyp Nepese seretdi. Bir wagtky Mamagülün beren gürrüni, Sadaby, Sadabyň agasy Gylyjyň beren gürrüni ýadyna saldy. (A. Gowşudow).

20. Göçüriň, çekimsiz seslerine owaz gatanjy, döreyän orunlary, hasyt etmekde gep organlarynyň ýagdaýy taýdan häsiýetnama beriň.

Tomus depesi gaýnamadygyň gyş gazany gaýnamaz.

21. Teksti okaň, aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň çekimsiz seslerinde nähili fonetik hadysanyň bolandugyny aýdyp beriň.

Amerikanyň “Intel Corporation” korporasiýasynyň programma düzüjileri magnitrezonans tomografiýasynyň üsti bilen adamyň beýnisiniň in işjeň bölejigini tapyp, onuň näme hakynda pikir edýändigini **bilmegi** başardylar. Täze programma **synaga** gatnaşan höwesjeňleriň 90 göteriminiň edil şol pursatda aýtmak isleýän sözlerinden **azyndan** ikisini **anyklamagy** başarypdyr. Alymlaryň pikirçe, lal ýa-da kynlyk bilen gepleýän adamlar programmanyň **kömegi** bilen öz pikirlerini beýan etmäge mümkinçilik alarlar (“Zaman” gazetini).

Çekimsiz sesleriň aýdylyşlary we ýazuw düzgünleri

1. Dymyk çekimsizleriň açyklaşma häsiýeti we olaryň ýazuw düzgüni.

Zarply dymyk k, p, t, ç seslerine gutarýan köp bogunly sözlere çekimli sesler we sonorly ses bilen başlanýan –rak/-räk, -ýar/-ýär goşulmalary goşulanda, dymyklar açyklaşyp, g, b, d, j seslerine öwrülýär. Meselem: ellik –elligim, çoluk-çolugymyz, kitap –kitabym, sadap –sadaba, begenç –begenjimiz, belent –belendräk, gurak- guragrak, howluk-howlugýar, düzet –düzedýäris.

Çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlerde hem zarply dymyk k, p, t, ç sesleri aýyk çekimsizlere öwrülýär. Meselem: a:k – a:garmak, gö:k –gö:germek, Tä:ç –Tä:jiň, i:t –i:dip, i:dýär, gi:ç-gi:jräk.

Soňlary iki çekimsiz gutarýan käbir bir bogunly sözlerde çekimlisi gysga aýdylsa-da, sonorly ý, n, r sesleriniň yzyndan gelen zarply dymyk çekimsizler açyga öwrülýär. Meselem: aýt –aýdyp, aýdar, aýdýär; gaýt –gaýdyp, gaýdýär, sanç- sanjyp, sanjar, sanjýär; ýenç –ýenjip, ýenjer, ýenjýär, gant- gandy, pent,-pendi, harç-harjy, borç –borjumyz.

22. Göçüriň. Dymyk çekimsizleriň açyga öwrülüşine degişli sözleriň

aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Göni gelen keyigiň iki gözünden başga aýyby yok.

Düýe garrasa, köşegine eýerer

Düýä münüp hataba bukma.

Aýakgabyň dar bolsa jahan giňliginden ne peýda?

Ajyň aňy bolmaz (Atalar sözi).

23. Aşakdaky sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşup, depderleriňize göçüriň.

Orak, çekiç, oýluk, taýak, ketek, gatyk, körük, emzik, ýandak, baldak, sandyk, gapak, gowak, gyrgyç, begenç, gatanç, gynanç, guwanç, aldawaç, artykmaç, mekdep, düýp, gassap, göweç, gyrtyç, basgyç, başlangyç, borç, garagaç, gapjawaç, bezzat, böwet, bulut, gybat.

24. Aşakdaky sözleriň yzyna -ýar, /-ýär goşulmasyny goşup, depderleriňize ýazyň. Goşulma goşanyňyzda, başga sese öwrülenleriniň aşagyny çyzyp belläň.

Ýöret, dograt, dişlet, gopart, pytrat, okat, düzet, sanç, önç, baglat, döret, şeýt, oýat, öjük, howluk, gijik, daryk, ibert.

-At/-et/-ýat/-ýet/-yýat/-iýet goşulmalary arkaly ýasalan arap-pars sözleriniň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky “t” sesi aýyk “d” sesine öwürilmän ýazylýar.

Meselem: jemagat-jemagatyň, syýasat-syýasatyň, hökümet-hökümetiň, medeniýet-medeniýetiň, edebiýat-edebiýatyň, maglumat-maglumatyň, neşirýat –neşirýatyň, şygryýet –şygryýetiň, aňýet –aňýeti ...

Rus dilinden geçen sözleriň soňundaky zarply dymyk **p, t, ç** sesleri-de açyga öwürilmän ýazylýar. Meselem: **institut – instituty, mikroskop –mikroskopy, Petrowiç –Petrowiçi...**

K sesine gutaran türkmen adam atlaryna familiýa ýasaýjy goşulmalar goşulanda hem **k** sesi açyga öwürilmeýär. Meselem: **Kömekow, Köşekowa, Pudakowa, Sazakowiçe, Mälikowna ...**

25. Teksti okaň, dymyk çekimsizleri aýyklaşan we aýyklaşmadyk sözlerini saýlap, hersini aýratynlykda göçüriň, olaryň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Bal... Ganyňy arassalaýar. Bedeniňe gurp berýär. Düzüminde **B** we **S** ýokumlary köp. Adamyň öýkeniniň işleýşini sazlandyrýar. Süňk dokumalarynyň ösmegine ýardam edýär. Iýmiti gowy siňdirýär. İçegeleriň işleýşini gowulandyrýar. Bagyr dokumalarynyň

dikeldilmegine ýardam edýär. Bedendäki zyýanly dokumalary öldürýär. Üç mün ýyllap zaýalınman saklanýar. Gyragyra peýdasy köp. Gyzgyn suw bilen goşup içseň, içagyryny aýrar, sowuk suw bilen içseň içiň gatamagynyň önüni alar, süýt bilen içseň içiň gurçugyny aýrar. Damaryň guramazlygyna ýardam edýär, ýatkeşligiňi gowulandyrýar, ýüzüňi nurlandyrýar (“Güneş žurnaly”).

26. Aşakdaky sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşuň, dymyk sesleriň açyga öwrülýänlerini birinji sütünde, öwrülmeýänleri hem ikinji sütünde depderiňize ýazyň.

Aslyýet, ahyrýet, belet, berbat, bereket, minnet, millet, taglymat, hereket, metbugat, syýahat, sungat, kuwwat, sowgat, gymmat, sebet, nabat, nobat, böwet, haýat, polat, maslahat, sagat, zähmet, niýet, abat, azat, alamat, aňnat, aňlat, aňsat, döwlet, syrat, boýat, gabat, gaýrat, galat, gurbat.

27. Aşadaky atlaryň yzyna –ow/-owa familiýa ýasaýjy goşulmalary goşuň, dymyk sesleriň açyga öwrülýänlerini birinji sütünde, öwrülmeýänlerini ikinji sütünde depdriňize ýazyň.

Ýanyk, Tuwak, Gylyç, Gaýyp, Sadyk, Akmyrat, Ýusup, Ýalkap, Rejep, Halyk, Guwanç, Parahat, Ýazmyrat, Sylap, Kömek, Begenç, Gaýrat, Polat.

Sözün ortasynda ýanaşyk gelýän çekimsizleriň ýazuw düzgüni.

Sözün ortasynda ýanaşyk gelen dymyk çekimsizleriň soňkusy açyga öwürlip ýazylýar. Meselem: keşte däl, **keşde**, sakkal däl, **sakgal**, çakky däl, **çakgy**, kepçe däl, **kepje**, keççal däl, **keçjal**, iştä däl, **işdä**.

Sözün ortasynda ýanaşyk gelen çekimsizler dörän orunlary ýa-da zarplylyk- süýkeşlik taýdan assimillesip, meňzeş aýdylsalar-da, asyllary saklanylyp ýazylýar. Meselem: ýyllyz däl, **ýyldyz**, ennik däl, **endik**, işşi däl, **işçi**, işdi däl, **içdi**, uşşak däl, **uçjak**.

Soňy **k** sesine gutaran köp bogunly sözlere –**jyk/-jik**, **-jak/-jek** goşulmalary goşulanda, **j** sesiniň önünden **k** sesi düşürilip

áýdylýar, ýazuwda hem düşürilip áýdylýar. Meselem: **keýik – keýijek, owlak –owlajyk, towuk-towujak.**

28. Aşakdaky sözlemleri köp nokat goýlan ýerlere degişli harplary ýazyp göçüriň.

Gyz...yrma keseline garsy sanjym edildi.
Sowan nahary gyz...ymak üçin gazana ot ýakyldy.
Pagtaçylygy ös...ürmek üçin birnäçe işler ýerine ýetirilýär.
Işiňe sowuk-sala garap, ekinleri suwa bas...yrma.
Sonky tüýkülik sak...al ezmez (Atalar sözi).

29. Aşakdaky iki hili áýdylýan sözleriň dogrusyny depderiňize göçüriň.

Öndümlü-önnümlü, dyndarmak-dynnarmak, ýeldirgemek-ýellirgemek, dandamak-dannamak, gündelik-günnelik, goldamak-gollamak, gundag-gunnag, göndermek-gönnermek, aldawçy-allawçy, eldeki-elleki, rende-renne, saldamly-sallamly

Sözün soňunda **st** çekimsizleri ýanaşyk gelen **dost, mest, pes, pis, tost, ýurist** ýaly sözlerde **t** sesi düşürilip áýdylsa-da, ýazuwda düşürilmeýär.

Meselem: Bilgin uzak gitmez aýy dostlugy,
Gahry gelse, depäň üzre daş döker (Magtymguly).
Suwuň sust akanyndan görk, ýigidiň ýere
bakanyndan.

Iki hili áýdylýan sözleriň ýazuw düzgüni

Söz başynda hem dymyk, hem açyk çekimsiz ses bilen iki hili áýdylýan **pyçgy//byçgy, tört//dört, kelin//gelin, tykmak//dykmak** ýaly sözleriň açyk çekimsizli görnüşleri ýazylýar.

Pozmak, bozmak, talamak, dalamak, tänmek, dänmek, tikmek, dikmek, gyrk, kyrk ýaly başga-başga many aňladýan sözleriň iki görnüşi-de ýazylýar.

Meselem:

Bişen gawun sapagyndan **tändi**.

Ol sözünden **dändi**.

Gözel tikiň **tikdi**.

Agaç **dikmek** işleri gutardy.

Men **kyrk** ýaşymda.

Goýunlaryň ýazky **gyrkymy** başlady.

Käbir düýp sözlerde söz ortasynda **w** sesi **g** sesi bilen çalşyrylyp aýdylýar. Şeýle sözleriň **w** sesli görnüşi ýazylýar.

Meselem:

ýügürmek däl, **ýüwürmek**;

ýügrük däl, **ýüwrük**;

ýügürji däl, **ýüwürji**;

dügür däl, **düwür**;

dügme däl, **düwme**;

dügün däl, **düwün**.

30. Göçüriň. Sözlerdäki çekimsiz sesleri owaz gatanjy, döreyän orunlary we zarply, süýkeş aýdylyşlary taýdan häsiýetlendiriş, olarda ýüze çykan fonetik hadysalary aýdyp beriň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Gamşy gowşak tutsaň, el gyýar (Atalar sözi).

BOGUN

Sözdäki sesler aýry-aýrylykda aýdylman, agyzdan bogun bolup çykýar.

Bogun sözüň birbada aýdylýan bölegidir, ol çekimli sesden ýa-da çekimli bilen çekimsiz sesiň birleşmeginden döreyär.

Diňe çekimliler bogun emele getirmäge ukyply seslerdir

Bognuň görnüşleri. Türkmen dilinde gurluşy taýdan tapawutlanýan birnäçe bogun görnüşi bar.

Soňlary çekimli ses bilen gutarýan bogunlara **açyk bogun** diýilýär. Meselem:

e-ne, ga-ra, sa-ry, a-la, a-ga, ba-ba, ma-ma, ga-ra, sa-ry. Bu sözlerdäki bir çekimliden ybarat hem-de **çekimsiz + çekimli** gurluşly bogunlar açyk bogunlardyr.

Soňlary çekimsiz ses bilen gutarýan bogunlara **ýapyk bogun** diýilýär

Meselem: **el-lik, sag-lyk söz-lem, aýt-dyk, halk-lar.** Bu sözlerdäki **çekimli+çekimsiz, çekimsiz+çekimli+çekimsiz, çekimli+çekimsiz+çekimsiz, çekimsiz+çekimli+çekimsiz+çekimsiz** gurluşly bogunlar ýapyk bogunlardyr.

Çekimli ses bilen başlanýan bogunlara **örtülmedik bogun** diýilýär. **E-ne, a-ta, aý-dym aýt-dyk** sözleriniň birinji bogunlary örtülmedik bogunlardyr. Örtülmedik bogunlar diňe sözün başynda gelip bilýär. Olar ýazuwda täze setire geçirilmeýär.

Çekimsiz sesler bilen başlanýan bogunlara **örtülen bogun** diýilýär. Meselem: **Bi-bi, Bil-bil, dost-luk.**

Çekimsiz+çekimli, çekimsiz+çekimli+çekimsiz, çekimsiz+çekimli+çekimsiz+ çekimsiz gurluşly bogunlar örtülen bogunlardyr.

Her sözde diňe birje bogun, adatça, sözün soňky bogny basylyp aýdylýar. Oňa **basymly bogun** diýilýär. Sözdäki beýleki bogunlara **basymsyz bogun** diýilýär.

Türkmen dilinde iki çekimsiz ses bogun soňunda ýanaşyp gelip bilýär. Adatça, olaryň ilkisi **w, g, ý, l, n, ŋ, r, s, h, ş** sesleri bolup, soňkusy **k, p, t, s, h, ç** sesleri bolýar. Meselem:

-**wp, -wç** sesler: howp, möwç, öwç...

-**gt** sesleri: wagt, bagt, mugt, nagt, tagt...

-**ýp, -ýt** sesleri: mülk, silk, halk, gulp, zülp, garalt, ýitelt, satgylt, elt...

-**np, -ns, -nt, -nç** sesleri: synp, jyns, üns, bent, gant, goşant, düşewünt, gargynç, begenç, sögünç, gynanç...

-**ňk** sesleri: aňk-taňk, loňk, süňk, çüňk...

–**rz, -rk, -rp, -rs, -rt, -rh, -rç** sesleri: arz, karz, berk, görk, pürk, bars, dürs, ters, gурp, серр, tarp, dört, mert, nyrh, çarh, berç, burç, kerç, harç, hyrç...

–**st** sesleri; ast, dost, kast, üst...

–**şk, -sp, -st** sesleri: köşk, maşk, yşk, keşp, küşt... Şeýle sözlerde bogun soňunda gelen iki çekimsiz sesiň arasynda ysgynsyz dar çekimli eşidilýän ýaly bolsa-da, olaryň arasynda çekimli ses getirilmän ýazylýar.

Prezident, strategiýa, transport, sport ... ýaly halkara adalgalarda bir bogunda 3-4 sany çekimsiz gelýän **çekimsiz+çekimsiz+çekimli, çekimsiz+çekimsiz+çekimsiz+çekimli, çekimsiz+çekimsiz+çekimli+çekimsiz+çekimsiz** gurluşy bogunlara-da duş gelinýär. Alynma sözlerde duşýan bu hili bogunlarda çekimsizleriň arasyndan çekimli ses artdyrylyp aýdylsada, olar ýazylmaýarlar.

Bognuň görnüşlerini bilmek çagalara sözleri bogunlap okamagy, bogna bölmegi, şeýle hem şahyрана eserleriň okgunlylygyny öwretmek üçin gerek.

Ýadyňyzdamy?

Sözün setire sygmadyk bölegi täze setire geçirilende, olar bogna bölünip geçirilýär. Meselem: *baý-dak, pa-ra-hat-çy-lyk, demir-çi, te-kiz-le-mek.*

Bir bogunly sözler-de, sözleriň ilkinji seslerinden düzülen gysgaldylan atlar hem bogna bölünmeýär.

Ownuk bölekler we tirkeş sözleriň bir bölegi bogna bölünende, setiriň soňunda-da, täze setiriň başynda hem defis belgisi goýulýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Bogun diýip nämä aýdylýar?
2. Bogunlaryň görnüşlerini aýdyp beriň.
3. Bognuň görnüşlerini bilmegiň amaly ähmiýetini düşündiriň.

31. Goşgyny labyzly okaň, ondaky uzyn, gysga, açyk, ýapyk, örtülen, örtülmedik bogunlary aýdyp beriň.

Daglar

(gysgaldylyp alyndy)

Geldim menem, geldim bu gün saýaňa,
Duýduňmy daşlarňy guçanmy, daglar!
Yhlasymy al-da, gaýrat ber maňa,
Salgy ber ýodalaň açarny, daglar!

Aýlansam çeşmelen, gansam suwuňdan,
Belki, bu tuukatlyk gider göwünden.
Aýdym alyp, ganat alyp her günde,
Goý, görsün dostlarym uçanmy, daglar!

31. Teksti bogunlara bölüp göçürin, basymly bogunlaryň aşagyny çyzyň we olary häsiýetlendirin.

Arzyly gün gelip ýetdi. Biz Jeren ejäniň döwletli ojagynda saçak başynda otyrys. Ol öz teatr sungatyna bagyslan ömrüniň täsin wakalardan doly sahypalaryny agtaryp başlady. Onuň geçen ömür ýoly barada berýän gürrüňlerine diň salyp oturşyma saralan sahypaly kitap göz önümde janlandy (“Edebiýat we sungat” gazetini).

SÖZ BASYMY

Sözdäki bogunlaryň biriniň başgalara garanda güýçli, basylyp aýdylmagyna **söz basymy** diýilýär.

Söz basymy diňe özbaşdak manyly sözlere häsiýetli.

Türkmen dilinde söz basymy, adatça, sözleriň ahyrky bognuna düşýär. Ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar goşuldygyça, düýp sözün ahyryndaky basym goşulmalaryň üstüne, ýagny sözün soňuna tarap süýşýär.

Basymy özüne geçirmeýän goşulmalar

Diňe az sanly goşulmalar basymy öz üstüne geçirmeýär. Olar, esasan şu aşakdakylardyr:

- **ma/-me** – işligiň inkärlik-ýokluk formasy düýp işlikleriň yzyna goşulýar: aýdyldy-aýdylmady, göterdi-götermedi;

-**gyn/-gin/-gun/-gün, -yň/-iň/-uň/-üň** – işligiň buýruk formasynyň ýöňkeme goşulmalary düýp işlikleriň yzyna goşulýar: salamlaşgyn, salamlaşyň, seretgin, serediň;

-**sana/-sene** – haýyş öwüşginli buýruk bildirýän bu goşulmanyň basym mydama

–**sa/-se** bölegine düşýär: gelsene, getirsene, bolsana, boldursana;

-**yn/-in/, -syň/-siň/, ys/-is/, syňyz/-siňiz** – işligiň häzirki we geljek zaman formalarynyň ýöňkeme goşulmalary. Bular işligiň –**ar/-er/, -ýar/-ýär** zaman goşulmalarynyň yzyna goşulýar: alaryn, alýaryn, alarys, alýarys, gelýärin, gelýäris, gelerin, geleris;

-**dyr/-dir, -dur/-dür, -dy/-di, -mys/-miş** habarlyk goşulmalary isimlere ýa-da özbaşdak habar bolmaga ukypsyz şahs bildirmeýän işlik formalarynyň yzyna goşulýar: tanşymdy, gelindi, gelsedi, tä:zedir, köpdür, gelendir, alanmys, keçemiş;

-**ça/-çe** – deňeşdirmegi bildirýän hal ýasaýjy goşulma, isimlere goşulýar: peşeçe, pilçe, sençe;

-**ka/-kä** – wagt bildirýän hal ýasaýjy goşulma, isimlere goşulýar: Aşgabatdakam /Aşgabatdakam/, täzejekä;

-**my/-mi, -myka/-mikä** – soraglyk goşulmalary, sözlemiň islendik söz toparyndan bolan habaryna goşulyp bilýär: geldimi, geldimikä, altmysmyka, atlymy, atlymyka, gelendirmi, gelenmidir.

Sözün näçenji bognunda gelendigine garamazdan, basym agzalan goşulmaryň mydama öň ýanyndaky bogna düşýär. Basymy geçirmeýän bu goşulmalar goşulan sözlerine, köplenç, modallyk, dürli hili goşmaça öwüşgin berýär.

Mydama basymsyz aýdylýan bu goşulmaryň käbiriniň türkmen dilinde basymly aýdylýan omograflary bar. Bu ýagdaýda basym omograflary many taýdan tapawutlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýär: gurama /at / – gurama/işlik. /, düzme (at) – düzme/işlik. /, asma çorba /sypat/ – asma-/işlik/; düzgün/at/ – düzgün/işlik/; ýangyn/at/ – ýangyn/işlik/; gurgun/sypat/–

gurgun/işlik/; tanyş/sypat/ — tanyş/işlik/; uruş/at/ — uruş/işlik/; geňeş/at/ — geňeş/işlik/; düşekçe/at/ — düşekçe/hal/; kölçe/at/ — kö:lçe/hal/ we ş.m.

Türkmen dilinde goşulan sözlere dürli hili modal öwüşgin berýän ownuk bölekler-de **-la/ -le, -da/ -dä, -ha/ -hä, -a/ -ä** we ş.m./ basymy ös üstüne geçirmeýärler, olar degişli sözlere bilen aralykdan defis goýlup ýazylýarlar: **gitdi-le, Ata-da, Sapar-a...**

Utgaşyp gelen sözlere bilen ikisi birlikde bir düşünjäni aňladýan käbir kömekçi sözler-de basymy öz üstüne geçirmeýärler. Meselem: **kömek et, seniň üçin, ýyl boýy...**

Başga dillerden giren **emma, elbetde, hemme, belki, çünki, welin, ýagny, leksiýa, fonetika** ýaly sözlerde basym sözüň öňdäki bogunlarynda hem bolup bilýär.

33. Halk pähimlerini bogunlara bölüp göçürin. Olaryň nähili bogunlardygyny häsiýetlendirin.

Edebiň ýagşysy ulyny syla.

Göge tüýkürseň, ýüzüne düşer.

LEKSIKA

Dilimizdäki sözlereň hemmesine birlikde **sözlük düzüm** diýilýär. **Leksika, leksikologiýa** adalgalary söz we sözlük düzüm hakydaky taglymat manysyndaky grek sözleridir.

Bu bölümde sözlük düzüminimizdäki sözler we durnukly söz düzümleri:

- 1) döreyiş çeşmeleri;**
- 2) many mynasybetleri;**
- 3) ulanylyş gerimi;**
- 4) ulanylyş ýygylgy;**
- 5) stillere gatnaşygy;**
- 6) emosional-ekspressiw öwüşginliligi;**
- 7) sözlüklerde berlişi** ýaly dürli taraplardan öwrenilýär.

Ene dilimiziň sözlük düzüminde beýleki türki diller bilen köp umumylyklar bar. Olar türki halklaryň sözlük fondunyň (gorunyň)

umumylygyndan gelip çykan meňzeşliklerdir. Sözlük düzümimizde özboluşly áýratynlyklar hem ýüze çykydyr.

Sözlük düzümimizi baýlaşdyran çeşmeler

Sözlük düzümimizdäki sözleriň aglabasy umumytürki ýa-da dilimiziň öz içki resurslary arkaly dörän sözlerdir. Áýratynam ýurt Garaşsyzlygyny alyp, dilimiz döwlet dili hukugyna eýe bolandan soňra täze düşüňjeleri aňlatmakda dilimiziň öz içki mümkinçilikleri sözlük düzümimizi baýlaşdyrmagyň baş çeşmesine öwrüldi.

Taryhy maglumatlara görä, Türkmenistanyň häzirki çäklerinde ata-babalarymyz asyrlar dowamynda eýran dillerinde sözleşen parslar, täjikler, owganlar, puştunlar, kürtler bilen goňşy ýaşapdyr. Bu halklaryň bir meňzeş tebigy, ykdysady şertlerde goşulyşyp ýaşamaklary, bilelikde gün-güzeran dolandyrmaklary, medeni, dini garaýyşlaryndaky umumylyklar şu sebitlerde türkmen-pars iki dilliliginiň döremegine, olaryň sözlük düzümlerinde leksik barabarlyklaryň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr. **Serdar, zenan, gülzar, mert, merdan . . .** ýaly çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmeýän sözleriň köpüsi aslynda pars dil elementleridir.

Orta asyrlarda yslam dünýäsinde ylmyň, medeniýetiň gülläp ösmegi, arap dilini dünýä dili höküminde ykrar edilmegi arap sözleriniň-de dilimize köpçülikleýin aralaşmagyna sebäp bolupdyr.

Arap dilinden alnan sözleriň aglaba bölegi mekdep, medrese, ylym-bilim, edep-terbiýe bilen baglanyşykly sözlerdir. **Kitap, mekdep, harp, elipbiý, şahyr, şygar, kyssa, nazym, hikmet, aruz, hekaýa, rowaýat, hamsa, mesnewi, rubagy, murapbag, nusga, isim, sypat, hal, ahwalat...** ýaly diňe dil - edebiýat adalgalarynyň sany onlarça.

Türkmen diliniň sözlük düzüminde rus dilinden we onuň üsti bilen beýleki ýewropa dillerinden geçen **respublika, rewolýusiýa, partiýa, deputat, delegat, teatr, kino, balet, hudožnik, artist, poçta, roman, gazet, žurnal, futbol, sport, traktor, awtobus, institut, ýanwar, fewral, mart, aprel, maý, iýun, iýul, awgust, sentýabr, oktýabr, noýabr, dekabr..** ýaly halkara häsiýetli adalgalaryň-da yüzlerçesi bar.

Häzirki türkmen diliniň sözlük düzümi, esasan, öz içki mümkinçilikleriniň hasabyna baýlaşýar.

Sözlük düzümimizdäki sözleriň döreýiş çeşmeleri taýdan öwrenilmegi diňe dil bilimi üçin däl, eýsem halkymyzyň taryhyny öwrenmek üçin hem gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Sözlük düzümimizdäki umumytürki sözler ene dilimiziň örän gadymdygyny subut etse, özleşdiren sözlerimiz ata-babalarymyzyň beýleki halklar bilen eden ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklaryndan habar berýär.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Sözlük font we sözlük düzümi adalgalaryna nähili düşüňärsiňiz?**
- 2. Sözlük düzümimizi baýlaşdyran çeşmeleri aýdyp beriň.**
- 3. Öz sözlerimizi we özleşdiren sözlerimizi anyklamagyň ylmy hem amaly ähmiýetini düşündiriň.**

34. Teksti okaň. Ondaky alynma sözleri saýlap göçüriň, olaryň haýsy dillere degişlidigini aýdyp beriň.

Tussaglaryň arasynda daş keşbi Baýram hana menzäp duran Abulkasym diýen mert ýigit bar ekeni. Duşmanlar ony Baýram handyr öýdüp, öldürmekçi bolýarlar. Bu ýagdaýy gören Baýram han özüniň Baýram handygyny aýdyp, öňe çykýar. Şol wagt Abulkasym duşmanlara ýüzlenip:

„Men — Baýram han. Bu ýigit meniň nokerim, ol maňa jan pidalyk etmek üçin özüni Baýram han diýip tanatjak bolýar. Goyberiň, meniň nokerim gitsin, meni öldüriň“ diýip, Baýram hany ölümden halas edip, özi wepat bolýar.

Ölümden halas bolan Baýram han Humayuna kömege howlugýar („Garagum“ žurnaly).

35. Sözlemleri okaň. Arap, pars we rus dillerinden geçen sözleri saýlap göçüriň, manylaryny sözlüklerden anyklaň.

1. Her döwrüň öňe çykarýan düşüňjeleri, adalgalary bolýar, çünki şol düşüňjeler, adalgalar her bir ýurduň ykdysady derejesini kesgitleýär. Soňky döwürlerde, özem döwlet gatnaşyklarynda innowasiýa, tölege ukyplylyk, maýa goýumy, diwersifikasiýa sözleri işjeň ulanylýar.
2. Her bir halkyň özüniň ruhy hazynasy bolýar, şol ruhy hazyna halkyň ýaşaýsy üçin abyköwser çeşmesi bolmak bilen birlikde şol halkyň häsiýetini hem döredýär.
3. Nepes diýer, serim ýar saňa gurban,
Jemalyň görenler husnuňa haýran,
Men yşkyň derdini gizledim pynhan,
Görün, zahyr kylar äşkäre köňlüm (Mollanepes).

Semasiologiýa

Bu bölümde sözleriň many mynasýbetleri öwrenilýär.

Sözler many aňladýslary taýdan iki hili bolýarlar: özbaşdak many aňlatmaga ukyply sözler we özbaşdak many aňlatmaýan kömekçi sözler. Leksikologiýada diňe özbaşdak manyly sözler we söz hyzmatynda ulanylýan durnukly söz düzümleri öwrenilýär.

Özbaşdak many aňlatmaga ukyply sözler predmetleri (**dag, suw, howa, toprak...**) we düşüňjeleri (**ýagşylyk, begenç, söýgi**), predmetleriň hil-häsiýetini (**beýik, owadan, akylly, ak, gara, süýji...**), mukdardyr tertibini (**bäş, on, müň, altynjy, ýüzünji..**)işini, gymyldy-hereketini (**gelmek, gitmek, almak, bermek, okamak, bilmek**), hal-ýagdaýyny, wagty (**assa, ýuwaş, gündiz, gije**) atlandyrýarlar. Olar aňladýan manylaryna we kabul edýän grammatik formalaryna görä at, sypat, san, çalyşma, işlik, hal...söz toparlaryna bölünýärler.

Özbaşdak manyly sözleriň aýratynlykda ulanylmak, söz düzüminde esasy ýa garaşly söz bolmak, sözlemde agza bolup gelmek häsiýetleri bar.

Özbaşdak manyly sözler sözlem içinde dürli grammatik formalarda gelip bilýär. Meselem, **kitap, kitaplary, kitabym, kitaby, kitabymyz, kitabyňyz, kitabyna, kitabyny, kitabynda, kitabyndan....**

Bir manyly, köp manyly hem bolup bilýär, göçme manylarda hem ulanylýar. Olara omonimdeşlik, sinonimdeşlik, antonimdeşlik hem häsiýetli. Olaryň manylary bilen baglanyşykly meseleleriň hemmesi **semasiologiýa** bölümünde öwrenilýär.

36. Emma, ýaly, üçin, bilen sözlerini ulanyp sözlem düzüň. Bularyň sözlemdäki grammatik manylaryny aýdyp beriň.

Sözün leksik we grammatik manylary

Sözün atlandyryan düşünjesine, onuň emosional-ekpressiw häsiýetine, stilistik öwüşginine – hemmesine bilelikde sözün **leksik manysy** diýilýär.

Özbaşdak manyly sözlere öz aňladýan leksik manylaryndan daşary grammatik manylary aňlatmaklyk hem häsiýetli.

Grammatik many sözün leksik manysynyň üstüne goşulýan, onuň kabul eden grammatik formalary bilen baglanyşykly manylarydyr. Meselem, **kitap, mekdep okuwçy, mugallym...**sözleriniň hersiniň öz leksik manysy bar. Bu sözleriň hemmesi predmet düşünjesini bildirýän at söz toparyna girýär. Olara **-lar/-ler** goşulmasy goşulanda (kitaplar, mekdepler, okuwçylar, mugallymlar) goşmaça köplük; **-ym/-im** goşulmasy goşulanda (kitabym, mekdebimiz, okuwçymyz, mugallymymyz) deňişlilik düşüňjeleri aňladylýar. **Mekdep, mekdebiň, mekdebe, mekdebi, mekdepde, mekdepden** sözlerindäki düşüm goşulmalary goşulan sözünüň başga bir söze grammatik jähetden tabynlygyny bildirýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Semasiologiýa bölümünde haýsy meseleler öwrenilýär?
2. Özbaşdak manyly sözleriň kömekçi sözlerden tapawudyny düşündiriň?
3. Sözün leksik we grammatik manylary diýip nämä düşüňýärsiňiz?

**37. Göçürin, ondaky sözleriň leksik hem grammatik
manylaryny aýdyp beriň.**

Adam eli gyzyl gül.

Guş bar, et bermeli, guş bar, etini iýmeli (Atalar sözi).

**38. Göçürin, sözleriň leksik manysyny we nominatiw hyzmatyny
düşündiriň.**

Ýüwürjim — ýüwrik atym, ýüwürüp geler ýanyma.

Gidene — ýeňňe, gelene — baldyz

**39. Sözleriň predmet, düşünje, hil-häsiýet, gymyldy-
hereket, hal-ýagdaý, ýa mukdar-tertip aňladýandygyny aýdyp
beriň.**

Magtymguly, sözüm gysga şerhi köp.

Azyrganan aç galar (Atalar sözi).

**40. Okaň. Aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň leksik hem
grammatik manylaryny düşündiriň.**

Magtymguly, **Hakdan** dile baryny.

Dilär bolsaň, **dile** öz imanyňy.

Abat eýle iki **gözüm nuruny**

Sag gözüm sol göze mätäç eýleme (Magtymguly).

Bir manyly we köp manyly sözler

Sözlem içinde gelende hem, aýratynlykda aýdylanda hem şol
bir manyny aňladýan sözlere **bir manyly sözler** diýilýär.

Meselem: **kitap, mekdep, mugallym, okuwçy, talyp, adam,
dag...**

Eger söz aýratynlykda we sözlem içinde gelende tapawutly
manylary aňladýan bolsa, beýle sözlere **köpmanyly sözler** diýilýär.

Meselem: **aýak** sözüni alyp göreliň.

1. **Aýak** — janly-jandarlarda ýöremek üçin hyzmat edýän organ.
2. Stoluň, oturgyjyň, taganyň we ş.m. daýanjy.
3. Derýanyň, akar suwuň baryp guýýan ýeri.
4. Ahyr, soň, aýyň, ýylyň, paslyň gutaryp barýan wagty, döwri.
5. Kömekçi söz hyzmatynda.

Sözün aýratyn alnandaky manysy bilen sözlemdäki manylarynyň arasynda belli

bir derejede baglanyşyk saklanýar.

Göçme manylylyk sözün öz asylky manysyndan başga bir manyda ulanylmagydyr. Sözün göçme manyda ulanylandygy, esasan, söz düzüminde, sözlemde belli bolýar.

Göçme manylylyk ylaýta-da predmet bildirýän sözlerde oňat duýulýar. Meselem: **altyn** aslynda gymmat baha metalyň ady. **Ak altyn, gara altyn, mawy altyn, altyn nesil, altyn asyr** söz düzümlerinde **altyn** sözi göçme manylarda gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili sözlere bir manyly sözler, nähili sözlere köp manyly sözler diýilýär?
2. Sözün asyl we göçme manylarynyň tapawudyny aýdyp beriň.

41. Arka sözünü öz asyl manysynda we göçme manyda getirip sözlem düzüň.

42. Bir manyly sözleri aýratyn, köp manyly sözleri-de aýratyn sütünlere bölüp göçüriň.

Aý, gün, dag, deňiz, ata, ene, kitap, talyp, men, beýik, gök, gyzy, almak, girmek, çykmak, ýüz, arka, tanyş, baş, aýak.

43. Baş sany köp manyly söz tapyp, olary sözlem içinde getiriň.

44. Çyk, ýer, beýik sözleriniň manylaryny sözlükden anyklap, depderiňize ýazyň.

Güjük dalanman köpek çykmaz.
Dama-dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar.
Deň etmän duş etmez, göz etmän, gaş etmez.
Miweli agajyň başy aşak (Atalar sözi).

45. Göçüriň, göçme manyda gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

„Gawunyň ýagşysyn şagal iýr“ diýerler.
Ykbally bendäniň paýy, gözel, sen...
Daglar ýeriň myhydyr,
Depe özün dag saýar...
Her kim öz ýaryny dogan Aý edip,
Aýyn gözlär, özge Aýa seretmez (Magtymguly).

Böwrüň diňläp şahyr bolaýmaklyk kyn (G. Ezizow).

46. Göçüriň. Aýratynlandyryp ýazylan sözlere leksik-semantik taýdan häsiýetnama beriň.

Bu derdi

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Keşť eýledim, gezdim yşkyň dagynda,
Ne beladyr, kimse çeker bu derdi,
Yşk **dagyn** assalar gögüň boýnundan,
Gök titreyip, çeke bilmez bu derdi

Kimdir yşkyň **ýükün** çeken merdana,
Pelek gördi, gorkup **düşdi** gerdana,
Zemin jünbüş eýläp, geldi lertzana,
Çöller, düzler çeke bilmez bu derdi
(Magtymguly).

Omonimler

Aýdylyşy we ýazylyşy meňzeş sözlere **omonim** diýilýär. Olar, adatça, dürli söz toparlarynda bolýarlar, köp manylylykdan düýpli tapawutlanýarlar. Meselem:

Ýüz I Kelläniň ön tarapky böleginiň ady: Ýüz otdan yssy (Atalar sözi).

Ýüz II. 99-dan soňky san belgisiniň ady: Gara zülpün ýüzde **ýüze** bölündi (Mollanepes).

Ýüz III Suwuň ýüzünde hereket et manysyndaky işlik.

Omonimler şahyrana eserlerde çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýärler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Omonim näme?

2. Omonimleriň çeper edebiýatdaky hyzmatyny düşündiriň.

47. Berlen omonimleriň manylaryny ýazyp düşündiriň.

Ba:g I.

Ba:g II.

48. Omonimleriň döreýiş çeşmelerini aýdyp beriň.

Olaryň *şygyr – şygar, esgi – eski, höküminde – hökmünde* ýaly paronimlerden tapawudyny düşündiriň.

49. Göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň omonimiň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

Altyn açar bar gapyny açar (Atalar sözi).

Sinonimler

Sözlük düzümimizde manysy meňzeş sözlerem köp. Bir umumy düşüňjani aňladýan, ýagny manysy meňzeş sözlere **sinonim** diýilýär. Olar bir söz toparyna degişli sözlerden bolýarlar. Meselem:

Atlardan: **gurt, böri, möjek.**

Sypatlardan: **oňat, gowy, ýagşy...**

Hallardan: **öň, ozal, owal....**

Işliklerden: **ölmek, ýogalmak, aýrylmak....**

Söz görnüşli sinonimlere **leksik sinonim**, söz düzümi görnüşli sinonimlere **frazeologik sinonim** diýilýär. **Zaman, wagt, çag; gözəl, owadan; dünýä, jahan** – leksik sinonimlerdir. **Ölmek, ýogalmak** sözleriniň dünýäden ötmek, amanadyny tabşyrmak, **masgara** sözünüň ýüzi gara, **müýnli** sözünüň dili gysga, **ogry** sözünüň eli egri sinonimleri frazeologik sinonimlerdir.

Gizlin, ogryn, ýaşyryn ýaly öz sözlerimizden bolan sinonimlere-de, dünýä, jahan, gözəl, owadan, zıba ýaly alynma sözleriň sinonim bolup gelşine-de duş gelinýär. Manydaş sözler sinonimler hataryny emele getirýär. Ene dilimiz sinonimler hataryna diýseň baý.

Sinonimleriň manylary-da, stilistik öwüşginliligi-de deň bolmaýar. Meselem, **Alla, Taňry, Hudaý** sözleriniň birini beýlekisi bilen çalşyryp ýa-da **Taňry ýalkasyn** diýmegiň ýerine **Hudaý ýalkasyn, hudaýýoly** ýerine **taňryýoly, allayoly** ulanmak mümkin däl. **Gurtmy, tilki?** ýerine **Möjekmi, tilki?** diýip bolmaýar. Sinonimler hataryndaky stilistik öwüşginsiz sinonime **dominant** söz diýilýär.

Sinonimler çeper eserlerde pikiri obrazly, täsirli beýan etmek üçin ulanylýan çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1.Frazeologik sinonimleriň leksik sinonimlerden tapawudyny aýdyp beriň.

2.Sinonimler hatary näme?

3.Sinonimleriň döreyiş çeşmelerini aýdyp beriň.

50. Akył, huş, aň sözlerini sözlem içinde getiriň, manylaryndaky tapawudy aýdyp beriň.

51. Rektor, direktor, müdir, başlyk sözleriniň many aýratynlyklaryny düşündirişli sözlükden anyklap, depderiňize göçüriň.

Antonimler

Sözlük düzüminimiz garşylykly manyly sözlere-de baý. Olara **antonimler** diýilýär. Meselem:

Meselem: **gülki** – agy, **gije** – gündiz, **dost** – duşman, **toý** – ýas, **ýat** – ýakyn, **ajy** – süýji, **ak** – gara, **agyr** – ýeňil, **beýik** – pes, **garry** – ýaş, **gaty** – ýumşak, **uly** – kiçi, **uzyn** – gysga, **ýagşy** – ýaman, **ýakyn** – daş, **almak** – bermek, **begenmek** – gynanmak, **az** – köp, **ir** – giç, **öň** – soň, **ozal** – ahyr we başgalar

Soraglar we ýumuşlar:

1. **Antonimleriň sinonimlerden tapawudyny aýdyp beriň.**
2. **Nähili sözlere antonimler diýilýär? Olaryň çeper edebiýatdaky hyzmatyny düşündiriň.**

52. Göçüriň, omonimleriň aşagyny çyzyň, manylaryny düşündiriň.

Nusga:

Owazasy düşüp ýakyn, yraga (uzaga, daşa).

Belki ýetişendir Ruma, Yraga (ýurt ady).

Guwandym reňki-alyna.

Aldandym mekri-alyna.

Golun daldalap, alyna (Seýdi).

Ak ýüzünde nukta haly

Tahyryň geçer ne haly (Mollanepes).

Ýaşayan ýeriňiz gür gara bagly,

Meň erkim seň saçyň taryna bagly (A. T).

53. Göçüriň, sinonim sözleriň aşagyny çyzyň.

Biz hemmämiz gussaly gün gelerdik, –

Gelerdik ýanyna tukat wagtymyz

Her kim öz ugruna talantdyr, talant!

Bu dünýede talantlary gözledim,
Ähli ýalançydan edýäriň talap –
Goý, olar talantly ýalan sözlesin (G.Ezizow).

Guly men soraryň halyn-ahwalyn...
Çekerem her gijelerde ahy-zaryňny seniň,
Menden özge kim çeker derdi-azaryňny seniň (Mollanepes).

54. Aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň yzyndaky köp nokatlaryň ýerine manydaş sözlerini tapyp ýazyň.

Seýl (...) edeliň bu **jahana** (...),
Jahanda (...) näler görüner,
Isgender, Jemşit **saldyran** (...)
Beýik (...) **binalar** (...) görüner (Magtymguly).

55. Okaň, sinonim sözleri tapyň.

Özüm urar boldum oda-közlere...
Imdi gör-bak uly bolup galyp men...
Daşdan bişdim, içden köýdüm, göz boldum...
Köýdürer şum pelek jebri-jepasy,
Ýalandyr, ynanmaň ähdi-wepasy...
Gaýgy-gamda eziz ömrüm solduryp,
Şum pelek azabym reýgan eýledi.
Gapyllykda duşman aldy daşymyz,
Dargatdy her ýaña deňi-duşumyz (Magtymguly).

56. Göçüriň. Aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň manydaş sözünü aýdyp beriň.

Agajy içinden **gurt** iýer.
Ata **kesbi** oğla halal.
Atyň barka, ýol gazan,
Atyň barka, **dost** gazan.
Altyn ýerde ýatmaz, **ýagsylyk** ýolda galmaz (Atalar sözi).

57. Göçüriň. Antonim sözleriň aşagyny çyzyň.

Ajysy bolmadygyň, süýjüsi bolmaz (Atalar sözi).

Atdan beýik, itden pes (Matal).

Göwresi içerde, kellesi daşarda (Matal).

Duşmanyň saklama, syryň bilmesin.

Açda algyň, bege bergiň bolmasyn (Magtymguly).

Bilimli ölmez, bilimsiz gülmez.

Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär.

Batyr bir öler, gorkak-müň.

Öli arslandan, diri syçan ýagşy.

Çykdaýy çykman, girdeji girmez (Atalar sözi).

58. Reňk, tagam, wagt, ugur-tarap bildirýän antonim sözleri ulanyp, sözlemler düzüň. Antonimleriň stilistik hyzmatyny düşündiriň.

59. Atalar sözi – nakyllary galdyrylan bölegini goşup göçüriň, antonimleriň aşagyny çyzyň, haýsy söz toparlaryndandygy aýdyp beriň.

1. Myhman az oturar...
2. Aýdyjy akmak bolsa....
3. Mert özünden görer...
4. Bilegi zor birini ýykar
5. Göz gorkak, el...

Ulanylyş ýygylgy parhly sözler

Sözlük düzümimizdäki sözleriň ulanylyş ýygylgy deň däl: käbir sözler gündelik durmuşymyza örän işjeň, käbirleri seýrek ulanylýar. Ulanylyş ýygylgy nukdaýnazardan olary iki topara bölmek bolar:

1. İşjeň ulanylýan sözler.
2. Seýrek ulanylýan sözler.

Diliň sözlük düzüminde özara berk baglanyşykly iki sany hadysa dowam edýär:

1. Köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň atlary işjeň ulanyşdan düşüp galýar.
2. Täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň atlary bolsa işjeň ulanyşa girýär.

Köne zatlaryň atlary-da, täze zatlaryň atlary-da manylary düşnüksiz bolany üçin seýrek ulanylýan işjeň däl sözlerdir.

Könelişen sözlere **arhaizm**, täze sözlere **neologizm** diýilýär. Könelişen sözleriň iki görnüşini bellemek mümkin:

1. Köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň özleri bilen bilelikde ulanylyşdan çykan sözler. Bulara **taryhy sözler** diýilýär. Taryhy sözleriň sinonimleri bolmaýar. Sözlüklerde olar **taryhy söz** (istorizm) diýlen bellik bilen berilýär. Meselem: wezir, gul, gyrnak, zyndan, zekat, hüşür. . .

2. Köne sözleriň ikinji görnüşi manydaş sözleriň haýsydyr biriniň ulanylyş işjeňliginiň artmagy sebäpli, öz sinonimi tarapyndan ulanylyşdan gysylp çykarylan arhaizmlerdir. Meselem: sadranç-küş, şahmat, ýagy, ýow-duşman.

Neologizmler durmuşdaky täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň atlary bolansoň, halk köpçüligi tarapyndan manylary doly özleşdirilýänçä seýrek ulanylýarlar. Bulary hem iki topara bölmek bolar.

1. Leksik neologizmler – bular täze sözlerdir.

2. Semantik neologizmler – bular täze manylarda ulanylyp başlan sözlerdir. Meselem: Serdar, häkim, perman, arçyn, talyp, kärende, mülkdar, paýdar, kazy, kazyýet . . . Bu sözler Garaşsyzlyk ýyllarynda täze manylarda işjeň ulanyşa ýañadan gaýdyp geldiler.

Sözleriň manylary halk köpçüligine düşnükli bolansoň, ulanylyş ýygylgy giňelip, olar işjeň leksika öwrülýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Könelişen sözler we täze sözler näme sebäpden işjeň däl (passiw leksika) hasaplanylýar?

3. Taryhy sözleriň (istorizmler) arhaizmlerden tapawudyny düşündiriň.

4. Nähili sözlere neologizmler diýilýär?

60. Göçüriň, seýrek ulanylýan sözleriň manylaryny anyklaň, olaryň işjeň däl sözlere öwrülmeginiň sebäbini düşündiriň.

Agaç barly bolsa, başy aşak.

Ýele ýargak gerek, aýaza-kiz.

Harbaryny göteren sarbaryny-da göterer.

It geldi – gut geldi (Atalar sözi).

61. Göçüriň, aýratynlandyrylyp ýazylan sözleriň ulanylyş ýygylgyny, işjeň ýa işjeň däl leksika degişlidigini aýdyp beriň.

Kakamyň **howatyr** etmesiniň jany bardy. Şol döwürde sowuk urşuň başlap, güýjap ugran wagtydy. **Graždan** goranyş okuwy boýunça bize mekdepde, uly adamlara bolsa işden soň atom ýaragynan goranmak boýunça okuw geçilýärdi. Mekdepde we **kolhozda** gaçybatalga üçin ýerzeminler gurulýardy (N. Gurbanmyradow).

62. İşjeň ulanylyşa girip ýetişmedik täze sözleri saýlap göçüriň, manylaryny düşündiriň.

Milletiň Lideri häzirki wagtda ýurdumyzda türkmenistanlylaryň ýaşayşynyň täze, ýokary standartlarynyň üpjün edilmegine gönükdirilip, uly işleriň alnyp barylýandygyny we bu işleriň anyk netijeleri berýändigini belläp, milli parlamentiň deputatlarynyň wezipeleri barada durup geçmek bilen, olary öz ygtyýarlyklaryndan has netijeli peýdalanmaga çagyrdy. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidenti parlamentarileriň halkyň durmuşynyň jümmüşinde bolmagyny, olaryň öz saýlawçylary bilen yzygiderli gatnaşyk saklamalydygyny, adamlaryň gündelik iş-aladalary we teklipleri bilen gyzyklanyp durmalydygyny ýene bir gezek belledi we Ýaşulularyň Maslahatynyň geçiriljekdigini göz önünde tutanynda, munuň aýratyn möhüm ähmiýete eýe bolup durýandygyny aýtdy (“Türkmenistan” gazet).

63. Göçürin, işjeň ulanylyşdan çykan sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň arhaizme ýa istorizme (taryhy söze) degişlidigini ýokarsyndan belläň.

Bal gadyryny bakgal biler, zer gadyryny – zergär.

At alsaň, gunan al, düýe alsaň — inen.

Agaç iýmişinden belli, adam — kylmyşyndan.

Akrapda urmasa, ahyryýetde-de urmaz.

At eti — it eti, baýtal eti — bal eti (Atalar sözi).

Kamaty serwi dek näzik bedenler,

Zibi-zenahdanly, gunça dahanlar,

Gül periler, ýüzi simun-u tenler,

Älemde şat olup güleni bolmaz (Magtymguly).

64. Özüňizden täze sözlere 6 sany mysal tapyp, sözlem içinde getiriň, olaryň aşagyny çyzyň we manylaryny düşündiriň.

Ulanylyş gerimi parhly sözler

Sözlük düzüminimizdäki sözleriň ulanylyş gerimleri-de deň däl. käbir sözleri hemme türkmen ulanýar, käbir sözleri bolsa türkmen halkynyň diňe belli bir bölegi ulanýar.

Ulanylyş gerimi taýdan sözler: a) **umumyhalky sözlere** we b) **ulanylyşy çäkli sözlere** bölünýär.

Hemme türkmenе düşnükli bolan, türkmenleriň hemmesi tarapyndan ulanylýan sözlere **umumyhalky leksika** diýilýär.

Sözlük düzüminimizdäki şiwе sözleri, kär-hünär sözleri, ylmy adagalar halkymyzyň diňe belli bir bölegi tarapyndan ulanylýar.

Manylarynyň hemmelere düşünikli däldikleri üçin, olar ulanylyşy çäkli sözlerdir.

Şiwе sözleri. Häzirki türkmen dili zatlary, düşüňjeleri atlandyrmakda azda-

-kände tapawutlanýan 40 töweregi şiwäni öz içine alýar. Meselem: **sygra** şiwelerimiziň birnäçesinde **inek** diýilýär. Gölesine ärsary

şiwesinde **höjek**, ýomut şiwesiniň günbatar gepleşiginde **ta:na**, Stawropol türkmenlerinde **buzaw** diýilýär. **Uly** sözüne derek teke şiwesiniň mary gepleşiginde **goçak**, ärsary şiwesinde **ketde** ulanylýar. **Aglamak** ýerine **ýyglamak**, **ýaman** sözüne derek **mojuk** aýdylyşy-da ärsary şiwesine mahsus aýratynlykdyr.

Kär-hünär sözleri. Belli bir kârdäki adamlara düşnükli bolan, diňe şol kär bilen meşgullanýanlar tarapyndan ulanylýan sözlere **kär-hünär sözleri** diýilýär.

Halkymyz gadymdan bäri maldarçylyk, daýhançylyk, ussaçylyk, zergärçilik, halyçylyk, dokmaçylyk, külalçylyk bilen meşgullanyp, gün-güzeran dolandyryp gelipdir. Sözlük düzümimizde ata-babalarymyzyň meşgullanan şol kesp-kärlerine degişli sözler ep-esli orun tutýar. Meselem, **körük**, **sandal**, **ýekedaban**, **isgene**, **rende...** (ussaçylyga degişli), **tara**, **eriş**, **argaç**, **küji**, **mäki**, **synny** (dokmaçylyga degişli)

Ylma, tehnika degişli adalgalar (terminler) hem ulanylyş gerimi çäkli sözlerdir. Meselem, **fonetika**, **leksika**, **morfologiýa**, **sintaksis**, **aýyrgyç**, **doldurgyç**, **düşüm**, **ýöňkeme**, **sözlem**, **söz düzümi...** türkmen dil bilimine degişli adalgalarydyr.

Ylmy adalgalar anyk bir manyly sözlerdir. Olar ylmyň şol ugry bilen iş salyşýanlar tarapyndan esasan ylmy işlerde ulanylýar. Bu hili sözlere **termin**, ylmy adalgalaryň jemine bolsa **terminologik leksika** diýilýär.

Ylmy-tehniki adalgalaryň köp bölegi halkara häsiýetli terminlerdir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Umumyhalky sözler diýip nämä aýdylýar?
2. Ulanylyş gerimi çäkli sözlere nähili düşüňärsiňiz?
3. Kär-hünär sözlerini mysallar arkaly düşündiriň?
4. Ylmy adalgalaryň umumyhalky sözlerden tapawudyny aýdyp beriň.

65. Okaň, haýsy sözleriň umumyhalky, haýsy sözleriň ulanylyş gerimi çäkli sözlerdigini anyklaň. Ulanylyş gerimi çäkli sözleri saýlap göçüriň.

Kompýutere berimsiz telefon

„Windows XP“ programmasy esasynda işleýän „XPPhone“ atly täze ykjam telefon Hytaýda geçirilen tehnologiýa sergisinde görkezilişe çykarylady. Adaty bolmadyk bu telefonyň işjeň ýady 512 MB/1 gigabayta, umumy ýady bolsa 64.120 gigabayta deňdir. Telefon bilen kompýuteriň goşulşmagyndan döredilen bu telefona QWERTY tertipdäki düwmejikler ýerleşdirilen. Galyňlygy 2,5 santimetre, agramy 400 grama deň bolan täze tehnologiýa islendik kompýuterden asgyn däl („Zaman“ gazeti).

66. Antroponim, etnonim, toponim, kosmonim, gidronim terminleriniň manylaryny sözlükden anyklap depderiňize göçüriň.

67. Okaň, ulanylyş gerimi çäkli sözleri saýlap göçüriň. Olaryň manysyny düşündiriň, haýsy ylma degişli adalgalardygyny aýdyp beriň.

Sowuklama — bu dokumalaryň we agzalaryň daşky gurşawynyň zyýanly faktorlarynyň bedene ýaramaz täsirine jogap hökmünde ýuze çykýan gorag reaksiýasy. Bu hadysa köplenç kesel dörediji mikroblar, dokumalara we öýjükler heläk ediji täsirli himiki maddalar, bedende ýokary duýgurlyk — allergiýa döredýän maddalar sebäp bolýar („Saglyk“ žurnaly).

68. Teksti okaň. Aýratynlandyrylyp ýazylan sözlere kärhünär leksikasy diýilmeginiň sebäbini düşündiriň.

Türkmen gelin-gyzlarynyň şaý-seplerini sünnäleýiş usuly hem özüniň aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Şaý-seplere ynsan keşpleriniň — pyşdylyň, gurbaganyň, guşuň, tomzagyň, möjeginiň şekilleriniň salynmagy şol milletiň gadymlygyndan habar berýär.

Türkmeniň bezeg şaý-sepleri örän özboluşly bolup, Orta Aziýa halklarynyňkydan düýpgöter tapawutlanýarlar. Has gadymy nagyşlar romb, üçburçluk, tegelekleri, dörtburçluklary öz içine alýar. Görnüşi boýunça bu şaý-sepler köp dürli bolupdyr. Olara **gupba, maňlaýlyk (egme), teneçir, çekelik, gulakhalka, saçlyk bukaw, bilezik, kökenli ýüzük** we şuna meňzeşler giripdir. Köýnekleriň ýakasy öňki döwürlerde, esasan, uly **gülýakalar** bilen birikdirilipdir.

69. Şiwe sözleriniň ulanylyşyna çeper eserlerden 10 sany sözlem tapyň, olaryň manylaryny aýdyp beriň, hyzmatyny düşündiriň.

Stillere gatnaşygy taýdan parhly sözler

Sözlük düzüminidäki sözler emosional-ekspressiw öwüşginliligi, stillere gatnaşygy taýdan-da tapawutlanýarlar. Täsirlilik taýdan olar: **a)emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözlere; b)emosional-ekspressiw öwüşginli sözlere** bölünýär.

Sözlük düzümimizdäki sözleriň aglabasy emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözlerdir. Ylmy adalgalar, kesp-kär sözleri (professionalizmler) hem emosional öwüşginsiz sözlerdir. Edebi dilimiziň ähli stillerinde ulanylýandyklaryna görä, bulara **stilistik neýtral**, ýagny **stilara sözler** diýilýär.

Emosional-ekspressiw öwüşginli sözler, esasan, ýönekeý halk gepleşiginde hem-de eseriň gahrymanlarynyň gylyk-häsiýetini, medeni derejesini, sosial ýagdaýyny görkezmek maksady bilen çeper edebiýatda ulanylýar.

Diýmek, sözlük düzümimizdäki sözler stillerde ulanylyş aýratynlyklary taýdan tapawutlanýarlar. Şu nukdaýnazardan olary iki topara bölmek bolar:

1. Stilistik neýtral (hemme stillerde ulanylýan) sözler.
2. Stilleriň belli birine häsiýetli sözler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili sözlere emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözler diýilýär? Näme sebäpden olar stilistik neýtral (stilara) sözler atlandyrylýar?

2. Emosional-ekspressiw öwüşginli sözler haýsy stillerde ulanylýar?

70. Göçüriň, emosional-ekspressiw öwüşginli sözleriň aşagyny çyzyň.

1. — Aý, tüýsi bozuk zaňnar, onda ol bar, munda bu bar diýip, gep ýasap oturma bu ýerde! Derrew aýt-da, derrew ýok bol! — diýdi ("Görogly " eposy).

2. — Bile okamadykmy, Meret saňňy bardyr-a, şol günortan nahara äkitdi („Garagum“ žurnaly).

3. Sähediň gan damary ýylan süýnen ýaly lap-lap gyzdy, düşelen bigelşik haly, böwrüni gyjyklan şübhesi ýadyna düşüpdü. Törde öz egnindäkä meňzeş içmege gözünü dikip, uly sesi bile çasly güldi („Garagum“ žurnaly).

71. Okaň, emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözleri anyklaň, olara stilistik neýtral (stilara) sözler diýilmeginiň sebäbini düşündiriň.

Adam görki-akyl, söz görki-nakyl.

Adam göwni gülden näzik.

Akyl sözde, mähir gözde.

Assa ýörän alys gider.

Akmak dostdan dana düşman ýagşydyr.

Jöwüz kölegesi – ýowuz kölegesi,

Söwüt kölegesi – ýigit kölegesi (Atalar sözi).

Durnukly söz düzümleri

Özbaşdak sözler bilen şol bir manylarda ulanylýan, ýöne olardan emosional-ekspressiw öwüşginliligi, obrazlylygy taýdan tapawutlanýan **gözli-başly etmek, aýagyny baglamak** (öýermek); **depesi göge ýetmek, guş bolup uçmak** (begenmek); **dil birikdirmek** (dilleşmek); **göz görkezmek** (gorkuzmak); **başy boş** (dul); **dili uzyn** (müýni ýok).... ýaly durnukly söz düzümleri-de diliň leksik birliги hasaplanylýar. Söz hyzmatynda ulanylýan durnukly söz düzümlerine **frazeologizmler** diýilýär.

Frazeologizmler gurluşlary we many aýratynlyklary taýdan dürli-dürli. Olaryň arasynda **ýeke elli** (kömeksiz), **ýüzi gara** (müýnli), **agzy açyk** (aňkaw), **guş kelle** (samsyk) ýaly bir söze öwrülip barýanlary-da, **kömek et**, **gulak sal** ýaly düzümdäki sözleriň belli derejede özbaşdaklyklaryny saklap gelyänleri-de, “**kör düýesi köprüden geçen** (öýlenen), “**öz eli, öz ýakasy**” (erkin) ýaly asylky manylaryny doly ýitirenleri-de, “**Ýüzünden gar ýagýar**” (gaharly), “**Gözüm suw içenok**” (halamok) ýaly sözlem görnüşlileri-de bar.

Türkmen dili durnukly söz düzümlerine diýseň baý. Olar pikiri täsirli, obrazly aňlatmak üçin çeper dil serişdesi hökmünde işjeň ulanylýarlar.

Durnukly söz düzümleriniň manylary, ulanylyş aýratynlyklary ýörite frazeologik sözlüklerde düşündirilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Frazeologizm näme? Näme üçin durnukly söz düzümleri leksik birlik hasaplanylýar?**
- 2. Frazeologizmleriň sözlerden we erkin söz düzümlerinden tapawudyny aýdyp beriň.**

72. Göçüriň, durnukly söz düzümleriniň manysyny düşündiriň.

- 1. Ýüzünden gar ýagýar.**
- 2. Agzynda aş gatyklaýar.**
- 3. Kör düýesi köprüden geçipdir.**
- 4. Senden meniň agzym tagam tapdy (B. Kerbabaýew).**
- 5. Onuň yzyna eýerseňiz, hiç wagt ýüzüňiz gyzmaz.**
- 6. Ojaklarda gazan gulagy gymzady (N. Gurbanmyradow).**

73. *Dünyä inmek, dünýäden ötmek, gulak asmak, boýun burmak, göz dirmek, baş goşmak, agzy bişmek* durnukly söz düzümleriniň manylaryny “Türkmen diliniň frazeologik

sözlüğinden” tapyp, depderiňize ýazyň. Olaryň erkin söz düzümlerinden aýratynlygyny düşündiriň.

SÖZLÜKLER

Sözlükler dil biliminiň leksikografiýa bölümünde öwrenilýär. Olar iki hili bolýarlar: a) **ensiklopedik sözlükler**; b) **lingwistik sözlükler**

Giň okyjylar köpçüligine niýetlenen ensiklopedik sözlükde sözlere ylmy-tehniki, durmuş-ykdysady, taryhy, geografik nukdaýnazarlardan töwerekleýin düşündiriş berilýär.

Ylmyň aýry-áýry ugurlaryna degişli ensiklopedik sözlüklerem bolýar. Meselem: medesina ensiklopediýasy, çagalar ensiklopediýasy.

Lingwistik sözlüklerde sözlere dil nukdaýnazaryndan düşündiriş berilýär. Orfografik, orfoepik, frazeologik, dialektologik, terminologik, düşündirişli, terjime sözlükleri, sinonimleriň, antonimleriň, omonimleriň, alynma sözleriň... sözlükleri lingwistik sözlüklere girýär. Olarda sözleriň dürli taraplary düşündirilýär. Meselem, **Türkmen diliniň sözlüğünde** (Aşgabat, 1962) sözlük düzümimizdäki sözleriň manylary düşündirilýär.

Türkmen diliniň frazeologik sözlüğünde (Aşgabat, 1976) ene dilimizdäki durnukly söz düzümleriniň manylary düşündirilýär.

Türkmen diliniň orfografik sözlüğünde (Aşgabat, 1989) sözlük düzümimizdäki sözleriň dürs ýazuw düzgünleri görkezilýär.

Türkmen diliniň orfoepik sözlüğünde (Aşgabat, 1967) sözleriň edebi aýdylyş normalary berilýär.

Sözlükler sözleriň jemlenýän kitabydyr. Olar elipbiý tertibinde düzülýärler.

Düşündirişli sözlükden nusga:

Aýak 1. Janly-jandarlarda ýöremek üçin hyzmat edýän organ:
Aýagy uly syganyny geýer, aýagy kiçi söýenini (Atalar sözi).

2. Stoluň, stuluň we ş.m daýanjy: **Tagan aýagy üç bolar, biri-birine güýç bolar** (Atalar sözi).

3. Derýanyň, akar suwuň baryp guýýan ýeri.

1. Ahyr, soň, aýyň, ýylyň... gutaryp barýan wagty.

Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden nusga

Aýak – gy.

Batyrlyk, - gy.

Çekiç - ji.

Deňiz, - ňzi.

Deprenmezek, -gräk.

Dermanlaýyş, -ýşy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sözleriň we durnukly söz düzümleriniň sözlüklerde berlişi dil biliminiň haýsy bölümünde öwrenilýär?
2. Ensiklopedik sözlükleriň lingwistik sözlüklerden tapawudyny düşündiriň.
3. Lingwistik sözlükleriň görnüşlerini aýdyp beriň.

74. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden baş, dil, göz sözlerini tapyp, manylaryny göçüriň.

75. Türkmen diliniň orfoepik sözlüğinden gülçülik, parahatçylyk, işjeň, baldyz, ýandak sözleriniň aýdylyşyny anyklaň.

Leksik derňew

Leksik derňew leksikologiýa boýunça geçilenleri talyplaryň özleşdiriş derejesini we başarnyklaryny barlamak maksady bilen geçirilýär.

Aýry-aýry temalardan soň geçileni gaýtalamak, berkitmek üçin doly däl leksik derňew geçirmek, ähli temalar geçilenden soňra doly leksik derňew geçirmek maksada laýykdyr.

Leksik derňew üçin sözlem agzasy bolup gelen sözi almak maslahat berilýär.

1. Sözüň leksik hem grammatik manylary anyklanylýar;
2. Söz gelip çykyşy (döreýşi) nukdaýnazardan derňelýär. Onuň söz ýasalýşyň haýsy ýoly arkaly ýasalandygy anyklanylýar. Eger alynma söz bolsa, onuň haýsy dilden geçendigi, nähili özleşdirilendigi anyklanylýar.

3. Sözüň öz asyl manysynda ýa-da göçme manyda gelendigi, bir manyly ýa-da köp manyly sözdügi, omonimdeş, sinonimdeş, antonimdeş sözleri anyklanylýar.

4. Söz ulanylyş ýygylgy taýdan häsiýetlendirilýär, onuň işjeň ýa işjeň däl leksika degişliligi (arhaizmdigi, taryhy sözdügi, neologizmdigi) anyklanylýar;

5. Sözüň ulanylyş gerimi — umumyhalky ýa-da çäkli ulanylýan dialektal leksika, professional leksika ýa-da terminologik leksika degişlidigi anyklanylýar.

6. Sözüň stillere degişliligi, onuň emosional öwüşginli sözdügi ýa-da stilara sözdügi anyklanýar.

Morfologiýa

Morfologiýa adalgasy forma manysyndaky **morfo** hem taglymat manysyndaky **logos** diýen grek sözlerinden ybarat. Dil biliminiň morfologiýa bölümünde sözler morfema gurluşy taýdan öwrenilýär. Sözüň asyl sözdügi ýa-da ýasama sözdügi anyklanylýar. Eger ol ýasama söz bolsa, onuň asly kesgitlenilýär.

Sözler sözlemde aňladýan manylaryna, morfologik häsiýetlerine, ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlaryna görä: a)

özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna we b) özbaşdak many aňlatmaýan kömekçi sözlere bölünýär.

Özbaşdak many aňladýan söz toparlary:

Atlar
Sypatlar
Sanlar
Çalyşmalar
Işlikler
Hallar

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary:

Baglaýjy kömekçiler
Sözsoňy kömekçiler
Ümlükler
Ownuk bölekler
Ses we şekil aňladýan sözler
Modal sözler

Atlar

Atlar **kim, näme, nire** diýen soraglara jogap bolýan sözlerdir.

Adam atlary we adama degişli atlar **kim** diýen soraga jogap bolýar. Meselem: **Maral, Jeren, myhman, goňşy, mugallym, ejem, başlyk.**

Haýwanlaryň, mör-möjekleriň, guşlaryň, predmetleriň, düşünjeleriň atlary **näme** diýen soraga jogap bolýar. Meselem: **sygyr, goýun, serçe, guş, keçe, haly, daýanç, söýgi.**

Ýer-ýurt, şäher, oba, köçe atlary **nire** diýen soraga jogap bolýar. Meselem: **Türkmenistan, Aşgabat, Garagum, Mary, Guşgy.**

76. Ilki kim, soňra name we nire diýen soraglara jogap bolýan atlary saýlap göçüriň.

Yşga düşüp bina guran

Köneürgenç döwletiniň pajarlap ösýän uçurlary, onuň paýtagty Ürgençde bir ussa ýigit ýasapdyr. Bu ýigit ýurduň şasynyň gyzy Törebeg hanyma aşyk bolupdyr. Günlerde bir gün Horezm şasy şähre gezelenje çykanda, ýaňky ýigit onuň ýanyna gelipdir-de, eda bilen baş egipdir hem-de özüniň arzuwyny beýan edipdir. Şa gazap donuna girip, ýigidi jezalandyrmakçy bolupdyr. Emma şa bu ýigidiň ussalygyny, ýurduň paýtagtynda gözəl ymaratlary bina edendigini ýatlap, oňa şeýle diýipdir:

— Bolýar, men saňa Törebeg hanymy bereýin. Ýöne sen Ürgençden özge hiç ýerde bolmadyk üýtgeşik bir beýik minara gurup ber. Onuň depesinden seredeniňde külli Horezmiň serhetleri görnüp dursun.

Ussa ýigit muňa monça bolupdyr, öz şagirtlerini ýygnap, uly hyjuw bilen işe girişipdir. Minara çak edilişinden hem beýik, owadan bolupdyr. Ýigit minarany görmäge gelen Horezm şasyna minaranyň gurlup gutarylandygyny ýokardan habar beripdir.

Şa ýokary garap:

“Sen minaradan aşak bök, ýere sag-aman düşseň, Törebeg hanym seniňki” diýip gygyrypdyr.

Ýigit özüni minaradan aşak goýberipdir.

Edil şol wagt hem uly apy-tupan turupdyr we ýigidi näbelli bir tarapa, alyslara alyp gidipdir.

Ýigit köp gije-gündizläp uçup, ahyry Buharada ýere gonupdyr. Şol ýerden “Niredesiň Ürgenç, niredesiň Törebeg hanym?” diýip, pyýadalap ýola rowana bolupdyr. Gyzylgumuň, Garagumuň yssysyny-sowugyny, açlykdyr horluklaryny başdan geçirip, ençeme ýýldan soň, garrap, tapdan düşen uçurlary Ürgenje ýetipdir. Görse, Horezm şa öldürilipdir. Törebeg hanym bolsa ýogalyppdyr.

Ussa gözəl gyz Torebeg hanymy ýatlap, onuň gubrunyň üstünde musulman äleminde deňi-taýy bolmadyk iň ajaýyp ýadygärliگی — türbeti bina edipdir (“Garagum” žurnaly).

77. Özüňizden altı sany sözlem ýazyň. Onda *kim, näme, nire* diýen soraglara jogap bolýan atlary getirň.

78. Okaň, atlary morfemalara bölüp göçüriň. Asyl morfemalaryň aşagyny çyzyň.

Pederlerimizden “Gaýgy garradar, gam öldürer” diýen pähim miras galypdyr. Gaýgy — gelejek hakdaky alada. Gam — geçen günleriňe ökünç.

Adam baýlygyny ýitirse gynanýar. Ömür hem baýlyk, ýöne bihuda ýitirýän günlerimize, ömrümize biz gaty geleňsiz garaýarys (“Garagum” žurnaly).

79. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň goşulmalarynyň nähili goşulmadygyny aýdyp beriň.

Bagt içinde

Janym, tenim,
Göz röwşenim
Watanyň hem halkymdyr!
Her bir zaman
Güýç aýaman,
Oňa aýdym düzerin.
Gün nura baý,
Gijeler Aý
Durmuş doly ýalkymdyr.
Günde-günde
Bagt içinde
Men gulaçlap ýüzerin (R. Seýidow).

80. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň asyl ýa-da ýasama atdygyny aýdyp beriň.

Köňlüm, saňa nesihat, gezseň serbeser gezgin,
Tany dosty-duşmanyň, öýüňe bahabar gezgin,
Gany m bilen garjaşaň, daýym muşty per gezgin,
Gezseň dünýä ýüzünde, dowam täze ter gezgin,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin
(Mollanepes).

Atlaryň gurluş taýdan görnüşleri

Sözüň forma ýasaýjy we söz üýtgediji goşulmalaryny aýranynda galýan bölegine **düýp söz** diýilýär.

Düýp sözleriňem gurluş taýdan bir-birinden tapawutly **sada düýp söz, goşma düýp söz, tirkeş düýp söz** görnüşleri bar.

Sada düýp sözler düzüminde bir sany asyl morfema bolan sözlerdir. Meselem: **dag, derya, çöl, talyp, Watan . . .** sada atlardyr.

Ýasama düýp sözler söz ýasaýjy goşulmalar arkaly ýasalan sada sözlerdir. Meselem: **işçi, sagymçy, sözlük, okalga, täzelik, önümçilik** ýasama atlardyr.

Sözleriň goşulmalar arkaly ýasalyşyna söz ýasalyşyň **affiksasiýa usuly** diýilýär.

Häzirki türkmen dilinde söz ýasalyşyň sintaktik usuly-da işjeňleşýär. Goşma düýp sözler, tirkeş düýp sözler söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan sözlerdir.

Goşma düýp sözler. Munda tabynlyk gatnaşygyndaky sözler basym taýdan birleşip, bir düşünje aňladylýar. Meselem, **aýakgap, elýaglyk, günebakar, kyrkaýak, oklukirpi, Allaberdi...** goşma atlardyr.

Tirkeş düýp sözler. Munda deň gurluşly sözler baglaýjysyz tirkeşdirilip, bir umumy düşünje aňladylýar. Meselem, **ene-ata, ogul-gyz, ýorgan-düşek, biş-düş, gel-git...** tirkeş atlardyr.

Eger her düşüňjani aňlatmak üçin täze söz ýasamaly bolsak, sözlerimiziň sany köpeliş, düşünişmegimiz kynlaşardy. Täze düşüňjeleriň söz ýasalyşyň semantik usuly bilen aňladylyşynda söz täze manyda ulanylmaga başlaýar. Meselem: **Aý** 1.Asman jisiminiň ady 2.Ýylyň 12-den bir bölegi. **Altyn** – 1.Gymmatbaha metalyň ady 2.Gyz ady.

Bilbil, laçyn, sona, arslan, gurt, alma, hurma... ýaly jyns atlaryň; **dursun, durdy, geldi, berdi..** ýaly işlikleriň has at bolup ulanylyşyny-da semantik söz ýasalyşyň bir görnüşi hasaplamak bolar.

Söz ýasalyşyň haýsy usuly arkaly ýasalandygyna garamazdan, grammatik goşulmalar düýp sözlere goşulýarlar. Atlarda, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary düýp sözlere goşulýarlar, şolary aýranyňda galýan bölegi düýp sözdür.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözlem agzasy bolup gelen atlaryň haýsy bölegine düýp söz diýilýär?**
- 2. Atlarda düýp söz bilen grammatik goşulmalaryň serhetini nädip kesgitlemeli?**
- 3. Sada düýp sözleriň goşma, tirkeş düýp sözlerden tapawutlaryny aýdyp beriň.**

81. Göçüriň, sada düýp söz görnüşli atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň asyl düýp sözdüginini ýa-da ýasama düýp sözdüginini ýokarsyndan ýazyň.

Garagumuň jümmüşindäki Türkmen kölüniň gurluşygy düýpli tamamlanandan soň, ol ýurdumyzyň oba hojalygynyň diňe bir pagtaçylygyna, gallaçylygyna, umuman, ekerançylygyna däl, eýsem maldarçylygyna, şol bir wagtda balykçylyga-da öz oňyn täsirini ýetirer diýip garaşylýar. Munuň şeýle boljakdygyna düşünmek üçin ýörite hünärmen bolmak hökman däl, bu halal zähmetiniň hözirini görüp ýaşaýan her bir sada ynsana-da aýan hakykat. Ýeriň şoralmagynyň öňi alnyp, suw bolçulygynyň dördimegi — bular daýhanyň joşgunly zähmet çekmegine getirýär (M. Sopyýew).

82. Göçüriň, düýp söz görnüşli atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluşy taýdan nähili atlardygyny aýdyp beriň.

Şahyryň bahar gülleri ýaly owadan, ýaz ýagşy ýaly ýakymly, kyrk çilläniň gary ýaly ýumşak poeziýasy bardy. Oňa alymam, çopanam, daýhanam, filosofam düşüniş bilýärdi. Öz döwründe meşhur ýazyjy Berdi Kerbabaýew oňa “Kerim Gurbannepesow — dünüň, şu günün, ertiriň şahyry” diýip uly baha beripdi. Bu günki gün okyjylar şahyryň “Taýmaz baba”, “Gumdan tapylan ýürek”, “Ata we ogul”, “Aýal bagşy”, “Toprak”, “Ömür”, “Menzil”, “Oýlanma baýry” ýaly onlarça eserlerini özüne hemra edinip ýaşaýarlar (“Garagum” žurnaly).

83. Okaň, tekstdäki atlary düýp söz görnüşinde saýlap göçüriň.

Tudana örän tagamly, süýjüden örän datly miwe. Ol guşlaryňam, hatda garynjalaryňam eý görýän hörekleriniň biridir.

Adamlar tudana miwesini guradyp, kişde edip, her hili şerbetler, mürepbeler taýýarlap, olary indiki hasyla çenli islendik wagtda iýip bilýärler. Gerek bolsa onlarça ýyllara çenli saklamagy hem başaýarlar.

Tut agajynyň tudanasynda şekeriniň ýeterlikdigi-hä biziň barymyza aýan zat. Ol birje tudanany agzyňa atanyňda şobada bildirip durandyr. Ondan başga-da onda limon we alma kislotalary, beloklar, ýaglar, reňk beriji maddalar bilen birlikde demir hem bardyr. Bularyň bary adam bedeniniň gurplanyp, sagdyn ösmegine oňaly täsir edýär (A. Mäterow).

84. Okaň. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş taýdan nähili atlardygyny aýdyp beriň.

Mal eýesiniň gözünden suw içer.

Lalyň diline enesi düşer.

Ýaman dil il bozar, ýaman aýak ýol bozar.

Ala gargada hakym bolsa, gyş gelmese, ýaz geler.

Bir elde iki garpyz tutdurmaz.

Agsak keýik müň torskuga ýetdirmez.

Müň gaýgy bir iş bitirmez.

Agşamyň haýryndan — ertiriň şeri.
Aglamadyk oglana emjek ýok (Atalar sözi).

85. Göçüriň, atlaryň aşagyny çyzyň, gurluş taýdan onuň nähili sözdügi ýokarsyndan ýazyň.

Türkmen halky: “Mirasyň ýagşysy edepdir” diýýär. Edepli ogul il içinde halal ýaşamagyň ýol-ýörelgesini atasyndan, edepli gyz enesinde öwrenýär.

Ata-enäniň näderejede gymmatlykdygyny biljek bolsaň, türkmen nakyllarynyň paýhas dünýäsine siňmeli:

Ata-enesini tanamadyk Taňrysyny tanamaz.

Ata-ene üçin eliň aýasynda heýgenek bişirseň-de azdyr.

Many aňladyşlary taýdan atlar iki topara bölünýär:

1. Has atlar.

2. Jyns atlar.

Täklidäki düşüňjani aňladýan atlara **has at** diýilýär. Meselem: **Alla, Aý, Gün, Türkmenistan, Aşgabat, Muhammet, Magtymguly.**

Ýer-ýurt, şäher, oba, köçe, adam atlary; **Ýanardag, Gyrat, Alabaý** ýaly haýwanlara dakylýan atlar; **“Aýgytly ädim”, “Söýgi”, “Aýgytly ädim”** ýaly eserleriň atlary, edaralaryň atlary; **“Türkmenistanyň Gahrymany”, “Gaýrat”** ýaly orden-medallaryň atlary-da has atlardyr.

Has atlar köplük san goşulmasyny kabul etmeýär, tapawutlandyrmak üçin ýazuwda baş harplar bilen ýazylýar.

Jyns atlar bir jynsa, görnüşe degişli zatlaryň umumy atlarydyr. Meselem: **at, düýe, goýun, sygyr, erik, alma...**

Jyns atlar predmet bildirýän anyk atlara we düşüňje bildirýän abstrakt atlara bölünýär. Meselem: **at, eşek, düýe, sygyr, goýun, geçi** – haýwan atlary; **çopan, işçi, mugallym** – kesp-kär atlary: **erik, alma, üzüm, badam** – miweleriň atlary; **azatlyk, garaşsyzlyk, gaýgy, gam, alada, ünji, şatlyk, begenç, guwanç, ynam...** düşüňje atlarydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili atlara has at diýilýär. Has atlaryň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

2. Nähili atlara jyns at diýilýär? Predmet aňladýan atlaryň düşünje bildirýän jyns atlardan näme tapawudy bar?

86. Tekstden ilki has atlary, soňra jyns atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Türkmenistanyň halk artistleri Amandurdy Annaýewiň, Batyr Annaýewiň, Döwlet Hojabaýewiň we beýleki türkmen ýigitleriniň sirkde görkezen at üstündäki oýunlaryny türkmeniň at üstündäki milli oýunlarynyň dowamy hasaplamak bolar. Häzirki wagtda Amandurdy Annaýew we Pyhy Baýramdurdyýew, Rüstem Gulnyýazow, Allaýar Usenow ýaly ussat atşynaslar türkmen milli at oýunlaryny höwesjeň ýaş çagalara öwredip, uly hyzmat bitirýärler (G. Orazgulyýew).

87. Okaň, tekstden jyns atlary saýlap göçüriň, olaryň haýsynyň predmet, haýsynyň düşünje bildirýändigini aýdyp beriň.

Tomsuň yssy günleriniň birinde artistler oýun görkezmek üçin bir oba ugraýarlar. Olaryň ýollary bugdaýlygyň üstünden geçýär. Bugdaýy synlap, Bazar aga: “Baý, bäy, tüweleme, bugdaý-a bitip bilipdir. Bugdaýyny göreniňde, döwletli obadagy görnüp dur” diýip, öwüp başlaýar.

Göreniň Durdy Magtym-da, olam:

Şu obanyň başlygy meniň daýym bolmaly diýýär.

Artistler oba baryp başlygy tapýarlar. Başlyk artistlere çay-suw bermän, bu gün oýun alyp bilmejegini aýdyp yzyna ugradýar. Yssynyň içinde artistler agyzlaryny kepedip, ýene-de yzlaryna gaýdýarlar. Hälki bugdaýlyk ýere geleninde, Bazar aga Durdy Magtyma seredip:

— Heý, mundanam bir bugdaý bolarmy? Seret, ýykylyp ýatyşyna.

— Haý, kişide daýy-ha bar eken-ow. Aý, ýegenini göreniňde, ol obada bereket bolmajagyny şol wagtam bilýärdim-le — diýipdir(Bazar Annanow hakdaky ýatlamalardan).

88. Okaň, atlary düýp söz görnüşinde saýlap göçüriň.

Onda biziň ikimizem çagadyk,
Gülki bilen oýun bordy kärimiz.
Garagoldyk, şadyýandyk, sadadyk
Söymäge-de ýetişmändig häli biz
Aşyk bolup ýörmesek-de gyzlara,
Aşygydyk şadyýanja guşlaryň (H. Kulyýew).

Atlaryň ýasalyşlary

Ýasama atlary **isimlerden ýasalan atlara** we **işliklerden ýasalan atlara** bölmek bolar.

Häzirki türkmen dilinde **-çy/-çi, -daş/-deş, -lyk/-lik** we bir wariantly **-keş,-dar, -şynas, -gär, -zar, --stan, -nama** goşulmalary atlardan, sypatlardan, sanlardan at ýasamaga işjeň gatnaşýan iň önümlü goşulmalardyr. Meselem, **işçi, gullukçy, okuwçy, dilçi, edebiýatçy, suwçy terbiýeçi.**

-çy/-çi. bu goşulma arkaly diňe kesp-kär atlary däl, gylyk-häsiýet bildirýän atlar hem ýasalypdyr: **ýalançy, aldawçy, gykylykçy, gybatçy....**

-daş/-deş: **watandaş, obadaş, syrdaş, ildeş, kärdeş, ýoldaş:** Mert özünden görer, namart **ýoldaşyndan** (Atalar sözi).

-lyk/ -lik: **mertlik, gaýduwsyzlyk, täzelik, gözellik, başlik, ikilik.**

-çylyk/-çilik: **pagtaçylyk, ýüpekçilik, daýhançylyk, maldarçylyk, balykçylyk.**

-keş: **zähmetkeş, suratkeş...**

-dar: **malدار, mülkdar.**

-şynas: **atşynas, dilşynas, edebiýatşynas.**

-gär: **galamgär, mirasgär, dalaşgär.**

-zar: ekinzar, çemenzar, gülzar, lälezar.

-stan: gülüstan, çölüstan.

-nama: meýilnama, edepnama, resminama, güwänama, şahsyýetnama.

Familiýa ýasaýjy –ow/-owa/-ýewa/-owiç/-ýewiç/-owna/-ýewna goşulmalaryny-da önümlü goşulmalaryň hataryna goşmak bolar.

Işlikden at ýasaýjy goşulmalardan iň önümlileri hökmünde –ma/-me, -ak/-ek/-k/-g, -ym/-im/-m, -gyç/-giç, -yndy/-indi, -alga/-elge, -ygy/-iji goşulmalaryny bellemek bolar.

-ma/-me: gurama, gurnama, düzme, göçürme...

-ak/-ek/-k: orak, elek, gapak, darak...

-ym/-im/-m: önüm, bölüm, bilim, göçüm, düşüm...

-g: suwag, sözleg, ideg, sorag, synag...

-gyç/-giç: oturgyç, gyrgyç, süzgüç...

-yndy/-indi: gyryndy, galyndy, çykyndy, kesindi...

-alga/-elge: duralga, geçelge, ýuwalga...

-ygy/-iji: ýazygy, okygy, diňleýji...

Tabynlyk gatnaşygyndaky sözleriň basym taýdan birleşmeginden ýasalan atlar goşma atlardyr. Olar goşulyp ýazylýarlar. Meselem, **Köneürgenç, Ýolöten, Gyzylaýak, Üçajy, kyrkaýak, günebakar, Gündogdy, Garýagdy...**

XX asyrdaky atlaryň sintaktik ýol bilen ýasalyşy has hem işjeňleşdi, goşma atlaryň täze bir görnüşi **ABS, BMG, GDA...** ýaly gysgaldylan atlar ýüze çykdy. Ylmy, çeper, publisistik edebiýatlaryň terjime edilmegi **demir ýol, medeniýet öýi, çagalar bagy, Türkmen howa ýollary....** ýaly söz düzümi görnüşli atlaryň döremegine sebäp boldy. Bu hili atlara **düzme atlar** diýilýär. Düzümdäki sözleriň hersiniň öz many we fonetik özbaşdaklygyny saklaýandygyna görä bular bir umumy many aňlatsalar-da goşulman ýazylýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili atlara asyl atlar diýilýär?
2. Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan atlara nähili atlar diýilýär?
3. Söz ýasalyşyň sintaktik ýoly arkaly ýasalan goşma, düzme, tirkeş atlaryň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

89. Göçürin. Ýasama atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

Mekdep.
Sapakdaşlar.
Arkada galdy,
O günleriň hersi bir çöpe siňdi.
Daşym dolap gezen çagalyk dostlam
Üzülip-üzülip galypdyr indi (G. Sähetgulyýew).

Ahlak azatlygy — öz arassalygyňa, päkdigiňe ynanmak. Şeýle ýaşayyş obrazy adamyň ömrüni manyly edýär, ony bet işlerden saklaýar (O.Öde).

Zer gadyryny zergär bolar (Atalar sözi).

90. Göçürin. Ýasama atlaryň aşagyny çyzyň, isimlerden we işliklerden at ýasaýjy goşulmalary aýdyp beriň.

Mün işçiden bir başçy.
Gardaşyň üýni garaňkyda belli.
Kemlik eýle, kemal bar.
Bilim gökden ýol ýasar.
Emgek ekinde galmaz.
Dag daga daýanç.
Açda algyň, bege bergiň bolmasyn.
Gaýynsyz gelin — gapaksyz gazan (Atalar sözi).

91. Göçürin. Atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş taýdan nähili atdygyny ýokarsyndan ýazyň.

Orta asyrlarda ýatkeşlik özboluşly sungat bolupdyr we oňa aýratyn ähmiýet berlipdir. Ol döwürlerde ulama bolmagyň baş şerti ýatkeş bolmak hasaplanypdyr. Köneürgençde ýaşan Abu Bekir Muhammet al-Horezmi örän ýatkeş bolupdyr.

(D. Tekäýewa).

92. Göçüriň, atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň manylary hem-de gurluşlary taýdan nähili atlardygyny aýdyp beriň.

— 1238-1310-njy ýyllar aralygynda ýaşap geçen Ýunus Emre dünýä meşhurlygyny gazanan beýik söz ussatlarynyň biri hasaplanylýar. Dürli sebäplere, Türkmenistanyň çäklerinden uzaklarda ýaşan hem bolsa, ol ömrüni türkmen ruhy bilen ýaşap, ölmez-ýitmez eserlerini-de ruhy bilen timarlapdyr.

Onuň goşgulary köplenç yşk-söýgi, öwüt-nesihat häsiýetli, şeýle hem ynsanperwerlik adam ömri, tebigat gözelligi we beýlekiler baradadyr. Olarda söýginiň mukaddesligi, adamzat ýaşaýşyndaky derwaýyslygy, päkligi, ynsan mertebesiniň belentligi, kämil ynsanyň nusga alarlyk gözəl keşbi, oňat gylyk-häsiýetleri, tebigat täsinlikleri, dünýäniň gurluşy, adamzat ýaşaýşynyň syrly dünýäsi, adam ömrüniň bagtyýarlygy wasp edilýar (K. Ataýew).

93. Okaň, tektden ilki söz ýasalýşyň morfologik usuly bilen ýasalan atlary, soňra goşma, düzme, tirkeş atlary saýlap göçüriň.

Aman Kekilowyň „Mollanepes“ atly monografiýasy onuň türkmen edebiýaty ylmynyň önünde bitiren uly hyzmatydyr. Bu saldamly ylmy işi boýunça Aman Kekilow filologiýa ylmlarynyň doktory diýen alymlyk derejesine mynasyp boldy. Bu ylmy iş şahyryň döredijilik dünýäsine çuňdan aralaşmagyň, söz usadynyň çeperçilik aýratynlygyny açyp görkezmegiň nusgasy bolup durýar. Aman Kekilow bu monografiýasynda Mollanepesiň baý hem köptaraply döredijiliginiň özboluşlygyny juda inçeden açyp görkezýär. Aman Kekilow „Zöhre-Tahyr“ dessanyny çuňdan seljermek bilen, ol tutuş türkmen dessanlaryna mahsus bolan aýratynlyklary ýüze çykardy. Bu dessanyň many-çeperçilik derňewi beýleki türkmen dessanlaryny ylmy taýdan seljermegiň nusgasy bolup hyzmat etdi. Aman Kekilow türkmen dessançylyk däpleriniň

XX asyryň eserlerine ýetiren täsirlerini-de açyp görkezdi (J. Allakow).

Atlarda köplügiň aňladylyşy

Birlik we köplük düşünjeleriniň aňladylyşyna **köplük san kategoriýasy** diýilýär.

Türkmen dilinde atlarda köplügiň aňladylyşynyň birnäçe görnüşi bar.

Köplügiň morfologik ýol bilen aňladylyşy

Zatlaryň sanynyň birden köpdügi bildirmek üçin, köplenç, atlaryň yzyna **-lar/-ler** goşulmasy goşulýar. Umumy köplük aňladýan bu gadymy goşulma asyl atlara-da, ýasama atlara-da, goşma, düzme, tirkeş atlara-da birmeňzeş, gönüden-göni düýp sözleriň yzyna beýleki goşulmalardan öňürti goşulýar. Meselem: **işler, işçiler, täzelikler, goşgular, günebakarlar, aý-günler, ata-eneler, demirýolçylar, MTS-ler, oglanjyklar, owlajyklar, gyzjagazlar.**

Türkmen dilinde sanalmagy mümkin bolmadyk zatlaryň atlary san goşulmasyny kabul etmeýär. Meselem: **suw, gant, süýt, gaz, nebit, ýag...**

Has atlara hem köplük san goşulmasy goşulmaýar.

San goşulmasy goşuljak sözüniň inçe-ýogynlygyna boýun egýär. Ol garyşyk bogunly sözüň soňky boguna eýerýär, soňky bogny inçe bolsa, **-ler**, ýogyn bolsa **-lar** goşulmasy goşulýar. Meselem: **oglanlar, işçiler, kitaplar** we ş.m.

Ilki bogunda dodak çekimlilerinden biri gelip, soňy **y, i** seslerine gutaran iki bogunly atlara san goşulmasy goşulanda, adyň soňundaky **y, i** seslerine derek **u, ü** harplary ýazylýar. Meselem: guzy — guzular, süri — sürüler, suwçy — suwçular, guýy — guýular we ş.m.

Köplügiň leksik ýol bilen aňladylyşy

Türkmen dilinde sözüň şol durşundan köplük düşünjesiniň aňlanylýan ýagdaýlary bolýar. Asyl sözleriň yzyna **-çylyk/ -çilik, -lyk/ -lik, -zar** goşulmalary goşulanda köplük aňladylýar.

Meselem: Dumly-duşuň gül **çemenlik, lälezarlyk. Guşçulyk** fermasynda işleýänler ýaňy gitdiler.

Köplügiň sintaktik ýol bilen aňladylyşy

Adyň önünden sanlaryň, san çalyşmalarynyň, tirkeş sözleriň getirilmegi bilen hem köplük düşünjesi aňladylýar. Meselem: **halta-halta** un, **üç-dört** adam, **ähli** adamlar... **Müň** gaýgy bir iş bitirmez (Atalar sözi).

94. Okaň. Atlary saýlap göçüriň, haýsynyň birlik sanda, haýsynyň köplük sanda gelendigini aýdyp beriň. Köplügiň morfologik hem sintaktik ýol bilen aňladylyşyny düşündiriň.

Baýguşlaryň gudaçylyk gürrüni

Günleriň birinde Myrally bilen Soltansöýün patyşa bir ýere barýar ekenler. Şäherden ep-esli ara açanlaryndan soň, bularyň ýoly giden harabaçylygyň üstünden düşüpdür. Olar muňa esewan edip baryşlaryna iki sany baýguşuň sesini eşidipdirler. Baýguşlaryň hersi bir haraba öwrülen jaýyň üstünde oturyp, gezekli-gezegine guk-da gukmuşlar.

Mydama Myrallyny sözde basmak üçin amatly pursat agtaryp ýören patyşa baýguşlaryň sesine diňşirgenip durupdyr-da: „Eý, Myrally, sen golaýlaryna bar-da, şol baýguşlaryň näme hakda gürrüň edýändiklerini bilip gel!“ diýipdir.

Myrally hem „Bolýar“ diýip, olaryň ýakynragyna baryp, aýak çekipdir. Baýguşlar her gezek „guk“ edenlerinden soňra bolsa hamala olar bilen gürleşýän ýaly, Myrally hem basyny atyp durupdyr. Şeýle ýagdaýda esli mahal eglenenden soň, ýaňky baýguşaryň hersi bir ýana uçup gidipdir. Myrally bolsa patyşanyň ýanyna dolanyp gelipdir. Soltansöýün: „Ýeri, onsoň, düşünen zadyň boldumy?“ diýip, Myrallydan sorapdyr.

— Hawa, patyşam, kemini goýan dälidirin.

— Beýle bolsa, gür ber, olar näme hakda söhbet edýän ekenler?

— Biler bolsaň, şahym, ol baýguşlaryň biriniň-ä ýetişen ogly bar eken, beýlekisiniňem — durmuşa çykaraýmaly gyzy. Ana, onsoň

ogully baýguş gyzla gudaçylyga gelipdir. Ýaňy olaryň tüýs gyzyşyp, algyt-salgyt dawasyny edip duran mahaly bolsa nätjek, asyl?!

— O nähili dawamys? Olar näme üstünde oňşup bilenoklarka? Myrally sözüni dowam edipdir:

— Ogully baýguşa gyzlysy: „Men bilen guda boljagyň çyn bolsa, gyzymyň galyňyna kyrk haraba tölemeli bolarsyň“ diýýär. Olam: „O-how, birneme bärräk düş! Ýogsam men munça harabany nireden tapaýdyň?!“ diýip, salgydy ýeňletjek bolýar. Ana, olaryň dawalara-ha şol, şahym!

—Ýeri, onsoň, olaryň „guk-guguna“ goşup, senem-ä başyňy atan bolýardyň. Beýtmäň nämäň alamaty? — diýip, patyşa ýene sorag beripdir.

— Weý, siz oňa-da düşündiňizmi? Men baýguşlara: „Arkaýyn guda boluberiň! Ýurduň şasy Soltansöýün bolsa, haraba gytçylygy bolasy ýok!“ diýip, ylalaşdyryp gaýtdym.

Soltansöýün bu gezegem Myrala näme jogap berjegini bilmändir.

95. Göçüriň. Mysallarda köplügiň nähili aňladyl-ýandygyny anyklaň.

Un, eşek, ýagşylyk, daýhançylyk, mugallymçylyk, balykçylyk, deniz, ümsümlük, ýagtylyk, garaňkylyk, çydamlylyk, okuwçy, duýgy, batyrlyk, horaz, ýag, süňk, kagyz, derman, nebit, benzin, köp.

96. Okaň, ilki birlik sanda gelen atlary, soňra köplük sanda gelen atlary saýlap göçüriň.

Ol ýylyň bahary ygally geldi. Adamlar birnäçe ýylyň gurakçylygyndan soňra gelen bu bereketli ýaza diýseň begenýärdiler. Bu oba şäheriň edil alkymynda ýerleşensoň, olar mal baksalaram, ýazlaga çykmazdylar. Mallaryny Kasym bagşa goşup, örä

goýbererdiler. Kasym obanyň çopanydy. Bagşy lakamyny ol şirin owazy bilen gazanypdy („Garagum“ žurnaly).

Atlarda degişliligiň aňladylyşy

Predmetdir düşüňjeleriň sözlemdäki şahslaryň haýsy birine degişlidigini bildirýän formalaryň jemine **degişlilik kategoriýasy** diýilýär.

Atlara goşulyp predmetdir düşüňjäniň kime ýa kimlere degişlidigini bildirýän **-ym/-im/-m, -yň/-iň/-ň, -y/-i, -ymyz/-imiz, -yňyz/-iňiz** formalaryna **degişlilik goşulmalary** diýilýär. Olardan **-ym/-im/-m** predmetiň (düşüňjäniň) birinji şahsa, **-yň/-iň/-ň** onuň ikinji şahsa, **-y/-i** bolsa gaýypdaky üçünji şahsa degişlidigini bildirýär. Meselem:

Elim, aýagym, gözüm, burnum, arzuwym, islegim.

Eliň, aýagyň, gözüň, burnuň, arzuwyň, islegiň.

Eli, aýagy, gözi, burny, arzuwy, islegi.

Predmetdir düşüňjäniň köpçülige degişlidigini bildirmek üçin atlaryň yzyna **-ymyz/-imiz/, -yňyz/-iňiz/, -y/-i** formalary goşulýar. Meselem:

Elimiz, aýagymyz, burnumyz, arzuwymyz, islegimiz

Eliňiz, aýagyňyz, burnuňyz, arzuwyňyz, islegiňiz

Olaryň eli, aýagy, burny, arzuwy, islegi.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Predmetdir düşüňjeleriň kime, nämä, nirä degişlidigini bildirýän goşulmalara nähili goşulmalar diýilýär?**

97. Berlen sözlere degişlilik goşulmalaryny goşup, sözlem içinde getirň.

Nusga: Meniň owlagym (owlajygym, owlajyklarym) owadan.

Köşek, köşejik, köşejikler, guzy, guzuýyk, guzuýyklar.

98. Berlen sözlere değışlilik goşulmaryny goşup, sözlem içinde getiriň.

Gözýaş, dogan-garyndaş, MTS...

99. Berlen atlary değışlilik goşulmary bilen üýtgedip, sözlem içinde getiriň, ýüze çykýan ses üýtgemelerini düşündiriň, ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Çöl, goýun, toý

100. Berlen atlara değışlilik goşulmaryny goşup, depderiňize ýazyň, olarda nähili ses üýtgemeleriniň ýüze çykýandygyny düşündiriň.

Goşgy, guzy, gapy, geçi, süri, köçe, göle

101. Berlen atlara değışlilik goşulmaryny goşup, depderiňize ýazyň, olarda ýüze çykýan ses üýtgemelerini düşündiriň, ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Agyz, göz, burun, gulak, ayak, top, köwüş, sagat, ağaç

102. Aşakdaky sözlemleri okaň. Değışlilik goşulmasy goşulan atlary saýlap, depderiňize göçüriň.

Damardaky ganyňy birden tolkun atyp, ýüzüme uranda,
ýañaklaryňy lap-lap edip lowlaberdi.

Eger geňeş salsam ýada-bilişe,
Diýrlere şirin asal ýaga gelişe,
Säher ýazygym çün tursam nalyşa
Owwal bir ýar bolar ýada salanym.

Bilen ýanda meňzär gymmat düre sen,

Tanymyza düşüp, degme ýere sen.
Kadyr kysmat etse, maňa bara sen,
Seniň kimin ýardyr meniň ölenim
(Magtymguly)

Bu gün ýar hyýaly ýadyma düşdi,
Akyl-huşum bary serimden uçdy,
Gökäki dilegim ýerde gowuşdy,
Baba, sen ogluňdan hatyrjem bolgun
("Saýatly-Hemra").

Tanyş ýerim bolmany üçin, kömrümi, ýüňümi
alanyňka myhman bolup düşdüm (N. Saryhanow).

**103. Aşakdaky sözlemleri degişlilik goşulmasy bilen
üýtgedip, sözlem içinde getiriň, düýp sözlerde nähili üýtgeşiklik
bolýandygyny aýdyp beriň.**

Kömür, göwün, burun, döwür, orun, boýun, çoyun.

Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi

Adyň, at deregine gelen sözüň sözlemdäki başga bir söze
bolan sintaktik gatnaşygyny bildirýän formalaryň jemine **düşüm
kategoriýasy** diýilýär.

Düşümler arkaly aňladylýan grammatik manylar **-nyň/-
niň/-yň/-iň/-ň; -a/-e, -na/-ne; -y/-i, -ny/-ni; -da/-de, -nda/-nde;
-dan/-den, -ndan/-nden** formalary arkaly aňladylýar.

Häzirki türkmen dilinde 6 sany düşüm bar.

1. Baş düşüm.
2. Eýelik düşüm.
3. Ýöneliş düşüm.
4. Ýeňiş düşüm.
5. Wagt-orun düşüm.
6. Çykyş düşüm.

Baş düşüm. Bu düşümde gelen sözüň sözlemde baş agza — eýe bolşuna görä, ol baş düşüm atlandyrylypdyr. Baş düşümde gelen söz kim, näme, nire diýen soraglara jogap bolýar. Meselem: **Ata, kitap, Aşgabat.**

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Düşümler sözlemde nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?**
- 2. Türkmen dilinde näçe düşüm bar, haýsylar?**
- 3. Näme sebäpden birinji düşüme baş düşüm diýilýär?**

104. Okaň. Baş düşümde gelen atlary anyklap, olary şol sözlemiň habary bilen birlikde depderiňize göçüriň. Baş düşümde gelen sözleriň eýeleriň aşagyny çyzyň.

Derse han aýalynyň sözi bile uly toý etdi. At, düýe, goýun öldürtdi, içoguz, daşoguz beglerini ýygnady. Aç görse doýurdy, ýalaňaç görse don etdi, borçlylary bergi-borjundan gutardy. Depe kimin et ýygdyrды, köl kimin gymyz sagdyrды (“Gorkut ata”).

105. Teksti göçüriň, baş düşümde gelen atlary we atlaşan sözleri morfema düzümi boýunça derňäň.

Muny maňa Sarman ata gürrüň beripdi. Ol ýaşy ýetmişden geçen, tegelek ýüzli, süňklek adamdy. Onuň başynda köneliп haýy giden gaba telpegi, egninde köneje mele mytgaldan penjegi bolardy. Bilini bolsa ýüp bilen guşardy. Onuň ýanyp duran sowady bolmasa-da, özi aýtmyşlaýyn özüne ýeterlik bilimi bolupdy. Ol baryp-ha ilki mekdep açylan ýyllary gatnap dördünji klasy gutarypdyr, başlangyç bilim alypdyr. Şondan soň ol hiç ýerde okamasa-da, gazet-žurnallary, eline ilen kitaplary sypdyrman okapdyr (M. Seýidow).

106. Göçüriň. Baş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň, morfema düzümi taýdan derňäň.

Sähramyza ýol görkezen enem bar,

Oň alnynda sogabym bar, günäm bar.
Ýumruk ýaly garry diýmegin oňa
Onda maňa dagdan uly ynam bar (A. Annadurdy).

Eýelik düşüm. Bu düşüm atlary we at deregine gelen sözleri atlar bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýän umumytürki häsiýetli ýeke-täk düşümdir.

Onuň sözdäki soňky bognuň çekimlä ýa çekimsiz gutarandygyna, çekimlisiniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmanlygyna eýerip goşulýan köp görnüşli **-nyň/-niň/-nuň/-nünň/-yň/-iň/-uň/-üň, -ň** goşulmasy bar. Bu goşulma aňladýan manysyna görä **eýelik düşüm** atlandyrylýar.

Soňy çekimsiz sesler bilen gutaran ýogyn çekimlili sözlere – **yň**, inçe çekimlili sözlere –**iň**, bir bogunly dodak çekimlili sözlere – **uň/-üň** goşulýar.

Meselem: **eliň, aýagyň, gözüň, goluň, elleriň, aýaklaryň, gözleriň, gollaryň, elimiň, ellerimiň, aýagymyň, aýaklarymyň, gözümiň, gözümiziň, golumyň, golumyzyň.**

Eýelik düşümiň **-nyň** görnüşi soňy ýogyn çekimlili, **-niň** inçe çekimlili, **-nuň/-nünň** bolsa bir bogunly dodak çekimlili sözlere goşulýar. Meselem: **süri-süriniň, geçi-geçiniň, geçisi-geçisiniň, guzy-guzynyň, guzusy-guzusynyň, ol-onuň, şol--şonuň.**

Eýelik düşümdäki at, adatça, degişlilik goşulmaly başga bir ady aýyklap, oňa garaşly bolup gelýär. Meselem: **gözümiň** röwşeni, **goýnuň** guzysy, **gülüň** ýapragy, **ýoluň** gyrasy

Eýelik düşümiň goşulmaly we goşulmasyz aňladylyşy bar.

Türkmen dilinde eýelik edijini we eýelik edilýän zady bildirýän atlar ýanaşyk gelen ýagdaýynda eýelik düşümiň goşulmasyz ulanylyşy has ýörgünli:

Adam ogly baş gün duza myhmandyr...

Ýigit baýy esen bolsa, mally bolar, malsyz bolmaz (Magtymguly).

Meniň **dilim**, seniň **eliň** hünäri

Nusga bolup galsyn ilden illere (Kemine).

Eýelik düşümiň goşulmaly aňladylyşy zadýň kime, nämä, nirä degişlidiginiň has anyk aňladylýandygy taýdan-da, aralykdan başga aýyklaýjy söz getirmäge mümkinçilik berýändigini bilenem amatly. Meselem: **şäher** köçesi, **daň** şemaly, **iner** ýüki. Deňeşdiriň: **şäheriň** esasy köçesi, **daňyň** salkyn şemaly, **ineriň** agyr ýüki.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Eýelik düşüm atlary, haýsy söz toparyna degişli söz bilen baglanyşdyrýar?**
- 2. Eýelik düşümiň goşulmalary haýsylar? Nämese sebäpden bu düşüme eýelik düşüm diýilýärkä?**
- 3. Eýelik düşümiň goşulmaly aňladylyşynyň goşulmasyz aňladylyşyndan nämese artykmaçlygy bar?**

107. Göçüriň, eýelik düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Işi rowaç tapar bet iş tutanyň,
Dilegi duş gelmez Hak diýp ýatanyň,
Ýer ýüzünde bolar güýç-güýç ýeteniň,
Jahany zulum ile zor harap eýläň
(Magtymguly).

108. Göçüriň. Eýelik düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň goşulmaly we goşulmasyz başulmasyz başsandygyny aýdyp beriň.

Bäri gelgil, başym bagty, öwüm tagty (“Gorkut ata”).
Asmanyň görki enwerdir,
Dünýä görki sim-u zerdur (Magtymguly).
Meniň dilim, seniň elniň hünäri
Nusga bolup galsyn ilden illere (Kemine).

109. Okaň. Eýelik düşümde gelen atlary öz aýyklarap gelen sözleri bilen bile depderiňize ýazyň.

Başda adamzada duýgularyň hemmesi berlipdir. Olar şu güne çenli özgermän, şol gadymylygyny saklap gelyärler. Emma duýgularyň isleglerine baha bermek, olary kanagatlandyrmak üçin ýeterlik akyl zerur bolupdyr. Şonuň üçin hem adamzadyň taryhynyň bütin dowamynda akyl çuňlaşyp, bütin jemgyýeti, ýaşaaýyş şertlerini kämilleşdirip, şu günki derejesine getiripdir. Akyl kämilleşdigiçe, ýüregiň hem talaplary üýtgeýär, çylşyrymlaşýar, kynlaşýar. Diýmek, ol akylyň ýene-de çuňlaşmagyny, kämilleşmegini dowam etdirmegi talap edýär (“Nesil”).

Ýöneliş düşüm. Atlary, at deregine gelen sözleri işlik bilen baglanyşdyryp, şol işiň ýönelen ugryny, wagtyny, sebäbini aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýär.

Häzirki türkmen dilinde soňy çekimsiz seslere gutaran ýogyn çekimlili sözlere ýöneliş düşümiň **-a**, inçe çekimlili sözlere **-e** formasy goşulýar. Bu goşulma soňlary dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere goşulanda, düýp sözün ahyryndaky dymyklar öz degişli açyklaryna öwrülýärler. Meselem:

Aýak: aýaga, aýagyma, aýaklara.

Agaç: agaja, agajyma, agaçlara.

Kitap: kitaba, kitabyma, kitaplara.

At: ada, adyma, atlara.

Görşümüz ýaly, **-a/-e** goşulmasy diňe düýp sözlere däl, eýsem köplük san goşulmasyny hem I-II şahsyň degişlilik goşulmalaryny kabul eden sözlere-de meňzeş goşulýar. Meselem:

Derdim köpdür, derman **goluma** düşmez...

Öz beren **janyňa** jebir etme, Jepbar (Magtymguly).

Didaryňa muştak men, **derdime** däri, dilber (Mätäji).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýöneliş düşümiň goşulmalary haýsylar, olar nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?
2. Ýöneliş düşümiň **-a/-e** formasy çekimli seslere gutaran atlara goşulanda nähili ses üýtgemeleri ýüze çykýar?

3. Ýöneliş düşümiň –na/-ne formasy nähili atlara goşulýar?

110. Okaň. Ýöneliş düşümde gelen atlary degişli sözleri bilen depderiňize ýazyň.

Men ahyr oturyp hyýala batdym,
“Nätmeli? Bu lälilik erki nätmeli?”
Az ýöräp, köp ýöräp bir pikre ýetdim
Ony it ýenjenden beter ýençmeli ! (G. Ezizow).

Pyragy, yşka ugraşdym,
Derýa girdim, möwje düşdüm,
Hor galmasyn puştba-puşdum,
Berkarar döwlet islärin (Magtymguly).

111. Göçüriň. Ýöneliş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň aýyklarap gelen sözlerini aýdyp beriň.

Derdim köpdür, derman goluma düşmez... (Magtymguly).
Elip dek kamatym ogşady dala,
Arzuw eýläp ýetebilmen wysala (Mollanepes).
Her kim öz mülküne soltandyr, şadyr
Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (Magtymguly).
Uçarga ganat ýok, ýöräрге perman (Seýdi).
Menzilim bag içredir, sähraýa aşyk bolmuşam (Magtymguly).
Ýaryň ýolun garar men,
Bakmaz men özge ýola (Mollanepes).

112. Ýöneliş düşüm goşulmasynyň haýsy sözlere goşulandygyny aýdyp beriň.

Ol agzyny hatap ýaly açyp, Marala tarap süýşüp başlady.
Maral çirkin gygyrdy-da, özüni towlanyp ýatan suwa urdy. Atawyň
aýdyşy yaly, gollaryny öňe uzatdy. Köwüň ýapyk ýeri uzaga çeken

ýaly boldy. Hopugyp başlady. Dem almak üçin başyny gösterdi. Başa barmady. Depesi gütläp agaja degdi (B.Annanow).

113. Göçüriň, ýöneliş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň, düşüm goşulmasy arkaly aňladylýan grammatik manyny düşündiriň.

Kimler peýda, kimler zyýana gitdi.
Kim pynhana, kimler aýana gitdi.
Aşyk oğlan öz ýaryndan zeýrenip,
Ýene görsem diýip şo ýana gitdi (A. Annadurdy).

Ýeňiş düşüm. Häzirki türkmen dilinde köplük, degişlilik goşulmalaryny kabul eden, etmedik atlar ýeňiş düşümiň **-y/-i, -ny/-ni** goşulmalary arkaly täsirini geçirýän işlikler bilen baglanyşyp, gymyldy-hereketiň, işiň obýekti görkezilýär, şoňa görä täsirini geçirýän işliklere obýektli işliklerem diýilýär.

Ýeňiş düşümiň **-y/-i** formasy soňlary çekimsiz seslere gutaran sözlere goşulýar. Meselem:

El **eli** ýuwar, iki el birigip **ýüzi** ýuwar (Atalar sözi).

Alymy ham ýeňer, **hamy** zom ýeňer (Atalar sözi).

Aşyňy aýgana ber, **gyzyňy** aşygyna ber (Atalar sözi).

Ýetimi görende güler ýüz bergil (Magtymguly).

Çekimli sese gutaran atlara bolsa ýeňiş düşümiň **-ny/-ni** formasy goşulýar. Meselem:

Almany göge at, ýere düşýänçä ýa pelek (Atalar sözi).

Namart mert ýerinde **durmany** bilmez (Magtymguly).

Enesini gör-de gyzyny al,

Gyrasyny gör-de bizini al (Atalar sözi).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýeňiş düşümiň goşulmalarynyň manysyny we hyzmatyny aýdyp beriň.

2. Ýeňiş düşümiň goşulmaly aňladylyşynyň artykmaçlygyny düşündiriň.

114. Okaň. Ýeňiş düşümde gelen atlary anyklaň. Soňra olary öz aýyklarap gelen sözleri bilen depderiňize göçüriň. Ýeňiş düşümiň goşulmaly we goşulmasyz gelenleriniň many tapawudyny aýdyp beriň.

Kitap ömri uzaltmagyň iň gowy dermanydyr. Kim kitaby gowy görüp, ony okasa, onuň ýaşayşy kämil we baý bolýar. Bilşimiz ýaly, adamyň baş duşmany boşluk we ýaltalykdyr. Bular bolsa adamy ýaramaz täsir edýän duýgulary ýüze çykarýar. Ol duýgularyň ýüze çykmagy bilen adam ruhy taýdan peselip, dürli keselleriň ýüze çykmagyna sezewar bolup bilýär. Bu yagdaýdan çykmak üçin kitap okamak zerur (“Türkmen dili” gazeti).

115. Göçüriň. Ýeňiş düşümdäki sözleri baglanýan işlikleri bilen depderiňize göçüriň. Ýeňiş düşümiň goşulmaly formasynyň aşagyny bir çyzyk, goşulmasyz formasyny iki çyzyk çyzyp belläň.

Ak ýüzüne gara zülpün ýaýypdyr,
Göýä Aýyň ýüzün bulut tutupdyr (Kemine).

Ýetimi göreňde güler ýüz bergil,
Goldan gelse, oňa duz-tagam bergil,
Gamgyny göreňde ýagşy söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy (Magtymguly).

Bir güldi, elin dişläp, diýdi “Ne kesapatdyr” (Mollanepes).

Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär
Dagy-daşy ýel bozar, adam arasyn ýel bozar (Atalar sözi).

Wagt-orun düşüm. Atlaryň, at ornuna gelen sözleriň yzyna **-da/-de,**
-nda/-nde goşulmalary goşulyp, atlar işlikler bilen baglanyşdyrylýar, olaryň arasyndaky wagt hem orun gatnaşyklary görkezilýär. Bu düşümiň wagt-orun düşüm atlandyrylmagy-da hut şonuň üçindir.

Wagt-orun düşümiň **-da/-de** goşulmasy çekimsiz seslere gutaran sözlere-de, çekimlilere gutaran sözlere-de meňzeş goşulýar. Meselem:

Akyl **ýaşda** bolmaz, **başda** bolar.

Gökäki dilegim **ýerde** gowuşdy.

Daýhan **garda** dynar, çopan — **görde** (Atalar sözi).

Iki at depişer, **arada** eşek öler.

Doňzy **batgada** bas (Atalar sözi).

Onuň **-nda/-nde** formasy bolsa diňe III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra goşulýar. Bu ene dilimiziň özboluşly aýratynlygy. Meselem:

Atasy üç **ýaşynda** ogly bazara gider (Atalar sözi).

Kämil tapsaň, goý **ýolunda** başyňy (Magtymguly).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Wagt-orun düşümiň **-nda/-nde** formasy nähili sözlere goşulýar?
2. Wagt-orun düşümiň goşulmalarynyň manylaryny we atlary işliklere baglanyşdyrmakdaky hyzmatyny düşündiriň.
3. Wagt-orun düşümde gelen sözler sözlemde nähili agza bolup gelýärler?

116. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde gelendigini ýazyň, wagt, orun ýa obýekt aňladyp gelendigini aýdyp beriň.

Gadymy Mäne şäherçesini ile meşhur eden üýtgeşik zehinli adalaryň biri-de şu ýerde doglup, önüp-ösüp, topraga tabşyrylan beýik mertebeli aýy, söz ussady Abu Seyit Abyl Haýyrdyr. Ol şu ýerde baslangyç bilim alypdyr.

Abu Seyit Mänede, Nişapurda, Maşatda, Hyratda we beýleki şäherlerde dini taglymat, kanunçylyk, tebigatyň kanunlary, ruhy güýç, ynsanyň tebigaty ugurlaryndan uly ussat hökmünde sapak beripdir (G. Hudaýberdiýewa).

117. Okaň, soňra wagt-orun düşümde gelen atlaryň ilki wagt gatnaşygyny bildirip gelenlerini, soňra orun gatnaşygyny bildirýänlerini saýlap göçüriň.

Kyrk günde ýarasý oňaldy, sap-sag oldy (“Gorkut ata”).
Oglanlykda bilmez idiň, beg idiň,
Ýamana hiç ýokmaz sözün, öwüdiň,
Aryf bolsaň aslň sorma ýigidiň,
Edebinde, ekramynda bellidir (Magtymguly).
Gün ýörär gögüň ýüzünde
Şuglasy ýerge düşer (Kemine).

118. Matallary göçüriň, atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde gelendigini ýazyň, matallaryň manysyny aýdyp beriň.

1. Gök ýaglyga düwüp, göge salam iberdim.
2. Ol obada işim bar, ussalar da kümşüm bar, açylmadyk sandykda gözi bagly guşum bar.
3. Kyrk gysrak bir guýynyň başynda depişýär hem gapyşýär.
4. Garry düýäm çöküp otyr, garyň ýagyn döküp otyr.
5. Gaýradan gelýän kişi, elinde çiş, ak goluň içinde garadyr guşy.
6. Ýüz galalardan geçip, demir gulagyn gerýär, jany-da ýok, dilinde, sorasaň habar berýär.
7. Jany otdan, aýagy ýelden, ýüregi demirden.

Çykyş düşüm. Çykyş düşüm hem atlary işlik bilen baglanyşdyrýar, **-dan** ýogyn çekimlili, **-den** inçe çekimlili sözlere, **-ndan/-nden** bolsa III şahsyň degişlilik goşulmasyny alan sözlere goşulyp, dürli many gatnaşygyndaky işlik söz düzümleri emele gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Çykyş düşümiň goşulmalary haýsylar, olar sözlemde nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?**
- 2. Çykyş düşümiň –ndan/-nden goşulmasy nähili sözlere goşulýar?**

119. Göçüriň. Çykyş düşümiň hyzmatyny we aňladylyan many gatnaşyklarynyň aýdyp beriň:

Hudaýým saklasyn şerden, gahardan,
Minnetli aş aýy bolar zäherden,
Eý, ýaranlar, bir bazarsyz şäherden,
Ondan ki bir güwläp ýatan çöl ýagşy (Magtymguly).

Güýjünden, kuwwatyndan,
Dünýäniň nobatyndan,
Bir kişi yzzatyndan
Bedasyl özün dag saýar (Magtymguly).

120. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde gelendigini ýazyň. Çykyş düşümde gelen atlaryň baglanyşan işliklerini peýkam bilen görkeziň.

Gawun gawundan reňk alar.
Bar-bar işden bar, işlemedik zada zar.
Alys ýeriň arpasýndan ýakyn ýeriň samany ýagşy.
Akmak dostdan dana duşman ýagşy (Atalar sözi).

Morfologik derňewde:

- 1. Düyý sözün morfema düzümi anyklanylýar.**
- 2. Gurluş taýdan asyl, ýasama, goşma, düzme, tirkeş atdygy kesgitlenilýär.**
- 3. Manysy taýdan has at, jyns at, predmet ýa-da düşünje bildirýän atdygy anyklanylýar.**

4. Kabul eden grammatik goşulmalary seljerilýär. Meselem:
Bilimsiz öý — otsuz ojak.

Nusga:

Öý –asyl morfemadan ybarat sada düýp söz, manysy taýdan predmet bildirýän jyns at, birlik sanda, baş düşümde gelen at.

SYPATLAR

Nähili, nätüysli, neneňsi, haýsy diýen soraglara jogap bolup, predmetleriň hilini, häsiýetini, özboluşly aýratynlyklaryny bildirýän sözlere **sypat** diýilýär.

Düşünje bildirýän sözler bolmagyna görä, sypatlaryň manysy diňe aýyklarap gelen ady bilen bilelikde alnanda aýdyňlaşýar. Meselem: **gyzyl** alma, **gyzyl** mata, **gyzyl** gül...

Aňladýan manylary taýdan sypatlary birnäçe semantik topara bölmek mümkin:

1. **Reňk bildirýän syparlar:** ak gül, gara mata, gök ekin, sary ýaprak, gyzyl alma...
2. **Tagam bildirýän sypatlar:** süýji gawun, şor suw, turşy alma, aýy habar...
3. **Hil bildirýän sypatlar:** oňat oğlan, erbet iş...
4. **Ýagdaý bildirýän syparlar:** gyzgyn nahar, sowuk suw, ösgün saç, ergin ýag, başagaý adam, tikilgi köýnek...
5. **Gylyk-häsiýet bildirýän sypatlar:** süsek sygyr, depek mal, batyr ýigit, öwünjeň adam, ýalta okuwçy...
6. **Fiziologik kemçilik bildirýän sypatlar:** agsak şa, gotur geçi, batyl adam...
7. **Göwrüm, möçber bildirýän sypatlar:** uly adam, ýaş çaga, uzak ýol, gysga boý, köp iş, giň jaý...
8. **Orun bildirýän sypatlar:** gökdäki dileg, obadaky öý, gaýraky oba...
9. **Wagt bildirýän sypatlar:** güýzlük bugdaý, gyşky kelem, tomusky dynç alyş...

Dereje aňladyşlary taýdan sypatlary uly iki topara bölmek bolar:

1. Hil sypatlary.

2. Otnositel sypatlar.

Hil sypatlary predmetleriň hiliniň bolmalysyndan kemdigini, artykdygyny bildirmäge ukyply sypatlardyr. Bular dereje goşulmalaryny kabul edýärler. Meselem, **gyzyl, gyzyrak, gyp-gyzyl, has gyzyl, gyzgylt; şor, şop-şor, şorrak, şorumtyk, şorja, örän şor; agyr, ap-agyr, juda agyr, iň agyr, agyrrak, agyrja...**

Otnositel sypatlar predmetleriň hilini däl-de, başga aýratynlyklaryny häsiýetlendirýärler, şoňa görä olar dereje goşulmalaryny kabul etmeýärler. Meselem: **şäherdäki** mekdep, **otluk** meýdan, **suwsuz** ýap, **güýzlük** bugdaý, **edepli** okuwçy, **tomusky** dynç alyş, **gaýraky** oba, **bäşlik** baha, **bizlik** iş, **onýyllyk** mekdep...

Sypatlar sözlemde öz aýyklaýan atlary bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşyp, esasan, sypat aýyrgyjy bolýar. Olar diňe atlaşyp gelen ýagdaýynda köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýär. Bu ýagdaýda sypatlar sözlemiň her bir agzasy bolup bilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili sözlere sypat diýilýär we näme üçin?
2. Sypatlaryň haýsy many toparlaryny bilýärsiňiz?
3. Sypatlaryň many aňladýş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
4. Sypatyň manysyny anyklamak üçin baglanýan adyna nähili sorag berilýär?

121. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyp beriň.

Uzyn, agajetli, ýaşy ýaňy otuzdan agan ýaş sazandanyň ulumsylygy, jöğüligi, näzini artdyrmasy bolmazdy.

Ol dutary eglenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp şabram çalardy we gahrymançylykly heňler çalardy (N. Saryhanow).

122. Okaň. Sypatlary öz aýyklarap gelen atlary bilen saýlap göçürin.

Joşgunly tolkun oňa ýumşak sallançagyndan ýer berip, ony tilsimli mukamy bilen hüwdüleýärdi. Dury suwuň dürdäne aýdymly gözeliň gursagyny ýaryp barýan ahmyrly armanyny alyslara ýollap, kirşenli ýollaryň tozundan tämizläp, dumanly tüssäniň ajysyndan aýryp, nämälim neşterli hanjaryň süteminden halas eýläp, gara saçlaryň bagtyýarlygyndan şelpe kakýan jadysyny bagyş edýärdi.

Mähri gelin armanly günlerini deňziň düýbüne oklap, balyklaryň erkana, bigam dünýäsinde ýüzýärdi. Jadyly tolkunlar owadan gelni her näçe hüwdülese-de, arman, ýene-de başdaş oýnan mekanyňa tarap ýollady (Ş. Gurbanowa).

123. Sypatlary ulanyp on sany sözlem düzüň. Depderiňize ýazanyňyzda sypatlaryň aşagyny tolkunly çyzyk bilen çyzyň.

124. Göçürin. Sypatlaryň aşagyny çyzyň, aýyklanýan sözlerini peýkam bilen görkeziň.

Ýaman dil il bozar, ýaman aýak ýol bozar.

Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata müň gamçy.

Aç towuk düýşünde dary görer.

Gury agaçlar ýanar, söner, öl agaçdan hasyl öner (Atalar sözi).

Sypatlaryň morfologik aýratynlyklary

Sypatlar gurluşlary taýdan sada, goşma, söz düzümi görnüşli bolýarlar.

Sada sypatlar. Sada sypatlaryň düzüminde bir asyl morfema bolýar. Olar asyl hem, ýasama hem bolup bilýar.

Asyl sypatlar düzüminde söz ýasaýjy goşulma bolmadyk sypatlardyr. Meselem: **gyzyl** gül, **gara** galam, **dar** köýnek...

Ýasama sypatlar söz ýasaýjy goşulmalar arkaly beýleki söz toparlaryndan ýasalan sypatlardyr. Meselem: **aglak** çaga, **öwünjeň** okuwçy, **süsek** sygyr, **edepli** talyp, **bulutsyz** howa, **höwesjeň** artist, **taryhy** waka, **bitarap** ýurt, **garaşsyz** döwlet...

Sözleriň basym taýdan birleşmeginden ýasalan sypatlara **goşma sypat** diýilýär. Meselem: **agzybir** halk, **zähmetsöýer** talyp, **watansöýüji** ýaşlar...

Düzme sypatlar iki-üç sany özbaşdak sözden düzülip, hemmesi birlikde öz yz ýanyndan gelen ady häsiýetlendirýän sypatlardyr.

Düzümdäki sözleriň fonetik özbaşdaklygyny saklap gelşi, goşulman ýazylyşy taýdan olar goşma sypatlardan tapawutlanýarlar. Meselem: **inçe süýümlü** pagta, **uzyn boýly** gyz, **göwni gara** adamlar...

Sözleriň tirkeşdirilmeginden ýasalan sypatlar tirkeş sypatlardyr. Meselem: bölek-büçek mata, ölmez-ýitmez eser...

Soraglar we ýumuşlar:

1. **Gurluş taýdan nähili sypatlara sada sypat diýilýär?**
2. **Onuň asyl we ýasama sypat görnüşleriniň tapawudyny aýdyp beriň.**
3. **Nähili sypatlara goşma sypat diýilýär?**
4. **Goşma sypatlaryň düzme sypatlardan aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**

125. Göçüriň, sada sypatlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş taýdan asyl ýa-da ýasama sypatdygyny aýdyp beriň.

1. Agsak keyik mün torskaga tutdurmaz (Atalar sözi).
2. Gerekli daşyň agramy ýok (Atalar sözi).

126. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň gurluş taýdan nähili sypatdygyny düşündiriň.

Artygyň tutýan azaly gök otly boz meýdany iki ýanlygyna ýeňiljek agdaryp başlady. Hatyrdap gopýan çygly, gyzgylt, ownujak

kesekli boz ýer tohumlaryň üstüni ýeňiljek örtüp, selçeň çoganly
düzün içinden serhet çekip ugrady
(B. Kerbabaýew).

**127. Göçürin. Söz düzümi görnüşli sypatlaryň sada we
goşma sypatlardan tapawudyny aýdyp beriň.**

Bedew atly, demir donly Görogly (Görogly).
Gara gözli, galam gaşly perizat (Mollanepes).
Goly giň, köňli dar, çykymсыз handan
Işin düşse, mert galtaman ýagşydyr (Zelili).

**128. Göçürin, sypatlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş
taýdan nähili sypatlardygyny aýdyp beriň.**

Öňki owadan, nurana ýüzli Tumarlydan nam-nyşan galmandy (B. Seýtäkow).
Birine gaýky diýdiň, beýlekisine küýki diýdiň, ondan önňesine
çaýşyk diýdiň, gaýşak diýdiň, gowşak diýdiň (S. Ataýew).
Merwiň gadymy we şöhratly taryhyna nazar aýlasaň, bu ýerde
güýçli şahslaryň ýaşap geçendigine göz ýetirýärsiň.

**129. Göçürin, sypatlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan
olaryň gurluş taýdan nähili sypatlardygyny ýazyň.**

Magtymgulynyň ölmez-ýitmez eserleri dünýäniň köp dillerine
terjime edildi.

Halnazar ýagly goşa gapyrgany şapyrdadyp sordy, murtuna
ýapyşan ýaglary eliniň aýasy bilen ikibaka syryp, barmaklaryny
ýalady ýagly döşün mymyk etini ýuwdandan soň, ýumşak
sünklerini çeynedi, bölek-büçek bagyr-öýkenleri lak-luk atdy;
uzyn saply gara çemçäni lödereli goýy çorbadan dolduryp-
dolduryp owurtlady (B. Kerbabaýew).

Giň maňlaý, çal sakgal bir ata görsem —

Öz atam, öz kyblam düşer ýadyma (K. Gurbannepesow).

Sypat derejeleri

Sypat söz toparynyň özüne mahsus dereje goşulmalary bar.

Düýp dereje. Predmetleriň hiliniň adaty ýagdaýy dereje goşulmasyz düýp sözün özünden aňlanylýar. Meselem: **ýaşyl** baýdak, **uzak** ýol, **agyr** ýük, **şor** suw....

Kemlik dereje. Predmetiň hiliniň bolmalysyndan kemdigini bildirmek üçin hil bildirýän sypatlaryň yzyna **-rak/ -räk; -ymtyl/ -imtil/ -umtyl/ -ümtyl/ -mtyl/ -mtil/; -mtyk/ -mtik/ -ymtyk/ -imtik/ -umtyk/ -ümtük/; -gylt/; -as/ -es** ýaly goşulmalar goşulýar. Meselem: **gara-gararak, gök-gökräk, gyzyly-gyzylrak, süýji-süýjüräk, goňras, şorumtyk, ajymtyk, gyzylytrak...**

Sypatlaryň kemlik derejesini ýasaýjy **-umtyk, -ümtik** goşulmasy soňy çekimsiz sese gutaran bir bogunly, dodak çekimlili sypatlara goşulýarlar. Meselem: **şor-şorumtyk, gök-gөгүmtik...**

Birinji boguny dodak çekimlili soňy **y, i** sesine gutaran sypatlara kemlik derejesiniň **-ymtyk/ -imtik, -rak/ -räk** goşulmalary goşulanda, **y, i** çekimlileri

u, ü seslerine öwrülýär. Meselem: **turşy-turşumtyk, uly-ulurak, süýji-süýjümtik...**

Gyzyly, sary sypatlaryna **-gylt** goşulmasy goşulýar, **gyzyly** sözünüň **yl**, sary sözünüň hem **y** sesi düşürilip ýazylýar. Meselem: **gyzyly-gyzylyt, sary-sarylyt.**

Soňy **k, p, t, ç** seslerine gutaran iki bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sypatlara dereje ýasaýjy goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dymyk sesler, açyk seslerine öwrülüp ýazylýarlar. Meselem: **beýik-beýigräk, ak-agymtyl, gök-gөgräk...**

130. Göçüriň. Sypatlaryň kemlik derejesiniň nähili ýasalýandygyny aýdyp beriň.

Ol diňe onuň tüňňüräk maňlaýyny seprikmen pakgylaç ýüzüni, gyrađeň gyrkylan, öňi müçenek bilen ýolnan gyzylyt sakgalyny çotmak sary murtuny, mawumtyl gözlerini, kirpikmen

gabaklaryny, ylaýta-da özünden basylan sussuny saýgardy (B. Kerbabaýew).

Onuň alyn dişleriniň başaşa düşmegi, olaryň ýerine gyzyldan diş goýdurmagy, ýemşigräk burny ony kempirräk görkezýärdi (B. Kerbabaýew).

131. Uly, göni, ak, gök, gorkak, süsek, şor süýji sözlerine sypatlaryň kemlik derejesiniň goşulmalaryny goşup, sözlem içinde getirň. Olarda ýüze çykan ses üýtgemelerini we ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Artyklyk dereje. Sypatyň önünden **in, inňän, örän, has, juda, gaty, şar...**ýaly güýçlendiriji kömekçiler getirilip, hiliň bolmalysyndan artykdygy bildirilýär. Meselem: **in gözəl gyz, şar gara saç, gaty uly şäher...**

Artyklyk dereje sypatyň önünden onuň bir bogna çenli gysgalan bölegine **m, p, s** seslerinden biri artdyrylyp hem ýasalýar. Meselem: **ap-ak** gar, **gap-gara** gazan, **ýam-ýaşyl** haly, **göm-gök** asman, **gös-göni** ýol... Sypatyň artyklyk derejesi sözleri tirkeşdirmek arkaly-da ýasalýar. Bu ýagdaýda gaýtalanýan sypatlaryň arasyna çyzyjak goýlup ýazylýar. Meselem: hatar-hatar oba, bölek-bölek mata, setir-setir goşgy... Munda sypatyň önünden gelýän bölek bilen sypatyň arasyna defis goýlup ýazylýar. Meselem: sap-sary saç, çap-çal tüsse...

132. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, onuň haýsy derejä degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Bir wagtky şar gara saçlary akdan doly bolsa nätjek (A. Gurbanow).

Küren-küren obalar boşady (B. Kerbabaýew).

Äpet-äpet gomlar kenara gelip bat bilen urulýar-da, dyrpytrak bolubam ýokary göterilýär ("Garagum" žurnaly).

Mähriniň şar gara şabraň saçlary partanyň üstüne düşüp durýardy (A. Gowşudow).

Sypatlarda söýgülik dereje. Sypatlaryň yzyna –ja/ -je, -jyk/ -jik goşulmalary goşulyp ýasalýar. Aýyklandyran predmete sözleýän adamyň söýgüsi bildirilýar: **ak-akja, owadan-owadanja, sary-saryja, pes-pessejik...** Bir bogunly sypatlara –jyk/, -jik goşulmasy goşulanda –a, -e sesleri artdyrylýar. Meselem: az – azajyk iş, pes – pessejik jaý...

133. Goşgyny göçürin, sypatyň söýgülik derejesine degişli sözleriň aşagyny çyzyn.

Men-de çagalygymy ýadyma salyp,
Bileje oýnardym oýunjaklaryňy.
Kiçijik “möjegi” elime alyp,
Kowalan bolardym “goýunjuklaryňy” (K. Gurbannepesow).
Darajyk gysby ýodanyň gyýçak daşlary düýeleriň ýasy
dabanlarynyň astynda şakyrdaýar (A. Gowşudow).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hil sypatlarynyň dereje aňladyşlaryny aýdyp beriň.
2. Düýp dereje bilen deňeşdirilende hiliň kemligini bildirýän goşulmalar haýsylar?
3. Sypatyň artyklyk derejesi nähili aňladylýar?
4. Sypatyň söýgülik derejesi nähili aňladylýar?

Sanlar

Mukdar ýa tertip bildirip, **näçe, neçenji** diýen soraglara jogap bolýan sözlere **san** diýilýär.

Sanlar manylary taýdan iki topara bölünýär:

1. Mukdar sanlar.
2. Tertip sanlar.

Mukdar sanlar. Näçe diýen soraga jogap bolýarlar. Olar zatlaryň mukdaryny-da, iş-herketiň mukdaryny-da görkezip bilýärler. Sanlar hem öz aýyklandyran sözleri bilen tertip (ýaňaşma täri) arkaly baglanyşýarlar.

Anyk mukdar aýyklanýan sözüň öňünden san getirip aňladylýar. Meselem: Ýedigenim ýedi ýyldyz, ýedi gonar, ýedi göçer. Nygtamak üçin san bilen at aralykdan sany, san bilen işlik aralykdan gezek, ýola, sapar, mertebe ýaly sözler getirilýär. Meselem: on sany adam, baş sany gyz, on gezek gaýtala, baş sapar aýt...

Çen-takmyn mukdar sanlaryň yzyna **-larça/, -lerçe, -lap/, -läp** goşulmalaryny goşmak arkaly aňladylýar. Meselem: **onlarça** talyp, **ýüzlerçe** işçi, **müňläp** adam.

Sanlary tirkeşdirmek arkaly-da çen-takmyn mukdar aňladylýar. Meselem: **birki** adam, **birküç** gün, **üç-dört** kitap, **on-on** baş ýyl. **Bäşdir-üçdür** ýaly uly san öňden getirilende mukdaryň azdygyna üns çekilýär:

Bäşdir-üçdür boldy türki diýenler (Garajaoglan).

Bölek mukdar düşüm goşulmalarynyň ýa-da **ýarym, ýarty, çärýek** ýaly sözleriň kömegi bilen aňladylýar. Meselem:

Aýdylmaz waspynyň **müňden birisi** (Mätäji).

Aklym aldy **altyň biri** (K. Gurbannepesow).

Är işlemez gural işlär, **ýarty** nany uran işlär.

Okuwçylaryň **ikiden biri** başlikçi.

Topar mukdar sanyň yzyna degişlilik goşulmalaryny goşmak arkaly **bäşimiz, onymyz, üçüsi** ýaly aňladylýar. Meselem:

Bir döwlete gulluk etsek **bäşimiz** (Magtymguly).

Dostlar, dört gözeliň waspyn sözlesem,

Dördüsi-de magryplykda bellidir (Şeýdaýy).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sanlar haýsy soraglara jogap bolýarlar?
2. Näçe diýen soraga jogap bolýan sana nähili san diýilýär?
3. Mukdar sanlaryň nähili görnüşleri bar? Anyk mukdar, çen-takmyn mukdar, bölek mukdar, topar mukdar nähili aňladylýar?

134. Göçüriň, mukdar sanlaryň aşagyny çyzyň, olaryň nähili mukdar aňladandygyny ýokarsyndan ýazyň.

Ikisi-de orta ýaşly pyýada,
Ikisi-de eli daşly pyýada,
Säher bilen säher maşkyň edýärler.
Birisi togalak, birisi arryk.
Biriniň agramy on kilo kemmiş,
Beýlekiniň bolsa, şonçasý artyk (K. Gurbannepsow).

Dördünji gezekde onuň ogly boldy, özi-de garaşýan wagtyndan iki aý öň boldy. Oglanjygy iki aýlap pamyga dolap garaňkyda sakladylar (A. Allanazarow).

135. Teksti okaň. Sanlary öz aýyklarap gelen sözleri bilen bile göçürň, manylary taýdan olaryň mukdar sanlaryň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp berň.

Atgulak — atgulaklar maşgalasynyň adybir urugynyň boýy 30-50 santimetre ýetýän köp ýyllyk otjumaň wekili.

Miwesi — köp tohumly ýumurtga şekilli tozgajyk. Tohumy ownuk, çalymtyk-goňur reňkli, uzynlygy 1,2-1,7 mm, ini 0,3-0,8 mm barabar. Ösümlik maý-awgust aýlarynda gülleýär, iýun-sentyabrda miwesi ýetişýär (“Saglyk” žurnaly).

Tertip sanlar. Mukdar sanlara **-nny/-nji, -ynny/-inji/-unny/ -ünji/ -lanjy/ -lenji** goşulmalary arkaly goşulyp ýasalýar. Bular predmetdir, iş-hereketiň yzygiderligini, tertibini bildirip, **näçenji** diýen soraga jogap bolýarlar.

Bu goşulmalardan **-nny/ -nji** diňe çekimli sözlere gutaran sanlara — **ynny/ -inji** çekimsiz seslere gutaran sanlara goşulýar. Bir bogunly dodak çekimli **üç, dört, on, ýüz, müň** sözlerine **-unny/ -ünji** goşulmasy goşulýar. Meselem:

alty-nny — altynny,
ýedi-nji — ýedinji,
baş-inji — başinji,
dokuz-ynny — dokuzynny,
üç-ünji — üçünji,
onunny — onunny.

Gurluşy taýdan sanlar sada, goşma, tirkeş, söz düzümi görnüşli bolýarlar. Olar beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýarlar.

Sada sanlar: bir, iki, bäs, otuz, mün...

Goşma sanlar: birki, birküç. Goşma sanlar goşulyp ýazylýarlar.

Tirkeş sanlar çen-takmyn mukdar bildirmek üçin sözlenilýän pursatda iki sanyň tirkeşdirilmeginden hasyl edilýär. Ýazuwda tirkeş sanlaryň arasyna defis goýlup ýazylýar. Meselem: **bäs-on** okuwçy, **otuz-kyrk** talyp, **bäşdir-üçdür** myhman...

Düzme sanlar birnäçe sanyň yzly-yzyna düzülmeginden hasyl bolýar. Düzümdäki sanlaryň hemmesi birlikde bir umymy düşünjäni: mukdar ýa tertip bildirip gelýär. Meselem: **on dört** gyz, **on dördünji** gyz, **bir ýüz elli** talyp, **bir ýüz ellinji** talyp, **bir mün ýedi** kitap, **bir münýedinji** kitap...

Sanlary sifr bilenem ýazyp bolýar. Bu san söz toparynyň aýratynlygydyr.

Goşma sanlar aýry ýazylýarlar.

Sanlar sifr bilen ýazylanda **-nhy/-nji** goşulmasy sanyň çekimlisiniň inçe-ýogynlygyna görä goşulyp, defis bilen ýazylýar. Meselem: **1-nji, 6-nhy, 3-nji, 10-nhy**.

Rim sifrlerinden soňra **-nhy/ -nji** goşulmasy ýazylmaýar: **XVIII asyr türkmen edebiýaty**.

Tertip bildirmek üçin sifriň yzyndan ýaý ýa-da nokat goýulsa, **-nhy, -nji** goşulmasy ýazylmaýar. Meselem:

1) Babaýewa, Sapargylyjow.

2). Çen-takmyn bildirýän tirkeş sanlaryň arasyna defis goýlup ýazylýar.

Meselem: on-on bäs gün, dört-bäs myhman....

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tertip sanlar nähili soraga jogap bolýarlar?
2. Predmetleriň we iş-hereketiň tertibiniň aňladylyş ýollaryny aýdyp beriň.
3. Tertip san ýasaýjy goşulmalaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

136. Berlen mukdar sanlary tertip sana öwrüp, depderiňize sifr bilen ýazyň.

Üç, dört, ýigirmi, ýüz, alty, sekiz, bir müň dokuz ýüz, sekiz müň dokuz.

137. Berlen sifrleri tertip sanlara öwrüp, söz bilen ýazyň.

3, 4, 20, 1000, 900, 8009.

138. Okaň. Sanlary baglanýan sözleri bilen depderiňize göçüriň. Ol sanlaryň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Dabaraly pursat gelip ýetdi. Döwlet Baştutany sylanýan aksagallardyr çal saçly eneler bilen bilelikde ýaşyl lentany kesdi. “Kotam Enterpraýzis LTD” türk kompaniýasy trapyndan gurlan häzirki zaman desgasynyň bahasy 66 million 540 müň amerikan dollaryna barabardyr. Täze önümçilik desgasy işläp başlady. Bu fabrikde ýylda 16,6 müň tonnadan gowrak pagta süýümi gaýtadan işlener. Şeýlelikde, dünýä bazarynda uly islege eýe ring nah ýüplükleriniň 14,5 müň tonnasy öndüriler. Kärhananyň önümçilik kuwwaty ýylda 24 million 700 müň amerikan möçberindäki önüme deňdir (“Diýar”).

Olimpiýa oýunlary gadymy Gresiyada b.e.öň 776-njy ýylda sport baýramçylygy hökmünde guraldy. 1894-nji ýylda 16-23-nji iýun aralygynda bolup geçen kongressde fransuz Pýer de Kuberton çykyş edip, Olimpiýa oýunlaryny geçirmekligi hem-de Halkara olimpiýa komitetini döretmekligi talap edýär (“Saglyk” žurnaly).

Sanlaryň morfologik aýratynlyklary

Gurluşlary taýdan sanlar sada, goşma, tirkeş, düzme söz görnüşli bolýarlar.

Dilimizdäki sanlaryň köp bölegi **bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýüz, müň...** ýaly umumytürki häsiýetli sada sanlardyr.

Birden artyk sözün basym taýdan birleşmeginden emele gelen **birki, birküç, ýaly goşma sanlar köp däl. Ýigrimi, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan, million, milliard, trillion** ýaly sanlar taryhy taýdan goşma sanlar bolsa-da, häzirki türkmen dilinde olar sada sözler hökmünde tanalýarlar.

Goşma sanlar aýry ýazylýarlar. Meselem: bir müň dokuz ýüz yetmiş ikinji ýyl.

Sanlar mukdar, tertip aňladanda degişli sözleriniň edil ön ýanynda gelip, olar bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. Olar morfologik taýdan üýtgemeyän sözlerdir. Üýtgediji goşulmalar sana däl-de, aýyklanylýan esasy söze goşulýar. Meselem:

Baş gün, başinji gün.

Baş günün, başinji günün...

Baş güne, başinji güne...

Baş günü, başinji günü...

Baş günde, başinji günde...

Baş günden, başinji günden...

Sanlar diňe aýyklanylýan esasy söz galdyrylan ýagdaýda onuň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny özüne kabul edip, atlasyp gelende atlar ýaly üýtgeýärler. Meselem: onunjy synp okuwçylary – **onunjylar, onunjylaryň, onunjylara, onunjylary, onunjylarda, onunjylardan, merhumyň üçi, ýedisi, kyrky...**

Modallyk bildirýän goşulmalar sanyň öz yzyna-da, nygtamak, anyklamak üçin getirilýän sözleriň yzyna-da goşulyp bilýär. Meselem: **birje** söz, **birjik** adam, **bir gezejik, bir litrjik...**

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sanlaryň gurluşy taýdan nähili görnüşleri bar?
2. Beýleki söz toparlaryndan san ýasalarmy? San ýasaýjy ýörite goşulmalar barmy?
3. Düzme sanlaryň tirkeş sanlardan näme aýratynlyklary bar?

139. Göçürin, sanlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş taýdan nähili sanlardygyny aýdyp beriň.

Meşhur alym Ibn Sina öz ömründe 280-den gowrak ylmy iş ýazypdyr. Şolardan 40-dan gowragy lukmançylyga, 30-a golaýy tebigy ylymlara, 3-si saza, galanlary filosofiýa psihologiýa we beýlekilere degişlidir. Şolardan diňe 160 eser biziň döwrümize gelip ýetipdir (“Zaman).

140. Göçüriň, tirkeş, düzme sanlaryň aşagyny çyzyň, aýyklan sözlerini görkeziň, ýazuw düzgünin aýdyp beriň.

1. Seniň ýaly ogully bolandan üç-dört ogul bergili bolanym ýagşy eken (“Görogly”).
2. Ýigitler, kelläme baş-altý sapar depiň, gyzar ýaly (Görogly).
3. Adam ýüreginiň ululygy onuň ýumrugynyň ululygyna deňdir. Onuň agramy takmynan 220-260 gram bolýar.

141. Göçüriň. Göçüreniňizde sifr bilen ýazylan sanlary söz bilen ýazyň.

Sammitiň beýannamasynda 2011-2015-nji ýyllarda Aral deňziniň basseýndäki ýurtlara kömek bermek boýunça maksatnama işläp düzmek meýilleşdirildi.

Turan pesliginde mundan 35 müň ýyl ozal emele gelen Aral deňziniň meýdany 1961-nji ýylda 60 müň inedördül kilometrden hem uly bolan örän giň meýdany tutýardy. Şol döwür bilen deňeşdirilende suwuň derejesi 19 metr aşak düşdi we suw üstüniň meýdany 50 göterimden gowrak kiçeldi.

Diňe 1990-2000-nji ýyllarda Türkmenistanyň we Özbegistanyň çäginde her ýylda suwuň bolçulygyna görä 2,57-4,86 milliard kub metr mukdardaky düzly zeykeş-akaba suwlary Amyderýa akdyryldy (“Diýar”).

142. Göçüriň, sanlaryň aşagyny çyzyň, olary manylary, gurluşlary we sözlemdäki hyzmatlary taýdan häsiýetlendirin.

“Denominasiýa” düşünjesi “denominato” diýen latyn sözünden bolup, täzeden çykarylýan pul belgileriniň nominal beýanyny azaltmagy göz önünde tutýar. Pullaryň ýüzündäki bellenen bahalara “nominal” diýilýär. Meselem, 1000 manat, 10000 manat, 100000 manat. Pullar denominasiýa edilende pullaryň ýüzündäki bahany aňladýan şu sanlar 10, 100, 1000 esse we ondan köp esse azaldylýar (“Güneş”).

Çalyşmalar

Ýöne olar at hem, sypat hem san hem däl. Çalyşmalaryň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Meselem atларыň deregine ulanylsa-da men, sen, ol sözleri köplük, degişlilik goşulmalaryny kabul etmeýärler. Sypat çalyşmalary dereje aňlatmaýar. San çalyşmalary aňlatmaýar we ş.m.

Çalyşmalar atларыň, sypatlaryň, sanларыň deregine ulanylýan sözlerdir. Çalyşmalar manylary taýdan birnäçe toparlara bölünýär.

1. At çalyşmalary.
2. Görkezme çalyşmalary.
3. Gaýdym çalyşmasy.
4. Sorag çalyşmalary.
5. Nämälim çalyşmalary.
6. San çalyşmalary.
7. Sypatlyk çalyşmalary.
8. Ýokluk çalyşmalary.

Soraglar we ýumuşlar:

1. **Çalyşmalar haýsy söz toparларыna degişli sözleri çalyşýarlar?**
2. **Çalyşmalaryň atlardan, sypatlardan, sanlardan tapawutly hem-de meňzeş taraplaryny düşündiriň**
3. **Çalyşmalaryň semantik aýratynlyklaryny we many toparларыny aýdyp beriň.**

At çalyşmalary

At çalyşmalary atlaryň ýerine ulanylyp, kim, näme, nire diýen soraglara jogap bolýar. Türkmen dilinde men gürleýän, sen diňleýän, ol gürrüňe gatnaşmaýan şahsyň, biz, siz, olar bularyň köplügiň atlaryny çalşyp gelýär. Bu sözleriň haýsy ady çalşyp gelendigi diňe sözlenilýän pursatda, ýazuw dilinde bolsa, kontekstden belli bolýar. Olar atlaryň köplük, degişlilik goşulmalaryny-da almaýarlar. Düşümlerde welin, edil atlar ýaly üýtgeýarlar.

Baş düşüm: men, sen, ol, biz, siz, olar.

Eýelik düşüm: meniň, seniň, onuň, biziň, siziň, olaryň.

Ýöneliş düşüm: maňa, saňa, oňa, bize, size, olara.

Ýeňiş düşüm: meni, seni, ony, bizi, sizi, olary.

Wagt-orun düşüm: mende, sende, onda, bizde, sizde, olarda.

Çykyş düşüm: menden, senden, ondan, bizden, sizden, olardan.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Haýsy çalyşmalar atlaryň ýerine ulanylýarlar?**
- 2. Atlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň manylarynda we köplük, degişlilik, düşüm goşulmaları bilen üýtgeýişlerinde nähili aýratynlyklar bar?**

143. Sözlemleri göçüriň, at çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň we haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriň.

Biziň örän baý haýwanat dünýämiz bar. Ony gözümiziň göreji ýaly gorap saklamak biziň borjumyzdyr. Belli bir döwürlerde adamzadyň eli bilen haýwanat dünýämize uly zyýan ýetdi. Käbir haýwanlar ýitip gitdi. Mysal üçin, peleş. Ony häzir gördüm diýýän ýok ýa-da turan gaplaňy.

Men ýurdumyzda bar bolan täsin jandarlaryň biri bolan ýylalar barada gürrüň etmekçi. Bu süýrenjiler barada dürli ýurtlarda köpsanly rowaýatlar bar. Olar barada köpsanly ylmy kitaplar, makalalar ýazyldy. Ýlaýta-da, dünýäde bar hasap edilýän 20 metrdenem uzynrak suw aždahalary barada gürrüňler häzirlerem ýatyşyberenok. Köllerde bar diýilýän Nessi ýaly

ihziozawlar barada-da kân gürrüň edilýär. Emma olaryň biri-de
häzirki wagtda ele salnanok
(A. Mäterow).

**144. Goşgyny göçüriň. At çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň
we olaryň haýsy ady çalşyp gelendigini aýdyp beriň. Olara
näme üçin at çalyşmasy diýilýändigini düşündiriň.**

Giňlik

Men deňizi söýýän, deňizem meni.
Göwsünde gulaçlap ýüzmäge gelýän.
Emma sähelçejik ýalňyşaýdygym,
Ýuwdar ol, ýuwdar ol,
Ony hem bilýän.

Men ol gyzy söýýän, ol gyzam meni.
Gaşyna söz saýlap, söýmäge gelýän.
Emma baş-üç gezek ýalňyşaýsamam
Ol meni bagyşlar,
Ony hem bilýän.

Aňryňa-bäriňe gözüm ýetenok.
Giň sen, Gara deňiz, dünýä dek giň sen.
Ýöne welin, hasam beter giňligi
Şojagaz hortapja gyzdan öwren sen
(K. Gurbannepesow).

**145. *Men, sen* at çalyşmalaryny düşümlerde üýtgediň we
ýüze çykan fonetik özgerişleri aýdyp beriň.**

**146. Teksti okaň. Atlaryň ýerine ulanylan çalyşmalary
anyklaň. Aýratynlandyrylyp ýazylan çalyşmalaryň haýsy
düşümde gelendiklerini aýdyp beriň.**

Ol oba tarap ugrady. Gopuzyň owazy gitdigiçe güýçlenýärdi. Merdany özüne tarap dartýardy. Ol ädimini çaltlandyryp başlady. Yzly-yzyna çakýan ýyldyrym onuň ýoluny ýagtyldýardy. “Gyssan, gyssan, saňa ýaryň garaşýar!” diýýän ýaly gümür-gümür seslenýärdi. Güýçlenen çabga onuň ýoluny ýuwýardy (B. Annanow).

147. Teksti okaň. Atlaryň ýerine ulanylan çalyşmalary öz baglanyşan sözleri bilen bilelikde saýlap göçüriň.

— Men-ä şol Reýhanyň ýüzüni görmesem, şonça begenjek. Atamyň ýurduna gitsem, meni ýene şoňa berer. Sen bir kesekiniň aşyndan bizar, ynsaply adam ekeniň. Indi sen näme buýursaň, şony etjek. Halasaň, meni özüň al, halasaň, dogan hökmünde öýünde sakla, halasaň başga birine ber, menrazy.

Ady beg soltan muňa köp şat boldy.

— Köp ýagşy, “Mal kimiňki – kime buýursa şonuňky”. Seniň adyň näme?

— Adym Gülendamdyr (“Görogly” eposy).

Görkezme çalyşmalary

Görkezme çalyşmalary sözlemde bir zady görkezmek üçin ulanylyp, haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Görkezme çalyşmalaryna bu, şu, şol, şo, ol, hol ýaly sözler degişlidir.

Görkezme çalyşmalary bir zady görkezip gelenlerinde, san, ýöňkeme, düşüm bilen üýtgemeýärler. Görkezme çalyşmalary özleriniň görkezýän sözlerinde aýry gelenlerinde, olar atlar ýaly san, ýöňkeme, düşüm bilen üýtgeýärler.

Bu görkezme çalyşmasy ýöňkeme bilen üýtgände, onuň b sesi m sesine geçýär.

Şol, ol görkezme çalyşmalarynda bolsa l sesi n sesine geçýär.

Atlaşyp gelen görkezme çalyşmalarynyň degişlilik goşulmalary bilen üýtgeýişleri:

Meniň bularym, munym, onym.

Seniň bularyň, munyň, onyň.

Onuň bulary, munusy, onusy.
Biziň bularymyz, munymyz, onymyz.
Siziň bularyňyz, munyňyz, onyňyz.
Olaryň bulary, munusy, onusy.

Atlaşyp gelen görkezme çalyşmalarynyň düşüm goşulmalary bilen üýtgeýişleri:

Baş düşüm: bu, şu, ol, şol, bular, şular, olar, şolar.

Eýelik düşüm: munuň, şunuň, onuň, şonuň, bularyň, şularyň, olaryň, şolaryň.

Ýöneliş düşüm: muňa, şuna, oňa, şoňa, bulara, şulara, olara, şolara.

Ýeňiş düşüm: muny, şuny, ony, şony, bulary, şulary, olary, şolary.

Wagt-orun düşüm: munda, şunda, onda, şonda, bularda, şolarda, olarda, şolarda.

Çykyş düşüm: mundan, şundan, ondan, şondan, bulardan, şolardan, olardan, şolardan.

Meňzeş zatlardan birini tapawutlandyrmak, nygtamak, manysyny güýçlendirmek üçin at bilen görkezme çalyşma aralykdan şol manydaky ine, ana, ynha sözleri artdyrylyp, ana şol gün, ine şu ýer, ine şeýle okuwçy, ynha hol oba... ýaly ulanylýar. Meselem:

Ine hol görüňän beýik gerşiň üstünde biziň araçäk belgimiz bar

(A. Gowşudow).

148. Aşakdaky sözlemleri göçüriň. Görkezme çalyşmalaryny baglanýan sözleri bilen depderiňize göçüriň.

Bu dünýäniň iň bir lezzetli zady — olam bolsa çagadyr, zürýatsyz adam bir gury agaçdyr (“Görogly”).

Kalby deý owadan bu gözel dünýä,
Arkadagyň yhlas, söýgüsi siňýär (A. Ýusubowa).

Baryň, şol garry bidöwleti alyp geliň (“Nejeboglan” dessany).

Bu günki işiñi ertä goýma (Atalar sözi).

Bir gün şeýle mazary bagryň bilen gujaklap,
Gumun gözüňe sürtüp, goýsaň oňa gulagyň (K.
Gurbanpesow).

Ne şo güne, ne-de şu güne çenli —
Adam oglun ýeke gezek aldaman (K. Gurbanpesow).

149. At hyzmatynda gelen *ol, şol, bu* görkezme çalyşmalaryny düşümde üýtgediň, ýüze çykan fonetik özgerişleri düşündiriň.

Gaýdym çalyşmasy

Öz diýen gaýdym çalyşmasy degişlilik goşulmasyny kabul edenden soň, düşüm bilen üýtgeýär. Ol sözlemde degişlilik görkezýär we at deregine ulanylýar.

Gaýdym çalyşmasynyň degişlilik goşulmalary bilen üýtgeýşi:

Meniň özüm.

Biziň özümüz.

Seniň özüň.

Siziň özüňiz.

Onuň özi.

Olaryň özleri.

Gaýdym çalyşmasynyň düşüm bilen üýtgeýşi:

Gaýdym çalyşmasy ilki degişlilik goşulmalarynyň birini kabul edip, soň düşümlerde üýtgeýär.

Meselem:

Baş düşüm özüm, özüň, özi

Eýelik düşüm özümiň, özüňiň, özüniň

Ýöneliş düşüm özüme, özüňe, özüne

Ýeňiş düşüm özümi, özüňi, özüni

Wagt-orun düşüm özümde, özüňde, özünde

Çykyş düşüm özümden, özüňden, özünden.

150. Okaň. Gaýdym çalyşmasynyň nähili goşulmalary kabul edendigini aýdyp beriň.

1. —Özleriniň azyp, gözleriniň ýer görmeýänliginden özleri bihabar-ow bularyň- -diýip gygyrdy. Ýigitleriň birnäçesi masgara bolup sömelişip barýan perraçlaryň yzyndan seredip gülüşdi.

Gandym aksakgal bolsa Gutlymyrada göwünlik berdi:

— Gutlymyrat, sen özüňi mysapyr hasallamagyn. Hossarlaryň kändir. Her bir olar ýalydan gep çekmegin.

2. Ol bije atylan wagty demirçiniň özüni ýitirip üýtgänini aňlan borly.

3. Bu goja sümelgesindekä-de, odun-çöp ýygyp ýörkä-de, başga bir iş bilen meşgul wagtynda-da, hemişe şunuň ýaly öz-özi bilen gürleşer hüňürdäp ýörerdi. Emma ilki günden bäri, näme üçindir, bu gojada bir aljyraňlyk peýda bolupdy, öz-özi bilen gürleşmesi-de has güýçlenipdi (A. Gowşudow).

151. Öz gaýdym çalyşmasyny dergişlilik goşulmalarynyň köplügi bilen üýtgediň. Soňra üýtgeden sözleriňizi sözlem içinde ulanyň.

Sorag çalyşmalary

Sorag çalyşmalaryna **kim, näme, nire, nähili, nätüýsli, neneňsi, niçik, haýsy, näçe, näçenji, haçan** ýaly sözler degişli. Bulardan kim, näme atlara degişli soraglardyr. **Nähili, nätüýsli, neneňsi** sypatlara degişli soraglardyr. **Näçe, näçenji** sanlara degişli soraglardyr.

Sorag çalyşmalary atlaşyp gelenlerinde atlar ýaly san, degişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýärler. Neneň, niçik sözleri san, degişlilik, düşüm bilen üýtgemeýär.

Näme, nire, näçe ýaly çalyşmalar degişlilik, düşüm bilen üýtgänlerinde, soňky **e** sesi **ä** sesine öwrülýär.

Haýsy, nähili, nätüýsli sorag çalyşmalary sypatlaryň ýerine-de, atlara derek hem ulanylýar. Meselem:

Kimse aglap gitdi, kimseler gülüp,
Kimse çekip dürli azap, hoş imdi (Seýdi).

Biri tarlaň kimin bakar her ýana,
Biri saçyn darar golunda şana (Mollanepes).

Ulynyň, kiçiniň nazary şonda.
“Hanha, pylan!” diýip uzalýar eller (K. Gurbannepesow).

Kimler belaga çatylar,
Kim gaçar, kimler ýetiler (“Görogly” eposy).

154. Göçüriň, san, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul eden nämälim çalyşmaryň aşagyny çyzyň.

Dogrudan-da bu giden atly goşun tukatlyga çümüpdü. Kimler düzzüm oýnan bolýar. Kimler sesini-üýnüni çykarman gyşaryp ýatyr (A. Gowşudow).

Habary kimden al, Görogly begden al! (“Görogly” eposy).

— Onda pylanyny bir çagyr, şeýle-şeýle zat üçin gerek — diýip düşündirdiler (A. Gowşudow).

Sypatlyk çalyşmalary

Bular **sypatlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalardyr. Haýsy, nähili, nätüýsli** sorag çalyşmalary hem-de bu soraglara jogap bolýan **bu, şu, ol, şol, hol, eýle, beýle, şeýle, her, hiç...** ýaly sözler köplenç sypatlar ýaly atlary aýyklar gelýärler. Bulardan **her, hiç** sözleri **her adam, her zat, her ýer, her wagt, her hili, hiç adam, hiç zat, hiç ýer, hiç hili ýaly ulanylýar:**

Her kişiniň bolsa akyly,

Öz jaýynda sözlär hakly (Magtymguly).

Onuň bu görnüşi hiç kimiň ünsüni özüne çekmeýärdi we hiç kim oňa geňlenmeýärdi (A. Gowşudow).

Pikiri nygtamak gerek bolanda, at bilen aralykdan bir sözi artdyrylýar.

Her bir başda ölüm bardyr (“Görogly” eposy).

Hiç bir kimse habar almaz halyndan (Magtymguly).

Sypat hyzmatynda gelen çalyşmalar öz aýyklaýan atlary bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar, üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Olar diňe atlaşyp gelende, ýagny aýyklanan at düşüp galan ýagdaýynda atlaryň köplük, degişlilik düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaryň ýerine ulanylýarlar. Bu ýagdaýda olar hil-häsiýet düşünjelerini däl-de, zat, predmet düşünjelerini aňladýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Haýsy çalyşmalar sypatlaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler?**
- 2. Bu, şu, ol, şol, eýle, beýle, şeýle, haýsy, nähili, nätüýsli ýaly çalyşmalary sypatlardan tapawutlandyryýan aýratynlyklary aýdyp beriň.**
- 3. Bu çalyşmalaryň haýsy ýagdaýda köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaryň ýerine ulanylyşyny düşündiriň.**

155. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň haýsy çalyşmalaryň atlary, haýsylarynyň sypatlary çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Watana söýgi, ata-enäniň perzende söýgüsi, perzendiň ata-enäniň önündäki borjy umumadamzat meselesi bolup, ol öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar. Perzendi terbiýelemek ata-enäniň bu dünýäde ýaşan ömrüniň manysy bolsa, ata-enäni hormatlamak her bir ynsanyň Allanyň önündäki borjudyр.

Döwletmämmet Azady “Wagzy-azat” eserinde perzentleriň öz ata-eneleriniň öňündäki kyrk borjy barada ýazýar. Ata haky (çaganyň borçlary) kyrk borç bolup, ony dört topara bölýär. Olaryň hersi on borçdan ybarat (O. Amandurdyýewa).

156. Çalyşmalary saýlap göçüriň. Olaryň manysy taýdan nähili çalyşmalarydygyny we haýsy söz toparyna degişli sözi çalşyp gelendiklerini düşündiriň.

Bir gezek gazaply hökümdar Timur Ependini hammama çagyrypdyr we ondan: “Eger-de men gul bolan bolsam, meniň baham üçin näçe pul tölärdiler” diýip sorapdyr. “Elli teňňe” diýip, hoja gözüni gyrpman, şol bada jogap beripdir. Göwnüne deglen Timur: “Näme, seniň akylyň çaşdymy? Meniň diňe bil guşagymyň bahasy sonça ahyry!” diýip gygyrypdyr. “Siz örän dogry aýdýarsyňyz. Hut şonuň üçinem men siziň tutuş bahaňyzy şeýle kesgitledim-dä!” diýip Ependi ýylgyrypdyr (“Garagum” žurnaly).

San çalyşmalary

Näçe diýen sorag çalyşmasyna jogap bolýan **biraz, birnäçe, birentek, ençe, bar, barça, бүтин, hemme, ähli, telim, tükel, külli** ýaly sözler umumy mukdar, nämälim köplük bildirip, san hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem:

Ol häli ojagyň başynda gök çay içip otyrkalar, şol hakda Ogulgerege, ogluna, gyzyna telim gezek aýdypdy (N. Saryhanow).

Dünýä gelen barça zatlar,
Ýegsan bolar ýer biläni (Magtymguly).

Başymyz jem etsek tükel ärsary,
Duşman geçebilmez derýadan bäri (Seýdi).

Güljemal han hemme garyndaşlaryna, hemme ildeşlerine
salam aýtdy (B. Kerbabaýew).

Sanlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň-da käbiriniň atlaşyp gelmek häsiýeti bar. Olar öz aýyklar gelýan atlary galdyrylanda, köplük, degişlilik, düşüm goşulamalaryny kabul edip, edil atlar ýaly üýtgeýärler. Meselem:

Hemme (adamlar) — hemmeler, hemmämiz, hemmämiziň.

Birnäçe (talyplar) — birnäçeler, birnäçämiz, birnäçämiziň.

Bar(ışgärler) — barymyz, baryňyz, barysy.

Baş düşüm: barymyz, hemmämiz ...

Eýelik düşüm: barymyzyň, hemmämiziň...

Ýöneliş düşüm: barymyza, hemmämize...

Ýeňiş düşüm: barymyzy, hemmämizi...

Wagt-orun düşüm: barymyzda, hemmämizde...

Çykyş düşüm: barymyzdan, hemmämizden...

157. Göçüriň. San çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň, haýsy goşulmalary kabul edendiklerini aýdyp beriň.

Hemmäňiz ýagşy-ýamana düşünyän adamlar (H. Derýaýew).

Ähli sünni namys edip gelerler,

Gala ýykyp, bagyn berbat kylarlar (Magtymguly).

Ak gyňaçly, ak çargatly ejeler –

Hemmesi üşşüpdi gapyň agzyna (K.Gurbannepesow).

158. Okaň. Sypatlary çalsyp gelen çalyşmalary anyklar, öz baglanyşan sözleri bilen saýlap göçüriň. Olaryň manylaryny we hyzmatlaryny düşündiriň.

Biz gapydan girenimizde ene tükge düşüp ýatan ekeni. Öýe kimdir biriniň girenini aňyp, ol ýuwaşjadan gürlledi. Geçen ýedi-sekiz günün dowamynda biziň garrymyz tanalmaz ýaly üýtgäpdir. Ozal, kiçijigem bolsa, güne ýanan yüzde oýnaklaýan gara çepiksije ene göwresinde çäksiz bir güýç-kuwwatyň saklanýandygyny habar berýärdi. Ol gözler uly bagta, ajaýyp güne, tükeniksiz dabara ynam

bilen garaşýardy. Indi bolsa şum ykbal atly zalym tebib Mamur enäniň ýüzüne aýylganç neşterini sokup, sorup alan ganynyň üstüne solgun reňk goýberipdi. Garrynyň alkymy sallanyp, ýüzem ulalan ýaly ýalydy. Öňki umytly hem dogumly gözler täk özi endişeli garaňky zyndana düşen ýaly jansyzdy, umytsyzdy... (A. Tagan).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Haýsy çalyşmalar sanlaryň hyzmatynda ulanylýarlar?**
- 2. Bu çalyşmaları sanlardan tapawutlandyrýan leksika-semantik hem morfologik aýratynlyklary aýdyp beriň.**
- 3. San çalyşmalarynyň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, at hyzmatynda ulanylyşyny mysallar arkaly düşündiriň.**

Ýokluk çalyşmasy

Ýokluk çalyşmasy **hiç** we **zat, kim, bir, haýsy** ýaly sözleriň jeminden hasyl bolýar, ýokluk aňladýar. Diňe atlaşyp gelenlerinde, olar degişlilik we düşüm goşulmaları bilen üýtgeýär.

Meselem: Biz **hiç haçan** okuwdan galmaýarys.

Bu soraga **hiç haýsyzmyz** jogap berip bilmedik.

159. Aşakdaky sözlemleri göçüriň, ýokluk çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň, olaryň sypat ýa at hyzmatynda gelendigini aýdyp beriň.

1. Bir gije Dykma serdar atlanyp, atlylarynyň arasyndan çykdy. Ony haýsy tarapa, näme üçin ýola düşenini hiç kim bilmedi.

2. Seýitmyrat begden hiç wagt beýle ýümşak söz eşitmedik, hiç wagt onuň hal-ahwal soranyny görmedik Tazegül ýaşmak aşagyndan ýylgyryp, sessiz jogap berdi.

3. Ol ýigit bu ýere hiç hili ýaman niýet bilen gelmändir (A. Gowşudow).

4. Ol häzir bu zatlaryň hiç biri hakda hakynda hem hiç hili pikir edip bilmeýärdi (B. Seýtäkow).

160. Göçürin. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy söz toparyna degişli sözi çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Kämahal ejemi şeýlebir göresim gelerdi welin, nätjegimi bilmezdim. Onsoň çörek iýip oturanam bolsam, oýnap ýorenem bolsam, birden-birden agalaberdim. Daşarda-da şonuň ýaly aglasym gelende, köplenç, sygyr dölämiziň aňysyna giderdim-de sessiz aglarym. Şonuň ýaly bolanda, garry enem gelip, öýe alyp giderdi. Özünem ol, köplenç, gyňajynyň ujuny ýüzüne tarap galdyryp, ýüzüni menden sowardy. Bir gezek ejemi gaty göresim geldi. “Men ejemiň ýanyna gitjek” diýip kän agladym, emma äkitmediler. Şonda enemiň hem aglanyny görüp, birhili erbet boldum: dünýe garaňkyrap, enem gözümden gaýyp bolan ýaly boldy. Men ondan ýapysjak boldum. Emma başarmadym, enem meni gujaklady-da bagryna basdy (K. Annaýew).

Çalyşmalaryň grammatik aýratynlyklary

Käbir çalyşmalaryň atlaryň soraglaryna, käbirleriniň sypatlaryň, başga birleriniň sanlaryň soraglaryna jogap bolup gelişleri, atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň ýerlerine ulanylyşlary ýaly, olar grammatik taýdan-da özboluşly aýratynlyklara eýe.

Atlary çalşyp gelen çalyşmalar köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlar ýaly üýtgeýärler.

Sypatlary we sanlary çalşyp gelen çalyşmalar üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler, öz aýyklaýan sözleri bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar.

Çalyşmalaryň beýleki söz toparlaryndan ýene bir aýratynlygy – olar sözlemiň her bir agzasy bolup bilýärler.

Çalyşmalaryň sintaktik hyzmaty hem olaryň haýsy söz toparyny çalşyp gelşi bilen şertlendirilendir.

Çalyşmalar stilistik jahetdenem örän uly ähmiýete eýe. Olar sözlemde şol bir sözün gaýtalanmagyndan halas edýärler. Tekstdäki sözlemleriň arasynda grammatik baglanyşyk döredýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Atlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň morfologik aýratynlyklaryny we sintaktik hyzmatlaryny aýdyp beriň.
2. Sypatlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň aýyklaýan atlary bilen baglanyş aýratynlygyny we sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.
3. San çalyşmalarynyň morfologik aýratynlygyny we sözlemdäki hyzmatyny aýdyp beriň.
4. Çalyşmalaryň sözlemdäki we sözlemleriň arasynda baglanyşyk döretmekdäki stilistik hyzmatyny mysallar arkaly düşündiriň.

Işlikler

Işlikler gymyldy-hereketi aňladýan sözlerdir. Olar **näme etdi, näme edýär, näme etjek** ýaly soraglara jogap bolýarlar.

Atlaryň iki hili (predmet aňladýan atlar, düşünje bildirýän atlar) bolşy ýaly, işlikler hem iki hilidirler:

1. Hereket işlikleri (dinamik işlikler): **gel-, git-, otur-, tur-, al-, ber-...**
2. Iş-hereket düşünjesini bildirýän işlikler (statik işlikler): **oýlan-, şatlan-, begen-, söý-, ýigren-, ýatla-, göwne-...**
Watanymyzy söýýäris., onuň üstünliklerine guwanýarys, buýsanýarys.

Ýokluk, inkärlik aňlatmak işlik söz toparyna mahsus aýratynlykdyr.

Işliklerde ýokluk –ma/ -me goşulmasynyň kömegi bilen aňladylýar. Meselem: oka – okama, git – gitme, gözle – gözleme . . .

Soraglar we ýumuşlar:

1. İşlikleriň soraglaryny we beýleki söz toparlaryndan many aýratynlyklaryny aýdyp beriň!

2. Nähili işliklere hereket işlikleri diýilýär? Olaryň düşünje bildirýän işliklerden näme aýratynlygy bar?

161. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň düşünje ýa hereket aňladýandygyny aýdyp beriň.

“Ýagşy ata” diýip, Rõwşen taýyny enesi bilen Araz çayynyň boýuna goýberdi. Günde üç wagtdört wagtd özi baryp barlaýar. Adam nazary düşmesin diýlensoň, özi gözünü ýumup barlap gaýdýar. Taýynyň düňküldäp gezip ýörenini, gyrçyldadyp ot iýip ýörşüni gulagy bilen eşidip gaýdýar. Bir gün barsa, taýynyň düňküldisi-de ýok, gyrçyldysy-da. Aňyrrak baryp gulak asýar, bäräräk baryp gulak asýar. Hiç munuň gulagyna degýän zat ýok (“Görogly” eposy).

162. Göçüriň. İşlikleriň aşagyny çyzyň we olaryň manylary taýdan nähili işlikdigini aýdyp beriň.

Ulyny agyrtmak kiçä ýaraşmaz.
Akyllý öwrener, akmak öwreder.
Ala gargada hakym bolsa, ýaz gelmese gyş geler.
Gyş gamyny ýaz iý, ýatar garna az iý.
Dek gezen dok gezer (Atalar sözi).

163. Goşgyny okaň, ondaky hereket aňladýan (dinamiki) işlikleri aýratyn, düşünje bildirýän işlikleri-de aýratyn saýlap göçüriň.

Dünýä inip uklap ýatan tokaýlar
Silkinip seň aýdymyňa oýandy.
Ýagty görejiňden syçran yşyklar
Garaňky taýgalaň göwsünde ýandy.
Aşgabadyň myhmansöýer bahary
Ýazypdyr meýdana gülgün halysyn.
Baga barsaň hödürleýär bägüller
Şerapdan dolduryp al pyýalasyn (M. Seýidow).

Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikler

Iş-hereketiň predmete gatnaşygyna görä işlikler iki topara bölünýär:

1. Täsirini geçirmeýän işlikler. Käbir işliklere ýeňiş düşümiň soragyny berip bolmaýar. Meselem: **gel-, git-, agla-, gal-, ýat...** Bu hili predmet (obýekt) talap etmeýän işliklerler täsirini obýekte geçirmeýän işlikler diýilýär.

2. Täsirini geçirýän işlikler. Ýeňiş düşümde gelen aýyklaýjyny talap edýän işliklere geçirýän işlikler diýilýär. Täsirini geçirýän işliklerde iş-hereketiň netijesi ýeňiş düşümdäki söze düşýär. Şonuň üçin olara ýeňiş düşümiň soragy berilýär. Meselem: **al-, ber-, iý-, gör-, geý-, bil-...** Bular **kimi, nämäni, niräni** diýen soraglara jogap bolýan sözleri talap edýär. Täsirini obýekte (ýeňiş düşümde gelen ada) geçirýän bu hili işlikler täsirini geçirýän işliklerdir.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. İşlikleriň beýleki söz toparlaryndan many aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**
- 2. İş-hereket we proses düşünjesini bildirýän işlikleri mysallar arkaly düşündiriň.**
- 3. Nähili işliklere täsirini geçirmeýän işlikler diýilýär?**
- 4. Täsirini obýekte geçirýän we geçirmeýän işlikleriň tapawudyny, aýdyp beriň.**

Işlikleriň gurluş aýratynlyklary

Gurluşlary taýdan işlikler sada, goşma, tirkeş, söz düzümi görnüşli bolýarlar.

Sada işlikler. Bular bir sözden ybarat işliklerdir. Sada işlikler iki hili bolýarlar:

- 1. . Asyl düýp işlikler.**
- 2. Ýasama düýp işlikler.**

Asyl düýp işlikler häzirki wagtda böleklere bölünmeýän işliklerdir. Meselem: **oka-, git-, otur-, getir-, sakla...**

Ýasama düýp işlikler goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan işliklerdir. Meselem: oýun-oýna, iş-işle-, söz-sözle-, uly-ulal-, kiçikiçel-, gök-göger-, giç-gijik-, bir-birik-, birleş-, salam-salamlaş-...

Görşümüz ýaly, işlikler özbaşdak manyly söz toparlarynyň ählisinden ýasalyp bilýärler. Asyl işliklerden tapawutlandyrylyp, goşulmalar arkaly ýasalan işliklere ýasama düýp işlikler diýilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Nähili işliklere sada işlikler diýilýär?**
- 2. Sada işlikleriň nähili görnüşleri bar?**
- 3. Ýasama düýp işlikleriň asyl düýp işliklerden näme tapawudy bar?**

164. Göçüriň, asyl işlikleriň aşagyny çyzyň.

Polşa döwletine ilkinji gezek baryp görenimde, Oswensimede aýlandym. Biziň syýahat eden toparymyz faşistleriň “Auşwis” diýip at goýan öňki konslageriniň ýerleşýän şäherjigine Memoriala aýladylar. Biziň depe saçymyz üýşüp gitdi. Uruş hakda şunça eşiden, okan hem bolsak, dünýäde beýle wagşylyk bolandyr diýip, güman etmändik. Dünýäniň dört künjünden sürlüp getirilen dört million adam krematoriý pejiniň turbasyndan gara tüsse bolup asmana ýaýylypdyr (A. Agabaýew).

165. Teksti okaň. Ilki ondaky asyl düýp işlikleri, soňra ýasama düýp işlikleri saýlap göçüriň.

Agageldi Allanazarow 1948-nji ýylda Tagtabazar etrabyynyň Marçak obasynda dünýä inýär. Ol 8-nji synpy gutaryp, Marynyň mugallymçylyk mekdebinde okuwyny dowam etdirýär. Bir ýyl Mary şäherindäki 6-njy orta mekdepde başlangyç synp mugallymy bolup işleýär.

Harby gullukdan soň, Moskwanyň M.Gorkiý adyndaky Edebiýat instituna okuwa girýär we ony üstünlikli tamamlayar. 1976-njy ýylda Aşgabada gelip, “Türkmenistan” neşirýatynda redaktor bolup işe başlaýar.

Ol institutyň soňky kursunda okap ýörkä, bir ýylda Aşgabatda “Günüň öýi”, Moskwada “Çal, tüýdügim” atly çagalara niýetlenen kitapçalary çap edilýär.

Agageldi Allanazarow “A” “ýazýan”, “Üç murtlak kapitan”, “Şadaýan harplyk”, “Şol bir gezek uçan it”, “Ýedi däne”, “İner ýüki”, “Gyr atyň howalasy”, “Kalbyma we alysa syýahat”, “Sürgünler”, “Düwlen” ýaly ençeme kyssadyr goşgular kitaplarynyň eýesi.

Agageldi Allanazarowyň “Ýedi däne”, “Çat açan menzil” powestleriniň esasynda iki sany çeper film hem bar. Onuň eserleri dünýä halklarynyňam ençemesiniň diline terjime edildi (“Garagum” žurnaly).

Işlikleriň ýasalyşlary

Işlik ýasaýjy goşulmalary şertli ýagdaýda uly iki uly topara bölmek bolar:

1. Isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalar.
2. Işlikden işlik ýasaýjy goşulmalar.

Häzirki türkmen dilinde isimlerden işlik ýasaýjy iň önümlü goşulmalar şulardyr:

-a/-e: gury-gura, ot-ota-, boş-boşa-, san-sana-, güýç-güýje-, güýz-güýze-, ýaş-ýaşa-, süýji-süýje-...

-al/-el: uly-ulal-, kiçi-kiçel-, gara-garal-, az-azal-, köp-köpel-, sary-saral-...

-ar/-er: suw-suwar-, ot-otar-, gök-göger-, ak-agar-...

-lan/-len: at-atlan-, jan-janlan-, ses-seslen-...

-laş/-leş: salam-salamlaş-, kömek-kömekleş-, bir-birleş-, tiz-tizleş-...

-yk/-ik/-k: iç-içik-, bir-birik-, giç-gijik-, aç-ajyk-.

Häzirki türkmen dilinde işliklerden işlik ýasaýjy iň önümlü goşulmalar şulardyr:

-ala/-ele: sep-sepele-, dep-depele-, çap-çapala-, it-itele-, bök-bökele-, kow-kowala-...

-mala/-mele: kak-kakmala-, gez-gezmele-, ýör-ýörmele-...

-gyla/-gile: bas-basgyla-, dep-depgile-, çap-çapgyla-...

-aňkyrla/-eňkirle: dur-duraňkyrla-, ýet-ýeteňkirle-...
-mjyra/-mjire: agla-aglamjyra-, gül-gülümjire-...

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Nähili işliklere ýasama düýp işlikler diýilýär?**
- 2. Isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalaryň işliklerden işlik ýasaýjylardan tapawudyny aýdyp beriň.**
- 3. İşlikden işlik ýasaýjy goşulmalar haýsylar?**

166. Teksti okaň, ýasama düýp işlikleri saýlap göçüriň, işlik ýasaýjy goşulmalaryň aşagyny çyzyň. Olaryň haýsylarynyň isimlerden, haýsylarynyň işliklerden ýasalandygyny aýdyp beriň.

Gadymy döwürlerde türkmen topragynyň köp ýeri keteni (ketany) atly ösümlükden doly eken. Al-elwan reňkli keteni ösümligi türkmen topragyna älemgoşaryň kyrk reňkli öwüşginini çaýypdyr. Ýüpek ýolunuň esasy söwdasy hem ýüpek diýen keteni eken. Bu gün türkmen topragynda keteni ösmeyär. Keteni ösümligi mugt bolanlygy, şeýle hem çensiz-çaksyz owadanlygy sebäpli ýok bolup gidipdir.

Alym Soltanşa Atanyýazow özüniň “Türkmen diliniň sözköki sölügi” atly kitabynda keteni sözüne şeýle düşündiriş berýär: Ilki Asyýa ýurtlarynda dörän “keteni” sözi gabygyndan ýa-da baldagyndan ýüplük süýüm alynýan ösümlikleri (esasan, zygyry, kenebi we kendiri) aňladypdyr. Keteni ösümliginden dokalan gödeňsi mata hem keteni diýilipdir. Bu ata-baba sözümüz gaty irki eýýamlarda dünýäniň köp dillerine, şol sanda şumer, assiriýa, siriýa, arap, pars, kawkaz, hindi-ýewropa dillerine hem aralaşýar. Häzirki türkmen dilinde “keteni” sözi aýal-gyz geýimleri üçin elde dokalýan ýüpek matany aňladýar”.

Ýaz paslynyň gysga döwür aralygynda bolup geçýändigini sebäpli, ata-babalarymyzyň ýylyň dört paslynda-da ýazyň dowam etmegini isländikleri, şu maksat bilen öz ezizlerine – gelin-gyzlaryna ýaz paslyny ýatladyp dura gyzyl-yaşyl reňkli ketenileri geýdirendikleri, şeýdibem, ýylyň ähli paslynda, durmuşlarynda ýaz alamatlarynyň dowam etmegini başarandyklary hakda köp söhbet

edilýär
("Garagum" žurnaly).

167. Göçüriň. Asyl we ýasama düýp işlikleriň aşagyny çyzyň. Ýasama düýp işliklerdäki asyl sözi we işlik ýasaýjy goşulmany anyklaň.

Gözüniň öňünden kakasynyň ýarasyny eli bilen tutup, hyrçyny dişläp, ýüzüni çytyp ýatyşy, enesiniň ýüzüniň erbet naýynjar halda Annamýň atynyň syrtynda yzyna garap, aglap, ganly ýaşyny döküp barşy, düýn bu wagtlar deň-duş oglanlary bilen oýnap ýörşi kinonyň lentasyndan geçen ýaly bolup geçýärdi
(N. Saryhanow).

168. Teksti okaň, düýp işlikleri saýlap göçüriň, olary manylary we gurluşlary taýdan häsiýetlendir. Hersiniň täsirini geçirýän ýa geçirmeyän, asyl ýa ýasama düýp işlikdigini düşündiriň.

Bir gezek Halap şäherinde bir ýigit uly iliniň öňünde Nesiminiň şygryrlaryny okapdyr. Şygryrlaryň manysy ruhanylara ýaramandyr. Ýigidi derrew tussag edipdirler. Nesimini paş etmejek bolup, ol ýigit şygryrlary özüm ýazdym diýipdir. Ruhanylar ony dardan asmak kararyna gelipdirler. Edil şol mahal Nesimi bir ädikçä köwşüni bejerdip oturan eken. Ýokarky wakany eşiden Nesimi dar agajynyň astyna baryp, okalan şygryrlaryň özüniňkidigini aýdypdyr. Ýigidi boşadypdyrlar. Şahyryň hurufydygyny bilen mollalar onuň diriligine derisini soýmaga pitiwa beripdirler. Ölüm jezasyndan bitjik-de gorkmadyk Nesimi şol pursatda-da "Enel — Hak" — "Men — Hudaý" sözünü gaýtalap durupdyr. Şonda mollalar hanjaryň tygy ýüregine ýetip, reňni saralan şahyrdan "Eger sen Hudaý bolsaň, näme üçin meňziň solup-saralyp barýar?" diýip, gyjytly sorapdyr. Şahyr: "Men yşgyň Güneşiýem, Güneş-de ýaşjak bolanda, solýandyr" diýip jogap beripdir ("Garagum" žurnaly).

Söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan işlikler

Goşma işlikler. Bular tabynlyk gatnaşygyndaky sözleriň basym taýdan birleşmeginden hasyl bolan işliklerdir.

iki sözüň basym taýdan goşulýşmagyndan ýasalan işliklerdir. Meselem: **äkit** (alyp git), **äkel** (alyp gel), **äber** (alyp ber), **alyber**, **geliber**, **oturyber**, **duryber**.

Söz düzümi görnüşli işlikler aýry-aýry sözleriň jeminden hasyl bolan işliklerdir. Bularyň iki görnüşi bar:

1. **Işlik+işlik** gurluşly işlikler. Meselem: **baryp gel-**, **aýlanyp çyk-**, **dadyp gör-...**
2. **Isim+kömekçi işlik** gurluşly işlikler. Meselem: **satyn al-**, **gol çek-**, **ýat tut-**, **kömek et-**, **göz-gulak bol-...**

Tirkeş işlikler hal işlikleriň meňzeş grammatik formalarda tirkeşip gelmeginden ýa-da şol bir işligiň gaýtalanmagyndan hasyl bolan işliklerdir. Meselem: **aýdyp-diýip-**, **aýtman-diýmän-**, **görüpbilip-**, **görmän-bilmän-**, **diýe-diýe-**, **göre-göre-**, **aýda-aýda-...**

Söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan işlikleriň düzüminde näçe sözüň bardygyna garamazdan, olaryň hemmesiniň birlikde bir umumy many aňladýandyklaryna, grammatik goşulmanyň düzümdäki soňky söze goşulýandygyna görä, olar bitewilikde bir işlik hasaplanmalydyrlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan işlikleriň sada işliklerden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Goşma işlikleriň söz düzümi görnüşli işliklerden aýratynlygyny düşündiriň.

169. Göçüriň. İşlikleriň aşagyny çyzyň, hersiniň ýokarsyndan gurluşy taýdan nähili işlikdigini ýazyň.

Men seniňem özüm ýaly bir atadan ýeke-ýalňyzdygyňy, seniň gerçek goç yigitdigiňi eşidýadim. Şonuň üçin men seniň kastyňa çykmağdan ýüz dönderdim. Men ýalňyz başymy ekläp bilmän söwda edip ýöremok. Men maly-dünýäni nädeýin, men seýri-sýýahat edip gezmegi özüme maksat edindim. Şonuň üçinem “Bezirgen” diýen

ada eýe boldum. Ine, Görogly, mal dünýä gerek bolsa, hemmesini al, maňa mal-dünýä gerek däl. Emma gorkup berýändir öýdüp göwnüňe getirme, zoram görkezip bilerin. Ýöne senem bir atadan ýalňyz, menem bir atadan ýalňyz, ikimiz kyýamatlyk dogan bolaly! (“Görogly” eposy).

170. Göçüriň. Işlikleriň aşagyny çyzyň, soňra işlikleriň her birine aýratynlykda häsiýetlendiriş: täsirini geçirýän ýa geçirmeyän işlikdigini, gurluş taýdan asyl ýa ýasama, goşma, tirkeş, söz düzümi görnüşli işlikdigini düşündiriň.

Ýok, ol aglamaýar,
Ýok, ol gülmeýär.
Şeýle bir perişan bolsa-da haly.
Aglar ýaly diňdirmäge kimsi bar,
Kimsi bar gülende buýsanar ýaly (N. Rejebow).

Gün ýaşanda göwne giňlik dileýän,
Ölçeqli gündiz-u daňlarymyz bar.
Hasap agajyna bellik eden deý
Ýyllar çyzyk çekýär maňlaýymyza (G. Sähetgulyýew).

Bilbiller nagmaly gutlaýar daňy,
Keýikler kertlerde gezýär dabyrdap (K. Durdyýew).

Işlik derejeleri

Iş-hereketi ýerine ýetiriji (subýekt) bilen predmetiň (obýekt) öz aralaryndaky gatnaşygy bildirýän bu goşulmalar asyl işlikleriň yzyna-da, ýasama işlikleriň yzyna-da, goşma, söz düzümi görnüşli işliklere-de goşulyp bilýärler.

Türkmen dilinde işligiň 5 sany derejesi bar:

1. Düyýp dereje.
2. Şäriklik dereje.
3. Ýükletme dereje.

4. Özlük dereje.
5. Gaýdym dereje

Dereje goşulmalaryny kabul etmedik düýp işliklere işligiň düýp derejesi diýilýär.

Işligiň şäriklik derejesi düýp işlikleriň yzyna –yş/-iş/-uş/-üş/-ş goşulmalary goşulyp ýasalýar. Many taýyndan gymyldy-hereketiň birnäçe şahs tarapyndan bilelikde – şärikli ýerine ýetirilendigini, kömek bermegi, güýç synanyşmagy aňladýar.

Meselem:

Ol özüniň diýjek zatlaryny Şiriniň kakasy bilen gepleşipdi.

Düýn men oňa odun ýygnaşdym.

171. Göçüriň. Şäriklik derejesiň goşulmasyny kabul eden işlikleriň aşagyny çyzyň.

Akjağul bu wagt gapysy ileri bakyp oturan öýleriň birinde Hojamuhammet arslanyň aýaly Bikä ýorgan syraşýardy (B. Seýtäkow).

Hakykat olar “Indi biz dogan bolduk” diýip, el bulaşyp gygyryşdylar

(A. Gowşudow).

Ol üşeyän çorly ellerini ýöne owkalaşdyrýardy (N. Saryhanow).

Ol içerden çykyp, töweregine ýaltaklap seretdi, telpegiň etegindäki tüýlerini aşak basyşdyrды (N. Saryhanow).

Ýükletme dereje asyl we ýasama işlikleriň yzyna –**t,-z, -dyr/-dir/-yr/-ir** goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Munda gymyldy-hereketi sözlemiň hakyky eýesi däl-de, onuň tabşyrmagy bilen başga biri tarapyndan edilendigi (edilýändigigi, edilmelidigini) bildirilýär. Meselem: oka-**okat-**, gül-**güldür**, ýaz-**ýazdyr-**, gutar-gutart-...

Ýükletme derejesiniň goşulmalary täsirini geçirmeyän işliklere goşulanda, olar täsirini geçirýän işliklere öwrülýärler. Meselem: tur-**turuz-**, ýat-**ýatyr-**, otur-**oturt-**...

172. Ýükletme derejesiniň goşulmasyny kabul eden işlikleri saýlap depderiňize göçüriň.

“Miweli” diýen ýeri,
Aldy Gülaýym peri,
Alada edip gaty,
Saldyrdy ol haýaty.
Ençe günler geçensoň,
Galanyňam gurdurdy,
Baş açarly bir gulpy
Derwezesine urdurdy.
Köşgün boz toprak ýerin
Goş äkelip sürdürdi.
Sortap bolan ýerine
Güýçli dökün dökdürdi,
Suwa oňat gandyryp,
Dürli güller ekdirdi (“Kyrk gyz”).

Şum pelek birehim, maňa bildirdi,
Aglamakdan gül ýüzlerim soldurdy
Golýazma kitabym sile aldyrdy
Duşmanymy jeýhun derýa eýledi (Magtymguly).

173. Oka-, işle-, çek-, iç-, sora- işliklerine ýükletme derejesiniň goşulmalaryny goşup, olary sözlem içinde getiriň.

Özlük dereje geçirýän işliklere **-yn/-in/-n; -yl/-il/-l** goşulmalary goşulyp ýazylýar. Bu goşulma köplenç täsirini geçirýän işliklere goşulýar. Özlük dereje diýilmeginiň sebäbi bu goşulmany kabul eden işliklerde iş-hereket subýektiň hut özi tarapyndan, özi üçin ýerine ýetirilýär. Meselem:

Maral geýindi we nahar edindi.

**174. Aşakdaky goşgy setirlerini depderiňize göçüriň.
Özlük derejesiniň goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny
çyzyp belläň.**

Dost paýlansa “Äber” diýip gyssanma.
Alandan soň gysgaltma hem gysgalma.
Dileg etse, gözleriňi hem gysganma.
Birin ber-de, biri bilen oňup git (K. Gurbannepesow).

Ir bilen oýanyň. Öýüň ýerbe-ýer.
Keýpiň kök, janyň sag, hudaýa şükür (K. Gurbannepesow).

Ýatyrtdym düýş gördüm, tisingdim turdum,
Yşk bir müşgil işdir, okydym, gördüm (Magtymguly).

**Işligiň gaýdym derejesi asyl we ýasama işlikleriň yzyna
köplenç -yl/-il/-l, käte –yn/-in-/n goşulmalary goşulyp ýasalýar.
Gaýdym derejäniň goşulmalary täsirini geçirýän işliklere-de,
geçirmeyän işliklere-de goşulyp bilýär. Meselem: sürülýär,
suwarylýar, ekilýär, ýygnaýar, çekildi, çykyldy.**

**175. Aşakdaky goşgy bentlerini depderiňize göçüriň.
Özlük derejesiniň goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny
çyzyň.**

Ýol agyrdyr mün ýakylar, öçüler.
Bagtly ýollar kynlyk bilen geçiler.
Ýel ygyna saglap gitse geçiler,
Sen öküz dek ýele garşy yňyp git (K. Gurbannepesow).

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner,
Isgender, Jemşit saldyran
Beýik binalar görüner (Magtymguly).

Işliklere dereje goşulmalaryň birnäçesi goşulyp bilýär.

Meselem, geý — **geýin, geýindir, geýindirilýär**; işle — işlet, **işletdir, işletdirilýär**. Bu ýagdaýda işligiň haýsy derejä degişlidigi dereje goşulmalarynyň soňkusy boýunça kesgitlenilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. **Işlik derejeleri diýip nämä düşüňärsiňiz?**
2. **Işligiň dereje ýasaýjy goşulmalarynyň isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalardan tapawudyny düşündiriň.**
3. **Işligiň özlük hem gaýdym derejeleriniň meňzeş we tapawutly taraplaryny aýdyp beriň.**
4. **Şäriklik derejesiniň ýükletme derejeden nähili aýratynlyklary bar?**

Işligiň zaman formalary

Işligiň her zamanynyň aýratyn formalary, özüne mahsus şahs bildirýän ýöňkeme goşulmalary bolýar. Zaman hem ýöňkeme goşulmalary bilelikde ulanylýarlar.

Öten zaman işligi

Gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pursatdan ön bolup geçendigini aňladýan işliklere öten zaman işligi diýilýär. Ol düýp işlikleriň yzyna, esasan, -dy/-di (**ýoklugy –mady/-medi**) goşulmasy goşulyp ýasalýar. Meselem: **aldy, almady, suwardy, suwarmady, dynç aldy, dynç almady, ýerine ýetirdi, ýerine ýetirmedi...**

Öten zaman işligi manysy taýdan üç topara bölünýär:

1. Anyk öten zaman.
2. Dowamly öten zaman.
3. Daş öten zaman.

Anyk öten zaman düýp işlikleriň yzyna –dy/ -di (**ýoklugy -mady/ -medi**) goşulyp ýasalýar. Meselem: Jeren öýüne gaýtdy. Maral kitap okady.

Anyk öten zamanda işi haýsy şahsyň ýerine ýetirendigi
ýöňkeme goşulmalary arkaly aňladylýar. Meselem:

Men işledim, işlemedim.
Sen işlediň, işlemediň.
Ol işledi, işlemedi.

Biz işledik, işlemedik.
Siz işlediňiz, işlemediňiz.
Olar işlediler, işlemediler.

Käbir işlik formalaryndan soň **eken** kem işligini getirmek ýa-da **-dy/ -di/-mys/-miş** habarlyk goşulmalaryny goşmak arkaly-da dürli hili modal öwüşginli öten zaman aňladylýar. Mysal üçin, hal işlikleriň yzyna **-dy/-di** habarlyk goşulmasy (ýoklugy **-mandy/ -mändi**) goşulyp, iş-hereketiň sözlenilip durlan pusatdan has ön bolup geçendigi bildirilýär. Anyk öten zamandan tapawutlandyrylyp, öten zamanyň bu hili aňladylyşyna **daş öten zaman diýilýär**.

İşligiň daş öten zamany hem iş-hereketi ýerine ýetiren şahsy bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýär. Meselem:

Men okapdym, okamandym.
Sen okapdyň, okamandyň.
Ol okapdyr, okamandyr.

Biz okapdyk, okamandyk.
Siz okapdyňyz, okamandyňyz.
Olar okapdylar, okamandylar.

Hal işlikleriň we ortak işlikleriň yzyna -mys/-miş habarlyk goşulmasy goşulanda bolsa iş-hereketiň bolan-bolmandygyny başgalardan eşidilendigi bildirilýär. Meselem:

Men gelipmişim, gelmänmişim, okanmysym, okamanmysym.
Sen gelipmişiň, gelmänmişiň, okanmysyň, okamanmysyň.
Ol gelipmiş, gelmänmiş, okanmys, okamanmys.
Biz gelipmişik, gelmänmişik, okanmysyk, okamanmysyk.

Siz gelipmişiňiz, gelmänmişiňiz, okanmyşyňyz, okamanmyşyňyz.

Olar gelipmişler, gelmänmişler, okanmyşlar, okamanmyşlar.

Işligiň häzirki hem mälim geljek zamanlarynyň yzyna **–dy/-di** habarlyk goşulmasy goşulyp, **-ýardy/-ýärdi, -ardy/-erdi** (ýoklugy **–maýardy/-meýärdi, -mazdy/-mezdi**) ýaly ulanylanda iş-herketiň dowamly bolandygy bildirilýär. Dowamly öten zamanda hem şahs bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary goşulýar. Meselem:

Men okaýardym, okamaýardym.

Sen okaýardyň, okamaýardyň.

Ol okaýardy, okamaýardy.

Biz okaýardyk, okamaýardyk.

Siz okaýardyňyz, okamaýardyňyz.

Olar okaýardylar, okamaýardylar.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Işligiň anyk öten zamany nähili aňladylýar?**
- 2. Daş öten zaman nähili aňladylýar?**
- 3. Dowamly öten zaman nähili aňladylýar?**
- 4. Işligiň öten zaman formalarynyň ýöňkeme goşulmalaryny aýdyp beriň.**

176. Göçüriň, gymyldy-hereketiň dowamly öten zamanda bolup geçendigini bildirýän işlikleriň aşagyny çyzyň. Dowamly öten zamanyň nähili aňladylandygyny aýdyp beriň.

Selbi yüzüni ýokary tutup aýdýardy, howluman, sokduryp aýdýardy. Aýdymda läleçi gyz ejesine ýüzlenýärdi. Gyz ykbalynyň ömür garaşma bilen geçýändigine zeýrenýärdi. “Durmuş näme üçin seniň aýdyşyň ýaly däl, eje jan!” diýýärdi. Selbi zaryn aýdýardy. Onluk çyranyň daşyny gurşap oturan joralarynyň her haýsy öz ykbalyny läläniň mazmunynda görýärdi. Ümsüm diňleýärdiler. Aralarynda ogrynça gözýaş edip oturanlaram bardy. Maral jorasynyň

hasratdan doly sanawajyny gopuz tyrňyldysy bilen has-da güýçlendirýärdi. Zaryn heňň girdabyna düşen bu otag diňe gyz göwnüni açmak üçin guralan ýaly bolup görünýärdi (B. Annanow).

177. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, işligiň öten zamanynyň haýsy goşulmalar arkaly aňladylandygyny aýdyp beriň.

Yşk derýasy doldy, daşdy, gaýnady...
Ýatyrdym, düýş gördüm, tısgindim, turdum (Magtymguly).

Magtymguly, hüşýar oldum, oýandym,
Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym,
Magny bazarynda haýýata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar (Magtymguly).

178. *Okady, okapdy, okardy, okayardy, okapmyş, okanmyş, okan eken...* işlikleri ýöňkemelerde üýgedip, depderiňize göçüriň.

179. Aşakdaky tekstden wakanyň daş öten zamanda bolandygyn bildirýän işlikleri tapyň we ýöňkemedede üýtgeýşini düşündiriň.

Ol sazandady — diňe saz calardy. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özüni aldyryp bilipdi. Ýöne welin onuň ady il içinde Şükür sazanda diýlip ýörmezdi. Munuň özüne ýetesi sebäbi bardy.

Ol özüniň bütün ömründe iki sapar aýdym aýdypdy. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören mahallarynda bolupdy. Ine şu iki gezek aýdym aýtmagy bilen onuň ady Şükür bagşy bolup, il arasynda ýaýrapdy (N. Saryhanow).

180. Göçüriň, işligiň geljek zamanynyň haýsy goşulma arkaly aňladylýandygyny aýdyp beriň.

Gyrgy gulak, jan Gyratym,

Daga-daşa dolanardyň!
Meň başyma iş düşende,
Bedewlerden saýlanardyň!

Dirilik galmandyr sende,
Bu gün har düşüpsiň sen-de,
Söweş bolsa ýowuz günde,
Çarh uruban aýlanardyň!

Iki ganyň alyşanda,
Gurt oýnuny salyşanda,
Çeşme gana bulaşanda,
Dönüp-dönüp, dolanardyň!

Sen duşmanlara abaýlap,
Çarh urup, goýun dek kowlap,
Ýüwrüp, kakyp, köňül howlap,
Laçyn kimin aýlanardyň!

Görogly gurban ýaşıňa,
Täçler edeýin başyňa,
Gözüňi dikip daşyňa,
Aýlanardyň, aýlanardyň! (“Görogly” eposy).

Häzirki zaman işligi

Sözlenilip durlan pursatdaky gymyldy-hereketi bildirýän sözlere işligiň häzirki zaman formasy diýilýär. Häzirki zaman türkmen edebi dilinde iki hili aňladylýar:

1. Umumy häzirki zaman.
2. Anyk häzirki zaman.

Umumy häzirki zaman düýp işlikleriň yzyna **-ýar/-ýär** (ýoklugy **-maýar/ -meýär**) goşulmasy goşulyp aňladylýar.

Iş-hereketi ýerine ýetiriji şahs bolsa häzirki zamanyň öz ýöňkeme goşulmalary arkaly görkezilýär. Birinji şahsyň birliги -yn/-

in, köplügi -ys/-is; ikinji şahsyň birligi **-yň/-iň**, köplügi -syňyz/-siňiz goşulmalary arkaly aňladylýar. Meselem:

Men alýaryn, almaýaryn, gözleýärim, gözlemeýärim

Sen alýarsyň, almaýarsyň, gözleýärsiň, gözlemeýärsiň

Ol alýar, almaýar, gözleýär, gözlemeýär

Biz alýarys, almaýarys, gözleýäris, gözlemeýäris

Siz alýarsyňyz, almaýarsyňyz, sözleýärsiňiz, sözlemeýärsiňiz

Olar alýarlar, almaýarlar, gözleýärler, gözlemeýärler

Hut sözlenip durka ýüze çykyan iş-hereket, ýagny **anyk häzirki zaman oty:r, ýaty:r, du:r, ýö:r** işlikleri arkaly aňladylýar. Bular hem işligiň häzirki zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. Meselem:

Men otyryn, ýatyrn, durun, ýörün.

Sen otyrsyň, ýatysyň, dursuň, ýörsüň.

Ol otyr, ýatyr, dur, ýör.

Biz otyrys, ýatyr, durus, ýörüs.

Siz otyrsyňyz, ýatysyňyz, dursuňyz, ýörsüňiz.

Olar otyrlar, ýatylar, durlar, ýörler.

Anyk häzirki zamanyň ýoklugy –ma/-me arkaly däl-de, goşulma öwürlip giden ýok sözi bilen bildirilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözlenilip durlan pursatdaky iş-hereket işligiň anyk häzirki zamany nähili aňladylýar?**
- 2. Umumy häzirki zamany aňladýan goşulmalary aýdyp beriň.**
- 3. Anyk häzirki zamanda şahs nähili aňladylýar?**

181. Düyýp işlik bilen zaman hem ýöňkeme goşulmasynyň arasyna defis goýup göçüriň.

Gadym döwürlerden bäri türkmen zenanlary düýe ýüňüni egrip, ony işip-örüp, öz bezeýärler. Düyäniň ýüňünden örülen dyzlyk, billik, bileklik, goşarlyk sowuklamadan goaýar. Lukman Hekim:

“Düýeden uly hekim bolmaz! Düýe saklaň, çalyny, agaranyny içiň, düýe ýüňünden don, egin-eşik ediniň, kesel ýanyňyza gelmez” diýip, sargyt edip geçipdir. Bizem ata-babalarymyzdan nusga bolup gelýän şol ýoly dowam edýäris (“Zenan kalby” žurnaly).

182. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň işligiň haýsy zamanyna degişlidigini ýokarsyndan ýazyň. Anyk häzirki zamanyň nähili aňladylýandygyny aýdyp beriň.

Baryp gözýetimiň sütünine çenli
Sähra sary donun bürenip ýatyr.
Baglar ýere gaçan ýapraklarynyň
Yzyndan ses-üýnsüz seredip otyr (G. Ezizow).

... Gümmeziň üstünde gyz bilen ýigit,
Biri-birisine başyny egip, hyrçlaryny dişläp,
Bakyp dur aşak.
Gözlerden dört bulak
Akyp dur aşak...
Mermeriň ýüzünde üç sany setir:
Labyrdap dur göýä Yşkyň körügi (K. Gurbannepesow).

183. *Durýar* hem *du:r* sözlerini ýöňkemelerde üýtgedip, olary sözlem içinde getiriň, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Geljek zaman işligi

Sözlenilip durlan pursatdan soň ýüze çykjak gymyldy-hereketi bildirýän işliklere **geljek zaman işligi** diýilýär. Geljek zaman işligi iki hili aňladylýar:

1. Mälim geljek zaman.
2. Nämälim geljek zaman.

Mälim geljek zaman düýp işlikleriň yzyna **–jak/-jek** goşulyp ýasalýar, ýoklugy **däl** sözi arkaly aňladylýar.

Mälim geljek zaman ýöňkemedede üýtgameýär. Iş-herketiň kim tarapyndan edilmelidigi at çalyşmalaryny getirmek arkaly bildirilýär. Meselem:

Men geljek, geljek däl.
Sen geljek, geljek däl.
Ol geljek, geljek däl.
Biz geljek, geljek däl.
Siz geljek, geljek däl.
Olar geljekler, geljek däller.

Nämälim geljek zaman düýp işlikleriň yzyna **–ar/-er** (ýoklugy **–maz/-mez**) goşulmasy goşulyp ýasalýar, şahs bildirmek üçin häzirki zaman işliginiň ýöňkemeleri goşulýar. Meselem:

Men gelerin, gelmerin.
Sen gellersiň, gelmersiň.
Ol geler, gelmez.

Biz geleris, gelmeris.
Siz gellersiňiz, gelmersiňiz.
Olar gelerler, gelmezler.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. İşligiň mälim geljek zamany nähili goşulmalar arkaly aňladylýar?**
- 2. Mälim geljek zamanyň ýoklugy nähili aňladylýar?**
- 3. Nämälim geljek zaman formasy ýöňkemelerde nähili üýtgeýär?**

184. Göçüriň, işligiň geljek zamanynyň nähili aňladylandygyny düşündiriň.

Namart kimdir biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr: “Baş üstüne!”
Ezmaýysyn kylar bolsaň,

Hiç tapylmaz iş üstünde.

Murtun towlap her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Häzir bolan aş üstünde.

Aş üstünde it dek hyrlar,
Ýersiz ýere har dek harlar,
Her tilki bir şir dek gürlär
Myrdar ölen läş üstünde (Magtymguly).

185. Alar, sorar, ýörer sözlerini ýöňkemelerde üýtgedip,
sözlem içinde getirin.

186. Göçüriň, nähili fonetik özgerişň ýüze çykandygyny düşündiriň.

Ujuny düwmez üç öti:r
Giden geti:r, oturan nyrh sorar.
Agzybire Taňry bi:r (Atalar sözi).

İşligiň buýruk formasy

Buýruk iki hili aňladylýar:

1. Intonasiýa arkaly.
2. Ýörite goşulmalar arkaly.

Düýp işlikleri buýruk intonasiýasy bilen aýtmak arkaly buýrugyň aňladylyşy. Meselem: **oka-, işle-, dynç al-, alyp git-, alyber-, geliber-...** İş-hereketiň edilmeli dældigini buýurmak üçin bolsa düýp işlikleriň yzyna basymy öz üstüne geçirmeyän -ma/-me goşulmasy goşulýar. Meselem: **okama-, işleme-, dynç alma-, alyp gelme-, alyberme-, geliberme-.**

Buýruk aňladýan ýörite goşulmalar-da bar. Meselem, diňleýjä buýurmak üçin düýp işligiň yzyna **–gyn/-gin** (ýoklugy **-magyn/-megin**) **–sana/-sene** (ýoklugy **–masana/-mesene**), köpçülige buýrulanda **–yň/-iň** (ýoklugy **–maň/-mäň**) **-saňyzlaň/-seňizläň**

goşulmalary goşulýar. Gürrüňe gatnaşmaýan üçünji şahsa gönükdirilen buýrugy aňlatmak üçin **–syn/-sin** (ýoklugy **–masyň/-mesin**), üçünji ýöňkemäniň köplüginde **–synlar/-sinler** (ýoklugy **–masyňlar/-mesinler**) goşulmalary goşulýar.

Işligiň buýruk formalaryny kabul eden işlikler buýruk sözlemleriniň habary bolup gelýär.

Işligiň buýruk formasynyň ýöňkemelerde üýtgeýişleri.

Men okaýyn, okamaýyn, işläýin, işlemäýin.

Sen okagyn, okamagyn, işlesene, işlemesene.

Ol okasyn, okamasyn, işlesin, işlemesin.

Biz okaly, okamaly, işläli, işlemäli.

Siz okaň, okamaň, işleseňizläň, işlemeseňizläň.

Olar okasynlar, okamasynlar, işlesinler, işlemesinler.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Buýruk formasynyň goşulmalaryny we ýöňkemedä üýtgeýiş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**
- 2. Buýruk formasyny kabul eden işlikleriň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.**

187. Göçüriň. Buýrugyň intonasiýa ýa-da goşulma arkaly aňladylandygyny aýdyp beriň.

Ýigit halyň garrylyga

Salaýyn diýseň, öylengin.

Kethudalyk endişesin

Kylaýyn diýseň öylengin (Magtymguly).

Köpelsin öýünde ýürekdeş myhman –

Ýary işçi bolsun, ýarysý daýhan.

Elbetde, alymam, şahyram hökman.

Üýşüp, çasyp, çar tarapa eňip git (K. Gurbannepesow).

Bagt paýlansa, üç baýlygy ilki al:

Ylgap baryp saglyk bilen erki al.

Ýany bilen çuwal-çuwal gülki al,

Soň tapylar, galan zady zyňyp git (K. Gurbannepesow).

188. Göçüriň, işligiň buýruk formasynyň ikinji ýöňkemesiniň birlik hem köplük sanlarynda gelen işlikleriň aşagyny çyzyň.

Perim, seniň syýa zülpün
Aýla, boýnuma bent olsun!
Bersin aşygyň myradyn,
Göwün eglensin, kent olsun! (“Görogly” eposy).

Maňa uzak ýolda kyn bolsa bolsun.
Ýöne gülki bilen dogsun Gün, Aýym.
Goý, ýüzlerden gülki yzy gitmesin
Gülki ýygmak kesbim bolsun ylaýym (G. Ezizow).

189. Göçüriň, işligiň buýruk formalarynyň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny we sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Reýhan Arap, turar bolsaň, tur indi,
Üstüňe nowhuruş geldi Görogly!
Turgun, betbagt, boz meýdana gir indi,
Ýedi ýylky aryn aldy Görogly! (“Görogly” eposy).

Ýamanlykdan daş etsin.
Ýagşylara baş etsin.
Meň oglum boljak bolsaň,
Iliň göwnün hoş etgin (A. Omarowa).

Işligiň şert formasy

Bir işiň edilip-edilmezligi üçin ondan öňürti ýerine ýetirilmeli işiň şertini aňladýan işliklere **işligiň şert formasy** diýilýär. Ol düýp işlikleriň yzyna **-sa/-se** (ýoklugy **-mase/-mese**) goşulmasy goşulyp aňladylýar. Meselem:

Men **gitsem** gelerin.

İşi yerine yetirmeli (ýerine yetirmeli däl) şahsy bildirmek üçin bu goşulmanyň yzyna öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary goşulýar. Meselem:

Men okasam, okamasam, işlesem, işlemesem...

Sen okasaň, okamasaň, işleseň, işlemeseň...

Ol okasa, okamasa, işlese, işlemese...

Biz okasak, okamasak, işlesek, işlemesek...

Siz okasaňyz, okamasyňyz, işleseňiz, işlemeseňiz...

Olar okasalar, okamasalar, işleseler, işlemeseler...

Şert formasyny kabul eden işlik köplenç eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şert formasynyň işligiň beýleki formalaryndan aýratynlygyny aýdyp beriň.

2. İşligiň şert formasynda şahs nähili aňladylýar?

3. Şert formasy işligiň haýsy zamanyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýär?

4. Şert formasynyň sözlemdäki hyzmatyny aýdyp beriň.

190. Göçüriň, şert formasyny kabul eden işlikleriň aşagyny çyzyň. Şert formasynyň hyzmatyny düşündiriň.

Abraý aljak bolsaň, artyk işle.

Il oňlasa, atyňy soý.

Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz.

Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz

Baş bolmasa, göwre läş.

Bir günlük ýola çyksaň, hepdelik azyk al.

Gamşy gowşak tutsaň, eliňi gyýar.

Gargasa, gyş, ýalkasa, ýaz.

Garry oýnasa, gaý turar (Atalar sözi).

191. Göçüriň, şert işlikleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň haýsy ýöňkemedede gelendigini, hyzmatyny düşündiriň.

Nepes, sen sözleşen ulus-illerde,
Bilbil şeýda bolar täze güllerde.
Asal ezgin dahan içre tillerde,
Ary hujum eýlär bal sesin aňsa (Mollanepes).

**192. Göçüriň, şert formasyny kabul eden işlikleriň
sözlemdäki hyzmatyny aýdyp beriň.**

Dehistanyň baýrynda
Bady-sabany görsem.
Bahawetdin Mirkulal,
Zeňni Babany görsem.

Magtymguly hoş bolsa,
Aksa didäm, ýaş bolsa,
Imanym ýoldaş bolsa,
Barsam Kábäni görsem (Magtymguly).

**193. Işligiň şert formasyna degişli 5 sany sözlem
düzüň. Olaryň sözlemiň haýsy agzasy bolup gelendigini
düşündiriň.**

Işligiň arzuw-isleg formasy

Işligiň arzuw-isleg formasy düýp işlikleriň yzyna **-sady/-sedi, -aýady, -äýedi** (ýoklugy **-masady/-mesedi, -maýady, -mäýedi**) goşulmalary goşulyp aňladylýar. Işligiň formasy arzuwy, islegi, dilegi, ahmyr etmegi bildirýär.

Işligiň arzuw-isleg formasyna şahs bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary goşulýar. Meselem:

Men okasadym, okamasadym, biläýedim, bilmäýedim.

Sen okasadyň, okamasadyň, biläýediň, bilmäýediň.

Ol okasady, okamasady, biläýedi, bilmäýedi.

Biz okasadyk, okamasadyk, biläýedik, bilmäýedik.

Siz okasadyňyz, okamasadyňyz, biläýediňiz, bilmäýediňiz.

Olar okasadylar, okamasadylar, biläýediler, bilmäýediler.

194. Barsady, alyşsady sözlerini ýöňkemelerde üýtgedip sözlem içinde getiriň.

195. Göçüriň, işligiň arzuw-isleg formasynyň barlyk we ýokluk galypyna degişli mysallaryň, aşagyny çyzyň.

Ak guş bolup uçsamdym,
Öz ilime düşsemdim.
Öz ilimiň suwundan
Ganyp-ganyp içsemdim (Läle).

— Gara gyýma gözleriň çöňelmeseýdi,
Agam Birek diýerdim, ozan, saňa!
Ýüzüňi gara saç örtmeseýdi,
Agam Birek diýerdim, ozan, saňa! (“Gorkut ata” eposy).

Işligiň hyýal-niýet formasy

Işligiň bu formasy düýp işlikleriň yzyna –makçy/-mekçi goşulmasy goşulyp ýasalýar. Ol bir işi ýerine ýetirmegi hyýallanmagy, niýet etmegi aňladýar.

Işligiň hyýal-niýet formasy ýöňkemelerde üýtgemeyär, haýsy şahsa degişlidigi at çalyşmalaryny getirmek arkaly aňladylýar. Bu formanyň ýoklugy däl sözi bilen bildirilýär. Meselem:

Men okamakçy, işlemekçi däl.
Sen okamakçy, işlemekçi däl.
Ol okamakçy, işlemekçi däl.
Biz okamakçy, işlemekçi däl.
Siz okamakçy, işlemekçi däl.
Olar okamakçy, işlemekçi däl.

196. Gözle-, satyn al-, görüber- işliklerinden işligiň hyýal-niýet formasyny ýasap, sözlem içinde getiriň.

İşligiň hökmanlyk formasy

Türkmen dilinde gymyldy-hereketiň ýerine ýetirilmeginiň hökmandygy ýa-da ýerine ýetirmeli dældigi, düýp işlikleriň yzyna **–maly/-meli** goşulmasy goşulyp aňladylýar. Ýoklugyny bildirmek üçin yzyndan däl sözi getirilýär.

İşligiň bu formasy ýöňkemeler bilen üýtgeýär, haýsy şahsa degişlidigi at çalyşmalaryny getirmek arkaly aňladylýar. Hökmanlyk formasy goşulan işlikler sözlemiň habary bolup gelýär.

Meselem:

Men gitmeli, gitmeli däl.

Sen gitmeli, gitmeli däl.

Ol gitmeli, gitmeli däl.

Biz gitmeli, gitmeli däl.

Siz gitmeli, gitmeli däl.

Olar gitmeli, gitmeli däl.

197. Göçüriň. İşligiň hökmanlyk formasynyň aşagyny çyzyň, sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

— Belli bolsa, Stepan aga, meniň çagyran adamyma garaşmaly. Men seni äkitmegi diňe şol adama ynanaryn. Seniň nirä, näme üçin gideniňem özümden başga bir adama ynanaryn, hemme kişiden gizlin saklamaly bolaryn.

“Kany batyr bilse-de zyýany bolmaz, men onuň bilen hoşlaşmaly bolaryn ahyry” diýip, Stepan onuň sözünü böl-di (A. Gowşudow).

198. Oka-, gol çek-, ýerine ýetir- işliklerinden işligiň hökmanlyk formasyny ýasap, sözlem içinde getirmeli.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. İşligiň isleg-arzuw formasy ýöňkemelerde nähili üýtgeýär?**
- 2. İşligiň şahs bildirmeyän hyýal-niýet we hökmanlyk formalarynda ýokluk-inkärlik nähili aňladylýar?**

Iş atlary

Işligiň bu formalary düýp işlikleriň soňuna **-mak,/ -mek, -ys/-iş/-ýys/ -ýiş, -asy/-esi** goşulmalary goşulyp ýasalýar. Bular zaman, ýöňkeme bildirmän, edil atlar ýaly köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, iş atlary hökmünde ulanylýan işlik formalarydyr. Olar işlik ýöňkemelerini kabul etmeýär, iş ady hökmünde atlaryň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýärler. Sözlemde habar däl-de, edil atlar ýaly sözlemiň her bir agzasy bolup bilşi taýdan işligiň beýleki formalaryndan düýpli tapawutlanýarlar. Meselem:

Meniň okamagym, okamazlygym, okaýşym, okasym.

Seniň okamagyň, okamazlygyň, okaýşyň, okasyň.

Onuň okamagy, okamazlygy, okaýşy, okasy.

Biziň okamagymyz, okamazlygymyz, okaýşymyz, okasymyz.

Siziň okamagyňyz, okamazlygyňyz, okaýşyňyz, okasyňyz.

Olaryň okamagy, okamazlygy, okaýşy, okasy.

Baş düşüm işlemek, işlemegim, işleýiş.

Eýelik düşüm işlemegiň, işlemegimiň, işleýiş.

Ýöneliş düşüm işlemäge, işlemegime, işleýşe

Ýeňiş düşüm işlemegi, işlemegimi, işleýşimi.

Wagt-orun düşüm işlemekde, işlemegimde, işleýişde.

Çykyş düşüm işlemekden, işlemegimden, işleýişden.

Bulardan **-asy/-esi (-masy/-mesi)** goşulmasy bilen ýasalan iş atlary mydama gelmek işligi bilen okasym gelýär, bilesim gelýär, öwrenesim gelýär ýaly ulanylýar.

Watana guwanmak – bagt (eýe).

Bir doýmak – çala baýamak (habar).

Oňat işlemegiň we bagtly ýaşamagyň höziri başga (aýyrgyç).

Aldamaga oglan ýagşy (doldurgyç).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Iş atlary diýip nämä düşüňärsiňiz?**
- 2. Olaryň atlardan nähili aýratynlyklary bar? Nämе sebäpden olara iş atlary hasaplanylýar?**

199. Göçüriň. Işligiň nämälim formasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň. Sözlemde haýsy agza bolup gelendigini aýdyp beriň.

Pyragynyň gaşynda (gysgaldylyp alyndy)

Pyragyň gaşynda goşgy okamak —
Aňlaýanlar üçin iň agyr hormat.
Oň diňe hoşasyn çöplemeklik däl,
Erkek kişi kimin
Ekeniň ormak

Pyragyň gaşynda goşgy okamak —
Ynsabyň gaşynda goşgy okamak.
Üm bilen, söz bilen aýdyp bolmajak
Hasabyň gaşynda goşgy okamak

Pyragyň gaşynda şygyr sanamak —
Dünýäden utulyp,
Utulman durmak.
Öz beýik ataňdan
has beýik bolmak,
Bakylyk gaşynda
utanman durmak (K. Gurbannepesow).

200. Okaň. –mak/ -mek formasyny kabul eden işlikleri saýlap göçüriň, olaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriň.

Hoş gününde hoştaplaşyp gezmäge,
Baryşmaga, gelişmäge ýat ýagşy,
Gamly günün, galmagalyň üstünde
Gardaş ýagşy, dogan ýagşy, zat ýagşy (Magtymguly).

Biz hem geldik şu gün sizi görmäge,
Nesip etse, dürli döwran sürmäge,
Seýdi diýer, saglyk bilen ýörmäge,
Bu gelen ýurduňyz mübäreke bolsun (Seýdi).

Şükür içini gepledip, onuň ýüzüne gaytadan seretdi: “Dutary göni
çalşyp, muny ýeňmek bolmaz, dogany hem zyndandan çykrmak
bolmaz. Sazanda sazandany şeýle çalşyp ýeňmez, aýry-aýry çalyrsa
bilmeýärin. Şonda kimiň gowy çalýany belli bolar, näme etmek
gerek?” diýip, öz-özüne sorag berdi (N. Saryhanow).

Ownuk-uşak iş etdirmek üçin, maýda-çüýde ýumuşlary
buýurmak üçin hem ýaş oglan gelşikli bolýar (“Görogly” eposy).

**201. Göçüriň, işligiň atlaşan görnüşleriniň aşagyny
çyzyň. Pähimiň manysyny düşündiriň.**

Ýa bolşuň ýaly görün, ýa-da görnüşiň ýaly bol (Jelaleddin Rumi).

**202. Göçüriň. İş atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy
düşümde gelendiklerini ýokarsyndan ýazyň.**

Bagtyň öz eliňdedigine akyl ýetirmek bagtly bolmagyň
ýeke-täk täridir.

Bagtyňa guwanmak beýik eşretidir, özgelere bagt paýlamak
mümkinçiligine eýe bolmak ondan hem uly eşretidir (Gündogar
pähimlerinden).

Bir başyň bar, müň işiň bar dünýäde,
Müň şükür! Ýykylyp galmaýşyň besdir
(K. Gurbannepesow).

203. Okaň, iş atlaryny saýlap göçüriň, olaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriş.

Türkmen halkynyň baý taryhy we medeni mirasyny bütün dünýäde wagyz etmek, medeniýetleriň özara baýlaşmagyna, ylmy barlaglaryň işeňňirleşmegine ýardam etmek milli Galkynyş syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir (“Zenan kalby” žurnaly).

204. Satyn alyş, sözleşiş, okamak sözlerini düşümlerde üýtgediş, dar çekimlileriň ýazuw düzgünini düşündiriş.

Hal işlik

Hal işlik formalary bir işiň nä halda, nä ýagdaýda ýüze çykyşyny bildirmäge hyzmat edýär.

Olar köplenç düýp işlikleriň yzyna **-yp/-ip/-up/, üp/ -p** goşulmasy goşulyp ýasalýar. Bir bogunly dodak çekimlili işliklere **up/ -üp** goşulýar. Meselem: gör-görüp, sür-sürüp...

Soňy çekimli ses bilen gutarýan işliklere **-p** goşulýar. Bu goşulma goşulanda, işligiň soňundaky çekimsiz ses uzyn aýdylýar, **e** sesi hem **ä** sesine öwrülýär. Meselem: oka-okap, sana-sanap, gözle-gözläp, sözle-sözläp we ş.m.

Hal işligiň ýokluk galypy düýp işligiň soňuna **-man/ -män** goşulmasy goşulyp ýasalýar. Meselem: **dur-durman, gel-gelmän, oýna-oýnaman...**

Hal işligiň **-a/-e, -ý** goşulmalary bilen ýasalan işlikler häzirki türkmen edebi dilinde diňe tirkeşdirilip ulanylýar. Çekimsiz ses bilen gutaran işlikleriň soňuna **-a/ -e**, çekimli ses bilen gutarýan işlikleriň soňuna hem **-ý** goşulýar. Meselem: **güle-güle, aglaý-aglaý, begene-begene, sargaý-sargaý...**

Hal işlik formalary işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemeyär, sözlemde işligi işlik bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Hal işlik formalarynyň işligiň beýleki formalaryndan nähili aýratynlyklary bar?**
- 2. Hal işliklerde ýokluk nähili aňladylýar?**

205. Okaň, hal işlikleri baglanyşan sözleri bilen saýlap göçüriň. Hal işlikleriň hyzmatyny düşündiriň.

Hoja Ahmet Ýasawy dünýa edebiýatynda we dünýa taryhynda uly hyzmatlar bitirip, at galdyran şahsyýetleriň biridir. Onuň ady türkmen halkynyň taryhy, edebiýaty bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Edebiýaty öwreniş ylmynda we yslam dünýesinde ony sopy şahyr, sopusylyk tarykatynyň bir ýoly bolan “hojalar” tarykatyny dörediji diýip atlandyrýarlar. Hoja Ahmet Ýasawy özüne çenli ýaşap geçen sopusylyk mesheplerini, ýollaryny, tarykatlaryny has-da ösdüripdir, kämilleşdiripdir we ony mekdep derejesine ýetiripdir (“Garagum” žurnaly).

206. Okaň, işlik formalaryny saýlap göçüriň, olaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan işligiň haýsy formasydygyny ýazyň, hyzmatyny aýdyp beriň.

Biz adam dälmi?

Soltansöýün bütin Horasana höküm etse-de, siňege höküm edip bilmändir. Ol Myrala ýüzlenip: “Heý, siňegiň yok ýeri barmyka?” diýip sorapdyr.

Myraly oňa: “Adam bolmadyk ýerinde siňek bolmaz!” diýipdir.

Soltansöýün öz ýanyndan Myralyny şu sapar gepde ýeňerin diýip oýlanypdyr-da: “Atlan!” diýipdir.

Olar bir çöl-beýewana baryp düşenlerinde, bir siňek “wyzz” edip gelipdir-de, Soltansöýnüň ýüzüne gonupdyr.

Soltansöýün Myrala garap: “Adamsyz ýerde siňek bolmaz diýmänmidiň? Bu, näme, siňek dälmi?” diýipdir.

Myrally oňa: “Ikimiz, näme, adam dälmi?!” diýip jogap beripdir.

207. Göçüriň, hal işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň hyzmatyny düşündiriň.

Boylan ýandagyň üstüne ýerli-ýerden bajak inip başlady. Berkişen böwedi taşlap, adamlar täze böwsülen ýere özlerini oklaýardylar...

Sil tovlanyp-towlanyp akýardy. Gaçyň bir ilersine, bir-de gaýrasyna owsunýardy. Gowşak ýerini bada-bat böwsüp, bugdaýa tarap dyzaýardy. Baýy agaran ter baldaklar läbik suwuň ugruna ýykylyp, ýere ýazylýardy (B. Annanow).

Ortak işlik formalary

Bular predmetleri iş-hereket taýdan aýyklaýan, sypatlaryň soragyna jogap bolýan, sypat hyzmatynda ulanylýan işlik formalarydyr. Meselem: İşleýan oňlan. Akýan suw. Okajak gyz.

Ortak işlikler atlary aýyklarap gelyändiglerine görä, işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemeyärler. Ýöne olar işlikleriň täsirini geçirip-geçirmezlik, dereje, ýokluk goşulmalaryny kabul etmek, zaman aňlatmak ýaly köp häsiýetlerini özünde saklaýar.

Zaman aňladyşlaryna görä, olar üç topara bölünýär:

1. Öten zaman ortak işlik formalary.
2. Häzirki zaman ortak işlik formalary.
3. Geljek zaman ortak işlik formalary.

Öten zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna **-an/-en** (ýoklugy **-madyk/ -medik**) goşulmalary goşulyp ýasalýar. Meselem: bilen — bilmedik, işlän-işlemedik, gören-görmedik..

Öten zaman ortak işligi atlaşyp gelende, atlar ýaly, san, degişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýär.

208. Teksti göçüriň, öten zaman ortak işlikleriň aşagyny çyzyň, aýyklarap gelen sözlerini peýkam bilen görkeziň. Olaryň hyzmatyny düşündiriň.

1. Öz çagasyny bilimli-sowatly, hünärli, döwletli görmegiň arzuwyny gursagynda çoýan eneleriň arşdaky dileg-arzuwlary eziz Watanymyzda hasyl bolýar. Milli bilim ulgamyny döwrebaplaşdyrmak maksady bilen ygylan edilen bilim reformasy häzirki günde özüniň ajaýyp miwesini berýär.

Iň täze aragatnaşyk enjamlary, internet maglumatlar ulgamy, täze okuw maksatnamalary hem meýilnamalary, ýaşlara berilýän bilimiň döwrüň öňe süren talaplaryna kybap bolmagy üçin girizilen täze okuw dersleri çagalaryň aňynyň tiz bekemegine oňat täsir edýär (“Zenan kalby” žurnaly).

209. Göçüriň, atlaşyp gelen ortak işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy düşümde gelendiklerini düşündiriň.

Azaşan yzyny tapsa ýagşy.

Arynyň zährin datmadyk, balyň gadyryn näbilsin.

Gidene ýeňňe, gelene baldyz (Atalar sözi).

Gepe gitme, köpe git,

Gepe giden gep getir.

Köpe giden iline

Elmydama nep getir (A. Atajanow).

Häzirki zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna –**ýan/-ýän** (ýoklugy –**maýan/-meýän**) goşulmalary goşulyp ýasalýar. Meselem: bilýän okuwçy, bilmeýän okuwçy, işleýän adam, işlemeýän adam...

210. Okaň, ortak işlikleri öz aýyklap gelen sözi bile göçüriň. Atlaşyp gelen ortak işlikleriň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Sürüden aýrylan goýny gurt iýer.

Cagyrylan ýere bar, çagyrylmadyk ýere barma görünme.

Azaşan yzyny tapsa ýagşy.

Iýen agyz uýalar.

Ajygan ölmez, alňasan öler.
Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär.
At ürken ýerinden, är gorkan ýerinden (Atalar sözi).

Jahyllykda çar tarapa atyşan,
Bilmezlikde ham işlere gatyşan,
Ejiz galyp, garrylyga ýetişen,
Dert edinip, öz-özünden aglar, heý!

Magtymguly öwüt bergil söz bile,
Eşiden deň bolmaz gören göz bile,
Mert çykar myhmana güler ýüz bile,
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa
(Magtymguly).

Geljek zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna
–jak/-jek, -ar/-er, (ýoklugy –majak/-mejek, -maz/-mez)
goşulmalary goşulyp ýasalýar. Meselem: **okajak çaga, okamajak
çaga, akar suw, bolar-bolmaz iş...**

**211. Göçüriň. Ortak işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň
aýyklar gelen sözlerini peýkam bilen görkeziň.**

Görer gözün gymmaty
Kör ýanynda bellidir (Magtymguly).
Köp okan köp biler.
Boljak oylan başdan belli.
Bilimli ölmez, bilimsiz gülmez
Öljek bilen boljaga çäre ýök (Atalar sözi).

Kem işlik (habarlyk) formalary

Häzirki türkmen dilinde -dyr/-dir, -dy/-di, -myş/-miş, -ka/
-kä ýaly goşulmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, hallaryň yzyna
goşulyp, goşulan sözüne işliklere mahsus bolan zaman aňlatmak,
şahs bildirmek häsiýetlerini berýär. Bu goşulmalary kabul eden sözler

sözlemde edil işlikler ýaly habar bolup gelýärler. Hyzmaty göz önünde tutulyp, bu goşulmalara **habarlyk goşulmalary**, bu goşulmalary kabul eden sözlere bolsa **kem işlik** atlandyrylýar.

Kem işligiň **-dyr/-dir** goşulmasyny kabul eden atlar, sypatlar, hallar işligiň häzirki zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. Meselem:

Men mugallymdyr.
Sen mygallym(dyr)syň.
Ol mugallymdyr.

Biz mugallymdyrys.
Siz mugallym(dyr)syňyz.
Olar mugallymdyrlar.

İşligiň häzirki zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýändiklerine görä, bu goşulmany kabul eden sözler sözlemde habar berilýän wakanyň häzirki zamana degişliigini bildirýärler. Meselem:

Kem işligiň **-dy/-di** goşulmasyny alan isimler işligiň öten zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýär we wakanyň öten zamanda bolup geçýändigini bildirýär. Meselem:

Men okuwçydym.
Sen okuwçydyň.
Ol okuwçydy.
Biz okuwçydyk.
Siz okuwçydyňyz.
Olar okuwçydylar.

Ýokluk-inkärlik bildirmek üçin **-dy/-di** goşulmasy däl sözüniň yzyna goşulýar. Meselem:

Men okuwçy **däldim**.
Sen okuwçy dälidiň.
Ol okuwçy **däldi**.

Bu goşulma diňe isimlere däl, eýsem şahs bildirmeýän, ýagny ýöňkemedä üýtgemeyän ortak işliklere, hal işliklere hem goşulýar. Bu ýagdaýda ýokluk-inkärlik **-ma/-me** goşulmasy arkaly aňladylýar. Meselem:

Men okapdym, okamandym.

Sen okapdyň, okamandyň.
Ol okapdy, okamandy.
Biz okapdyk, okamandyk.
Siz okapdyňyz, okamandyňyz.
Olar okapdylar, okamandylar.

Habary işlikden bolan bu hili sözlemlerde habar berilýän wakanyň haýsy zamana degişlidigi kem işlik formasynyň işligiň haýsy zamanynyň ýöňkemesi bilen üýtgeýändigini boýunça kesgitlenilýär.

-mys/ -miş, -ka/ -kä habarlyk goşulmalaryny kabul eden sözlere işligiň öten zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Kem işlik formalarynyň işligiň beýleki formalaryndan nähili aýratynlyklary bar?**
- 2. Kem işlik formalarynyň hyzmatyny düşündiriň.**

212. Göçüriň, kem işlikleriň aşagyny çyzyň. Kem işlik formalarynyň nähili sözlere goşulandygyny we hyzmatlaryny düşündiriň.

Adam ogly, bu dünýäden ötinçäň,
At bilen abraý alan ýagşydyr
Gulatynyň saýasynda ýatynçaň,
Bürgüt penjesinde galan ýagşydyr (Magtymguly).

Sen örän ir gitdiň, juda ir gitdiň,
Emma giç gitmeli adamlardandyň.
Entekler-entekler aýdylmalydyň —
Adamdan ýasalan aýdymdandyň.
On iki synaň aýdym bilen doludy.
Säher bilen köçä çykyp ugraňda
Uly desse aýdym barýan ýalydy (K. Gurbannepesow).

213. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň. Kem işlik formalarynyň haýsy söz toparlaryndan bolan sözlere goşulandygyny we hyzmatyny aýdyp beriň.

Durmuşda iň uly lezzet, iň uly bagt adamlara gerekdigiňi we ýakyndygyny duýmakdyr.

Bagta alyp barýan ýollaryň iň dogrusy zähmet we erjellikdir.

Özüňe nesip eden bagta kanagat etmän, has uly bagt gözläp ýören adam dünýäde iň betbagt adamdyr.

Ýagşy niýetlileriň bary bagtlydyr (Gündogar pähimlerinden).

214. Göçüriň, *eken* kem işliginiň aşagyny çyzyň, manysyny we hyzmatyny düşündiriň.

Bir bar eken, bir ýok eken, gadym zamanlarda bir kyrkaýak bilen bir kepjebaş goňşy bolup ýaşaýar eken. Ýöne kyrkaýagyň ulumsylyk, öwünjeňlik, bahyllyk, men-menlik edip, ejiziň üstünden gülmek, sähelçe zady bahanalap, dostlary bilen tersleşmek, olaryň göwnüne degmek ýaly ýaramaz endigi bar eken. Onuň tersine, ýylan orän parasatly, asylly, geçirimli, göwnüne degeni bagyşlap bilýän, il-güne kömegini gaýgyrmaz eken. Degmedige asla degmeýär eken (“Güneş” žurnaly).

215. Erteki bölegini okaň, kem işlik formalaryny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň, manysyny we hyzmatyny düşündiriň.

Her gün çagalar mekdepeden gaýdyp gelişlerine Äpetiň bagyna oýnamaga girediler. Bu bag hem uludy, hem owadandy, ol ýerde çar tarapyň ýaşyldy, ýumşak otlukdy. Şol otlaryň arasynda edil asmandaky ýyldyzlar ýaly kiçijik akly-gyzyly güller göz gypyşýardylar. Bu bagda ösüp oturan on iki sany şetdaly agajy baharda ak al reňkli güle bürenerdi, güýzde bolsa süýji miwesini eçilerdi. Bagdaky agaçlaryň şahalarynda guşlar mesgen tutupdy, olar

şeýle bir süýji-süýji saýraýardylar welin, çagalar oýnamalaryny goýup diňlärdiler (O. Uaýld).

216. Zamana, öwünjeň, köp, uly, böwürslen, myhmansöýer sözlerine –dyr/-dir, -dy/-di, -myş/-miş goşulamalaryny goşup, ýöňkemelerde üýtgediň, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

217. Teksti okaň, ondaky işlikleri göçüriň we morfoligik taýdan derňew ediň.

- 1. Düýp işlikleri anyklaň, olaryň gurluş taýdan nähili işlikdigini düşündiriň. Işligiň haýsy derejesine degişlidigini aýdyň.**
- 2. Olaryň täsirini geçirýän ýa geçirmeýän işlikdigini aýdyp beriň.**
- 3. Düýp işligiň yzyna haýsy forma ýasaýjylaryň goşulandygyny anyklaň.**
- 4. Onuň şahs bildirýän ýa şahs bildirmeýän işlik formasyna degişlidigini aýdyp beriň.**
- 5. Işligiň haýsy zamanynyň ýöňkemesi bilen üýtgändigini, sözlemdäki hyzmatyny anyklaň.**

Berdi aga gyra çekilip, saralan otlaryň içinde gezmelemäge başlady. Men derrew surat alýan gurallarymy çykardym-da, ýaşulynyň suratyny birnäçe gezek aldym. Ak saçlaryny şemal bulaşdyran Berdi aga ertekileriň gahrymanlary ýaly daýaw, gujurly we syrly görünýärdi. Biraz serginläp, şemala başlaryny egýän sary otlar, göz ýetmeýän giňişlik, baýyrlar, Günüň ýiti şöhlesi we ... Berdi aga! Tebigatyň täsinlikleri bilen onuň arasynda gudratly, ägirt uly we we ajaýyp baglanyşyk bar ýalydy... (“Garagum” žurnaly).

Hallar

Gymyldy-hereketiň ýagdaýyny, haçan, năwagt, niredede, neneňsi, năme sebäpden ýüze çykandygyny bildirýän sözlere hal diýilýär. Hallar sözlemde **neneňsi, haçan, niräk** diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem:

Bäsım işe ir gitdi. Biziň obamyz ýyl-ýyldan gözelleşýär.

218. Göçüriň, hal hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Jahanda ýaman işdir

Gury gelip, boş gitmek...

Ýaman gylyk dosty duşman kyladyr (Magtymguly).

Giç ýat, ir tur, alty pişegi artyk ur.

Az bolsun, saz bolsun (Atalar sözi).

219. *Gaytadan, täzeden, ýañadan, düýbünden, irden* sözlerini sözlem içinde getiriň we bu sözleriň haýsy söz toparynyň hyzmatynda gelendigini aýdyp beriň.

Hallaryň gurluş aýratynlyklary

Gurluşlary taýdan olary uly iki topara: **asyl hallara** we **ýasama hallara** bölmek bolar.

Morfemalara **bölünmeýän ir, giç, öň, soň, ýaňy, indi, ýene, tiz, köp, az...** ýaly sözler asyl hallardyr.

Morfemalara **bölünmeýändigine** görä, **hemişe, mydam, mydama, elmydam, heniz, kăte, owal, ahyr,razy, hoşal...** ýaly alynma sözleri-de asyl hallara goşmak bolar.

Hallar söz ýasalýşyň, esasan, morfologik hem sintaktik usullary arkaly ýasalýarlar.

Söz ýasalýşyň morfologik usuly, ýagny goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan hallara **ýasama hallar** diýilýär.

Häzirki türkmen edebi dilinde hal ýasamaga işjeň gatnaşýan goşulmalar şulardyr:

Atlara, sypatlara, işliklere, iş atlaryna **-y:n/-i:n/-n** goşulmasy goşulyp, iş-hereketiň wagtyňy, hal-ýagdaýyny bildirýän hallar ýasalýar. Meselem, atlardan: el-eli:n (bişirmek), yüz-ýüzi:n (ýykylmak), ýan-ýany:n (ýörmek), arka-arka:n (ýatmak), gün- günü:n (baryp gelmek); sypatlardan: ogry-ogry:n (gürleşmek), oň-oňy:n (çözmek), ters-tersi:n (gitmek); işliklerden: ýaşyr-ýaşyry:n (gepleşmek), gizle-gizli:n (çözmek); iş atlaryndan: gidiş- gidişi:n (barmak), gaýdyş-gaýdyşy:n (duşmak).

Soňlary çekimsiz seslere gutarýan atlardan **-yna/-ine** goşulmasy arkaly wagt hem sebäp bildirýän hallary ýasalýar. Meselem: ýaz- ýazyna (ekilýär), güýz –güzüne (ýygylýar), gije-gijesine (sowaýar), tomus-tomsuna (dynç alynýar), ertire-ertirine (işlenýär), agşam-agşamyna (salkynlaşýar), gündiz-gündizine (gyzýar), gahar-gaharyna (käýedi), keýp-keýpine (gitdi)...

-laýyn/-leýin goşulmasy atlardan hal ýasamaga işjeň gatnaşýar. Meselem: töwerek-töwerekleýin öwrenmek, gapdal-gapdallaýyn ýöremek, wagt-wagtlaýyn işlänok, sagat-sagatlaýyn işleýär...

-lygyna/-ligine goşulmasy arkaly atlardan, sypatlardan, tarap-ugur bildirýän sözlerden, hal-ýagdaý, orun, ugur-tarap bildirýän hallar ýasalýar. Meselem: mata-matalygyna aldym, beýik-beýikligine bökmek, kese-keseligine kesmek, çig-çigligine iýmek, aç-açlygyna gitmek, dok-doklugyna guduramak, gaýra-gaýralygyna gitmek, bari-bärligine gaýtmak...

-larça/-lerçe goşulmasy arkaly, esasan, sypatlardan hal ýasalýar: dost- dostlarça kömekleşmek, gahryman-gahrymanlarça söweşmek, mert-mertlerçe durmak...

-la:p/-lä:p goşulmasy wagt bildirýän atlara goşulyp, möçber bildirýän hallar ýasalýar. Meselem: aý-aýlap garaşmak, hepde-hepdeläp işlemek...

-a/-e goşulmasy, köplenç, işliklerden hal ýasamaga gatnaşýar. Meselem: a:ş-aşa gitmek, öt-öte geçmek, gaç-gaça durmak...

Atlara, sypatlara, çalyşmalara **-ça/-çe** goşulmasy goşulýar. Meselem: köýnek-köýnekçe gezmek, täze-täzeçe işlemek, şol-şonça

garaşmak. Türkmen dilinde –**dykça/ -dikçe** goşulmalary işlikden hal ýasaýjy goşulmalardyr. Meselem: oka-okadykça köp biler, işle-işledikçe ökdeler, gel-gelýänçä garaşsyn, doý-doýynça iýsin...

Hallar morfologik taýdan üýtgemeyän söz toparydyr.

Sözlük düzüminizdäki ýasama hallaryň ep-esli bölegini söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan hallar tutýar. Olaryň üç görnüşi bar:

1. Goşma hallar.

2. Tirkeş hallar.

3. Gaýtalanýan hallar.

Basym taýdan birleşen günuzyn, gijara, agşamara, gūnaşa, ömürboýy, ýüzugra, birdenkä, turuwbaşdan, gözgörtele, başdansowma... ýaly sözler goşma hallardyr.

Assa-ýuwaş, ir-giç ýaly sözler ýakyn we garşylykly manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalan tirkeş hallardyr.

Gaýtalanýan hallar. Bular şol bir sözün gaýtalanyp gelmeginden dörän hallardyr. Munuň birnäçe görnüşleri bar.

Meñzeş gaýtalanýan hallar: az-az, kem-kem, tiz-tiz, aram-aram, günde-günde, birin-birin... Alynma hallaryň arasynda hem sap-sap durmak, zar-zar aglamak, para-para bolmek, assa-assa geplemek... ýaly meñzeş gaýtalanýanlary bar.

Meñzeş gaýtalanýan sözün yzkysyna -dan/-den goşulmasy goşulyp ýasalan hallar: az-azdan, kem-kemden, bir-birden, gün-günden, tiz-tizden, ýygy-ýygydan...

Meñzeş gaýtalanýan sözleriň öňdäkisine –ba/-be/-ma/-me/-ha/-hä/-a/-e goşulmalary goşulyp ýasalan hallar: günbe-gün, aýma-aý, basa-bas, göçhä-göç, yzly-yzyna, gezekli-gezegine, günde-gūnaşa ýaly ikisi-de goşulmaly gaýtalanýan hallar hem bar.

Asyl hallar-da, ýasama hallar-da, goşma, tirkeş, gaýtalanýan hallar-da düýp sözler görnüşinde ulanylýarlar. Olar üýtgediji goşulmalar bilen üýtgemeyärler, aýyklaýan işligi bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar.

Hal derejeleri

Hallaryň kemlik derejesi –rak/-räk goşulmasy arkaly ýasalýar: azrak, köprük, haýalrak, tizräk, gijräk, irräk we ş.m.

Artyklyk derejesi hallaryň önünden **iň, has, juda, ýaman, gaty...** ýaly güýçlendiriji kömekçi sözleri getirmek ýa-da tizden-tiz, köpden-köp... ýaly tlrkeşdirmek arkaly anladýar.

Söýgüligiň aňladylyşy sypatlardaky ýaly, hallaryň yzyna **–jyk/-jik/; -ja/-je** goşulmalary goşulýar: assajyk, assarajyk, ýuwaşrak, ýuwaşrajyk, ýuwaşja we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili hallara asyl hallar diýilýär? Olaryň yasama hallardan tapawudyny aýdyp beriň.
2. Hal ýasaýjy goşulmalaryň hal işlik ýasaýjy goşulmalardan tapawudyny düşündiriň.
3. Nähili hallara goşma hallar diýilýär?
4. Tirkeş we gaýtalanýan hallaryň tapawudyny düşündiriň?

220. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy goşulmanyň kömegi bilen ýasalandygyny aýdyp beriň.

Gundiz-ä meýdan işi bilen elimiz degmezdi. Gijelereni-de degirmeniň nobatyna durardy. Ilkagşamdan baryp, nobat belläp gaýdardy. Garaz, şol gijämizi degirmeni garawullap geçirmeli bolardy — diýip, Ajapsoltan ene gürrüň berýär (“Zenan kalby” žurnaly).

“Öyi irden süpürseň, sogap, agşam süpürseň, rysgalyň gidýär” diýýärler (“Garagum” žurnaly).

221. Gyşyna, matalygyna, gynanjyna, gahrymanlarça sözlerini sözlem içinde getirip, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

222. Hallary öz aýyklar gelen sözi bilen göçüriň, olaryň asyl ýa ýasama haldygyny aýdyp beriň.

Gijä galanymda, sen hemişe maňa garaşýarsyň. Ýola çykanymda, sen ýene-de ýolumda janserek. Sen şeýdip mydama bize garaşyp ýörjekmi, mähriban?!

Ine-de, bizi kän garaşdyran baýramyň ýetip geldi. Şu gün seniň baýramyňa niýetläp, gül sowgat aldym. Hernä kan garaşdyran dälidirin-dä, kábäm! (“Nesil” gazetini).

Ene mähirini, ene süýdünü hiç zat bilen ölçäbem, deňäbem bolmaz. Eneleriň balasy sähel näsaglasa-da, kükregini gerip, ak göwsünden ak süýdünü emdirip, çirim etmän geçiren gijelerini diýsene! Ol gijeler bolsa, gör, näçedir! Şeýle bolansoň, biz mährem eneleriň gadyrny bilýäris, olary elimiziň aýasynda saklap, gözümiziň göreji ýaly goraýarys (“Zenan kalby” žurnaly).

223. Ýaşyryn, töwerekleýin, günuzyn, ahyrsoňy, ir-giç, birdenkä sözlerini sözlem içinde getirip, aşaklaryny çyzyň, nähili ýasalandyklaryny düşündiriň.

224. Göçüriň, tirkeş hallaryň aşagyny çyzyň.

Penjireden maýyl-maýyl bakan ýar (“Saýatly-Hemra” dessany).

Owalda-ahyrda eýäm gözlese,
Garyp biçaräniň paýy gözel sen (Magtymguly).
Kem-kemden alýar dyzdan, bilden kuwwatyň
Gubara gaplaýar gözün agyny (A. Kakabaýew).
Arzuw edip gije-gündiz,
Seni görmek islär köňül
Gyşyn-ýazyn, tomus hem güýz
Seni görmek islär köňül (S. Otuzow).

225. Yzly-yzyna, ertir-agşam, bir-birden, sag-aman, aýma-aý sözlerini sözlem içinde getir, olaryň haýsynyň sinonimlerini,

haýsynyň antonimleriniň tirkeşmeginden ýasalandygyny aýdyp beriş.

226. Sinonimleriniň tirkeşmeginden ýasalan hallara baş sany, antonimleriniň tirkeşmeginden ýasalan hallara baş sany söz tapyp, olary sözlem içinde getiriş, hallaryň aşagyny çyzyň, baglanyşan işligini peýkam çyzygy bilen görkeziň.

227. Okaň. Hallary saýlap göçüriş, olary gurluşy taýdan häsiýetlendiriş.

Geçen ýüzyýllyklarda uly ak alaňlaryň üstünde aşak-ýokarlygyna hatar gurap oturan türkmen obalarynyň ekologik amatlyklary, gör, neneňsi

(A. Rejebow).

Meni şeýle bir geň-taň pikirler, şeýle bir galagolply duýgular basmarlaýardy. – Nädiň diýseňizläň siz ertir mümkin boldugyça irräk gidiň, bir zat alsaňyz, tizden-tiz maňa ýetiriň. — Çynyňyzmy? Sebäbi iru-giç öýe dolanmaly ähbetin! (F. Dostoýewskiý).

Bularyň arasyndaky başlan pynhan-pynhan bakyslar, düşnüksiz, alasarmyk duýgular bolsa ýigidiň ozalam joşup duran söýgüsiniň üstüne söýgi goşýardy (S. Gajymowa).

Hallaryň semantik aýratynlyklary

Hallary aňladýan manylary taýdan şertli ýagdaýda alty sany semantik topara bölmek bolar:

1. Wagat-pursat bildirýän hallar.
2. Orun, ugur-tarap bildirýän hallar.
3. Hal-ýagdaý bildirýän hallar.
4. Mukdar-möçber bildirýän hallar.
5. Sebäp bildirýän hallar.
6. Deňeşdirme bildirýän hallar.

Wagt-pursat bildiýän hallar. Bu topara ir, giç, gündiz, günortan, öýlän, gije, gijara, agşamara, gije-gündiz, ertir-agşam, erte, birigün, öň, soň, häli, şindi, häli-şindi, indi, entek, häli-häzir, ýaňy, ýaňy-ýakynda, wagtyly-wagtynda, käwagt, kämahal, gün-günden, ýylba-ýyl, aýma-aý, owal, birmahal, mydam, elmydam, hemişe, owal-ahyr, gyşyna, ýazyna, günin... Bular haçan, näwagt ýaly soraglara jogap bolýarlar.

Orun, ugur-tarap bildirýän hallar: aňryk, bäräk, aşak, ýokary, eýläk, beýläk, öňe, yza, eýläk-beýläk, gaýrak, gaýralygyna, aňyrligyna, ikibaka, eýleligine, beýleligine... Bular nirä, nirede diýen soraglara jogap bolýarlar.

Hal-ýagdaý bildirýän hallar: assa, ýuwaş, haýal,tiz, basym, howlukmaç, gyssanmaç, batyrgaý, çynlakaý, bütinleý, derrew, tizden-tiz, tiz-tiz, ogryn, oňyn, tersin, ýaşyryn, howul-hara, sowuk-sala, täzeligine, terligine, çigligine, keseligine, elin, ýüzin, arkan, atanlykda, bilkastlaýyn, ýüzugra, birsydyrgyn, ine-gana, göre-bile, aman-esen, açyk-aýdyň, ýüzbe-ýüz, göçhä-göç... Bular nähili, neneňsi diýen soraglara jogap bolýarlar.

Mukdar-möçber bildirýän hallar: az, az-azdan, köp, köp-köpden, bütinleý, bir-birden, ikibir-üçbir, müňläp, onlarça, yüzlerçe... Bular näçe, näçeden, nähili diýen soraglara jogap bolýarlar.

Sebäp bildirýän hallar: keýpine, gaharyna, begenjine, gorkusyna, açlykdan, meslikden... Bular näme sebäpden, näme üçin diýen soraglara jogap bolup, iş-hereketiň näme sebäpli ýüze çykandygyny görkezýärler.

Deňeşdirme bildirýän hallar. Bular kimçe, nämeçe diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar -ça/-çe/, -larça/-lerçe goşulmalary arkaly ýasalýarlar. Meselem:
Duşmanyň peşe bolsa, pilçe gör (Atalar sözi).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hallaryň nähili many toparlary bar? Olar nähili soraglara jogap bolýarlar?
2. Hal-ýagdaý bildirýän hallar haýsy soraglara jogap bolýar? Olaryň sypatlardan tapawudyny aýdyp beriň.

228. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň. Hersiniň haýsy semantik topara degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Agajy içinden gurt iýer.
Azyrganan aç galar.
Aç içeri girer, dok daşary çykar.
Ajal geler ýorta-yörta,
Kime şu gün, kime erte.
Köp okan köp biler (Atalar sözi).

Kömekçi sözler

Kömekçi sözler leksik manylaryny ýitiren, sözlemde özbaşdak sözlem agzasy bolup bilmeýän sözlerdir. Sözlemleri, sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmaga, many mynasybetlerini anyklamaga, goşmaça öwüşgin bermäge, aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge hyzmat edýändiglerine görä olara **kömekçi sözler** diýilýär.

Kömekçi sözleriň biri-birinden tapawutlanýan birnäçe görnüşleri bar.

Sözsoňy kömekçiler

Sözsoňy kömekçiler belli bir düşümde gelen atlaryň yzyndan gelip, başga bir söz bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlerdir.

Bilen, üçin, ýaly, dek, deýin, kimin, saýyn, hakda, boýunça, barada, babatda sözleri baş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçilerdir. Bular baş düşümde gelen atlary, esasan, işlikler bilen baglanyşdyryp olaryň arasyndaky dürli-dürli

many gatnaşyklaryny açyp görkezýärler. Meselem, bilen sözsoňy kömekçisi arkaly iş-hereketiň bilelikde ýerine ýetirilendigi, guraly, ýüze çykyş hal-ýagdaýy, giňişlikdäki orny, ugry, çagi, wagty ... aňladylýar:

Azaşsaň il bilen azaş.

Dil bilen orak orsaň bil agyrmaz.

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar (Atalar sözi).

Eşiden deň bolmaz gören göz bilen (Magtymguly).

Men bir aşyk geldim saňa saz bilen (Mollanepes).

Bilen sözsoňy kömekçisi meniň bilen, seniň bilen, onuň bilen mysallaryndaky ýaly at çalyşmalaryny-da işlikler bilen baglanyşdyrýar.

Häzirki türkmen edebi dilinde halkyň aladasy bilen ýaşamak, sorag bilen ýüzlenmek, iş sapary bilen gitmek, zähmet ýeňşi bilen gutlamak... ýaly işlik söz düzümleriniň sany barha artýar.

Bilen sözsoňy kömekçisi şeýlelik bilen, şunluk bilen ýaly pikiri jemlemegi bildirýän giriş sözi bolup hem deňdeş agzalary baglanyşdyrýan we baglaýjysynyň kömekçi hyzmatynda ulanylmak meýli hem güýçlenýär.

Üçin sözsoňysy arkaly iş-hereketiň maksat-matlaby, sebäbi aňladylýar. Meselem:

Watan üçin çykdy Gyrat üstüne...

Ilim üçin şirin jandan geçer men (Seýdi).

Ol eýelik düşümde gelen at çalyşmalary bilen utgaşyp gelende, sebäp gatnaşygy bildirilýär. Meselem:

Seniň üçin ölebilmen,

Git, Garyp, eglenme mundan (“Şasenem-Garyp” dessany).

Häzir şu manyda diýip, zerarly, sebäpli, mynasybetli sözleri-de sözsoňy hyzmatynda işjeň ulanylýarlar. Meselem:

Ussanyň Gözel diýip däli-porhan bolup ýörenini Myrat-da bilýärdi
(A. Durdyýew).

Ýaly, dek, deýin, kimin sözsoňulary deňeşdirmegi, meňzetmegi bildirip gelýärler. Meselem:

Alymlara uýsaň açylar gözün,

Jahyllara uýsaň kör dek bolar sen (Magtymguly).

Bulardan ýaly sözüniň ulanylyşy barha işjeňleşýär.

Hakda, hakynda, barada, barasynda, babatda, babatynda sözsoňulary arkaly, esasan, iş-hereketiň, gürrüňiň obýekti anyklanylýar. Meselem:

Ol gapa eserdenlik bilen garap, Eziziň saraýyndan çykan Çary Çamanyň ýükläp giden ýaragy barada, Aşyr bilen eden gürrüňi hakda, Asyryň gwardiýa naçalnigi bilen gyzarylyşy dogruda, Ata däliniň ara düşeni barada jikme-jik gürrüň berdi (B. Kerbabaýew).

Saýyn sözsoňysy arkaly iş-hereketiň, wagtyň dowamlylygy anyklanylýar. Meselem: gün saýyn, ýyl saýyn.

Boýunça sözsoňusy arkaly iş-hereketiň näme esasyda edilýändigini anyklanylýar. Meselem: Meýilnama boýunça işlenildi. Aýsyz dury asmanyň ýyldyzlary öz kanunlary boýunça asudalyk bilen balkyldaşýardy (B. Kerbabaýew).

Müdiriň terbiýeçilik boýunça orunbasary, küşt boýunça ýaryş, edebiýat boýunça synag ýaly söz düzümlerinde boýunça sözsoňusy arkaly iş-hereketiň obýekti görkezilýär.

Baka, tarap, garşy, çenli, görä, garanda, seredende sözleri ýöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçilerdir. Bu sözsoňy kömekçiler ýöneliş düşümde gelen sözler bilen utgaşyp, olary işlikler bilen baglanyşdyryp gelende orun, ugur, tarap gatnaşyklary aňladylýar. Meselem:

Meniň köňlüm Aýa bakar

Aý bakar asmana garşy (Kemine).

Ýorganyňa görä aýak uzat (Atalar sözi).

Garanda, seredende sözsoňulary arkaly iş-hereketler ýa-da predmetler deňeşdirilýär.

Özge, başga, gaýry, ýaña çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçilerdir. Bular köplenç çykyş düşümde gelen atlary nygtap, aýratynlandyryp görkezmäge hyzmat edýär. Meselem:

Eşit, adam, dogan ilden gaýry mähriban ýurt bolmaz (Magtymguly).

Senden özge howandarym ýok meniň.

Öň, soň hallary sözsoňy kömekçi hyzmatyny ýerine ýetirip gelende iş-hereketiň önli-soňlulygy bildirilýär. Cykyş düşüm goşulmasy düşürilip aýdylanda soň sözi basym taýdan birleşýär we ýazuwda goşulyp ýazylýar. Meselem:

Suw seňrikden agansoň puşmandan ne peýda?!

Diýeniň bolmansoň, göwün galansoň

Sözläre söz gelmez zyban aýagşy (Magtymguly).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözsoňy kömekçileriň özbaşdak manyly söz toparlaryndan aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**
- 2. Baş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçileriň hyzmatlaryny we aňladýan manylaryny mysallar arkaly düşündiriň.**
- 3. Ýöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler haýsylar? Olaryň hyzmatlaryny, manylaryny aýdyp beriň.**
- 4. Çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler haýsylar? Olaryň hyzmatyny aýdyp beriň.**

229. Göçüriň. Sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň hyzmatyny düşündiriň.

1. Durmuş şeýle ýagdaýda bolany üçin Umsanyň toýunda şatlananam tapylan däl bolsa gerek. Töý geýimleri telim ýyl bári kapas sandyklaryň künjünde aç güýelere ýal bolup ýatanam bolsa, hut toý günem adamlaryň şol horaşalygy.

2. Sebäbi onuň Nurjandan gaýry hiç kimi bolmany üçin öýde ýeke özüdi. Biz welin, edil onuň öz agtyklary ýaly elmydama ýanyndadyk (A. Tagan).

230. Göçüriň, sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy düşümde gelen sözler bilen utgaşandyklaryny we haýsy sözi aýyklarap gelendiklerini düşündiriň.

Çagyrylan ýere bar, oturgyl turma.
Çagyrylmagan ýere görünme, barma,
Uýalmaz kişi dek süýrenip ýörme,
Buýrilmagan işni ediji bolma (Magtymguly).

Saýraýan guşlardan gözledim haýry,
Ýag kimin ýakymly sözi küýsedim (K. Durdyýew).

231. Göçüriň, sözsoňy kömekçileriň we sözsoňy hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, hyzmatlaryny düşündiriň.

Ata-babalarymyz ömürboýy bol suwuň arzuwyny etdiler
(B. Hudaýnazarow).

Märeke onçakly ýygnanmanka, gün çäş galanda, Gyrat
ortadan tazy oýnan ýaly tasap geçdi (“Görogly” eposy).

Baryp görsem, Myrat jan işanyň ownuk-uşak işine ylgamak
bilen garabaşyna gaý bolup ýör (N. Saryhanow).

Ýarma gaýnar ýal ýaly, dadyp görseň bal ýaly (Atalar sözi).

Garaňky ýorganyny üstünden serpip, gara ýer ýeňillik bilen
dem aldy
(B. Kerbabayew).

232. Göçüriň, sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň manysyny utgaşyp gelen sözler bilen sözlemde nähili agza bolup gelendiklerini düşündiriň.

Bahar Allatagalanyň adama ýylda bir gezek görkezmek üçin
ýaradan gözelligi sergisiniň özi bolup dur.

Dil bilen orak orsaň, bil agyrmaz.

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar.

Garnym üçin däl, gadyrym üçin aglaýaryn (Atalar sözi).

233. Aşakdaky goşgy setirlerden sözsoňy kömekçileri bagalanyşdyran sözleri bilen saýlap göçüriň. Olaryň aňladýan manylaryny düşündiriň.

Watan üçin gan dökerler
Ärsarynyň ýigitleri.

Çaýlar dolup, gyrgyzy gan akanda,
Är deý durup, şol söweşe baraýlyň! (Seýdi).

Dostluk açsaň bir biwepa ýar bilen,
Gaýgy birlen dahanyňdan daş döker (Magtymguly).

Meniň döşümdäki ýürek däl, serwim,
Ýok, ol şygryýetiň şanigi eken.
Baklygyň meniň gursagma eken
Gämigi eken.
Ony seniň söýgiň bilen oýaryp,
Suwardym gözümden akan ýaşa men.
Doýurdym men ony şatlygym bilen
Hem seniň al ýanak ýaşlygyň bilen (N. Rejebow).

Baglaýjy kömekçiler

Baglaýjy kömekçiler sözlemde deň hukukly sözleri ýa-da sözlemleri biri-birine baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlerdir.

Baglaýjy kömekçileri aňladýan manylary taýdan birnäçe topara bölmek bolar:

1. Ugurdaşlyk bildirýänler: we, hem, bilen...
2. Garşylyk bildirýänler: emma, ýöne, welin...
3. Ikuçlylyk bildirýänler: ýa, ýa-da.
4. Gezekleşik bildirýänler: kä, käte.
5. Iňkärlik bildirýänler: ne, ne-de.
6. Şert bildirýänler: eger, ýogsa, bolsa, bolmasa.
7. Sebäp bildirýänler: sebäbi, çünki.

Ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan olar iki topara bölünýär:

1. Düzmeli baglaýjylar: **we hem, emma, ýöne, welin, ýogsa, eýse, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de.**
2. Eýerjeňli baglaýjylar: **eger, çünki, sebäbi, ýagny.**

Düzmeli baglaýjylar sözlemiň deňdeş agzalary we düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemler mazmun taýdan baglanyşdyrylýar.

Olar arkaly, esasan, sözlemleriň arasyndaky ugurdaşlyk, garşylyk, ikuçlylyk, gezekleşik gatnaşyklary bildirilýär.

Eýerjeňli baglaýjylar eýerjeňli goşma sözlemlerde baş sözlem bilen eýerjeň sözlemiň arasynda gelip, olary mazmun taýdan baglanyşdyrýar, olar arkaly köplenç, şert, sebäp, wagt gatnaşyklary bildirilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili sözlere baglaýjy kömekçiler diýilýär? Olaryň sözsoňy kömekçiler aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Baglaýjy kömekçiler aňladýan many gatnaşyklary taýdan nähili semantik toparlara bölünýärler?
3. Baglaýjy kömekçiler hyzmatlary taýdan nähili toparlara bölünýärler? Düzmeli baglaýjylaryň eýerjeňli baglaýjylardan tapawudyny aýdyp beriň.

234. Sözlemleri depderiňize göçüriň. Olarda nähili baglaýjylaryň gelendigini aýdyp beriň.

Ýalançyda abraý hem iman bolsa,
Ýetmiş, segsen, ýüzden artyk ýaş bolmaz (Magtymguly).

Bir merde sylag etseň, hem aýdar, hem gaýdar;
Bir namarda sylag etseň, ne aýdar, ne gaýdar
Ne ciş köýsün, ne — kebab
Hem hoz gerek, hem hozuň mürrügi (Atalar sözi).

235. Göçürin, baglaýjy kömekçileriň we baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň düzmeli ýa-da eýerjeňli baglaýjylardygyny aýdyp beriň.

Ol pişegine bir eli bilen ýapyşyp, arkan gaýyşdy-da, Artygyň yzyndan seretdi (B. Kerbabaýew).

Onuň özüni terk edip gidesi gelýardi, ýöne nirä gidersiň? (Ç. Aýtmatow).

Ýaz günleriniň yssy jöwzalarynda dynman işlardi hem ömrüniň köpüsini pukaralyk bilen geçirişine nätjegini bilmän, ýüregine ot düşüp, ah çekip ýörerdi (A. Durdyýew).

Zöhräniň goly Tahyryň boýnunda, kä Tahyryň goly Zöhräniň boýnunda erdi (Mollanepes).

Munuň başga bir täri tapylmazmy, hökman gylç dakynmalymy ýa ata münmelimi, ýa-da obanyň baryny syrýp-süpürp, hana bermelimi? (N. Saryhanow).

236. Göçürin, baglaýjy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olary hyzmatlary we aňladýan many gatnaşyklary taýdan häsiýetlendirin, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Ýigit bar, belentdir oň howalasy,

Emma iş bitirmez ýüze sylasy.

Ýöne welin itgyzgynam, bägülem

Toprak atly bir enäniň balasy (M. Seýidow).

237. Okaň içinde baglaýjy kömekçi bar bolan sözlemleri saýlap göçürin, baglaýjy kömekçileriň hyzmatyny düşündiriň.

Bulara garaman, ol dutary bilen gitmekçi we agasyny şu dutary bilen hanyň zulumyndan gutarmakçydy (N. Saryhanow). Kitap okaýan kän, millionlarça. Olaryň hemmesi kitap okap dana bolmaz, kitap onuň ýaramaz häsiýetlerini dessine düzedip, ýagşy adama öwürmez, ýöne kitapdan onuň özi bilmezden köp-köp zatlar

alar. Ony terezi bilen ölçäp bolmaýar, ýöne näçe köp ynsan kitap okasa, şonça hem durmuş gowulaşýar, adamlaryň arasyndaky gatnaşyk mylaýymlaşýar (O. Öde).

238. İçinde baglaýjy kömekçi bolan 5 sany sözlem düzüň.

Modal sözler

Modal sözler hiç bir grammatik soraga jogap bolmaýan, sözlemde aýdylýan pikiriň hakykata gatnaşygyny, oňa sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge hyzmat edýän kömekçi sözlerdir.

Modal sözleri manylary taýdan birnäçe topara bölmek bolar.

1. Tassyklamagy bildirýän modal sözler: elbetde, hakykatdan-da, dogry, dogrudan-da, şübhesiz, gürrüňsiz... Bular sözleme giriş sözler hökmünde sözleýjiniň islegine görä erkin girizilýär. Olar sözlemiň başyndan girizilseler-de, ortasyndan girizilseler-de grammatik taýdan sözlemiň hiç bir agzasy bilen baglanyşmaýar, aýratyn intonasiýa bilen aýdylýp, ýazuwda hem sözlem agzalaryndan otur arkaly tapawutlandyrylýar. Meselem:

Elbetde, duşmana syýasat ýagşy (Magtymguly).

Olardan ahyryn, ahbetin sözleri diňe habaryň yzyndan getirilýär, olar arkaly aýdylýan pikire ynamlylykdan başga goşmaça ýanjamak, iňenç öwüşginleri--de bildirillýär. Meselem:

Onuň aňyrsyna çykalyň, ahyry bardyr ahbetin (B. Hudaýnazarow).

2. Gümansyratmagy, şübhe, ynamсызлык bildirýän modal sözler: ähtimal, meger, belki, mümkin, gerek...

Meger bizden başga ýary bar, ýary (“Saýatly-Hemra” dessany).

Gerek sözi diňe sözlemiň soňunda ulanylýar. Ol sözlemiň özbaşdak habaryndan soň getirilende aýdylýan pikire ynamсызлык, şübhe bildirýär.

Meselem: Çayda boýçy görünýär, myhman gelse gerek.
Olaryň ýüzler-ä gaýrakdy, megerem, ýol bilen giden bolsalar
gerek
(A. Durdyýew).

3. Inkär etmegi, sözleýjiniň ylalaşmazlygyny, nägileligini bildirýän modal sözler: ýok, däl...

Ýok, ýok, men öz pikirimde galýaryn...
Ýok, men-ä ogry däl (H. Derýaýew).

4. Pikiri jemlemegi, netijä gelmegi bildirýän modal sözler: mahlasý, garaz, esasan, diýmek, umuman... Meselem:

Onuň özi şeýle hasap edýärdi, diýmek, dogrudyr
(N. Hojageldiýew).

239. Sözlemleri göçüriň. Modal sözleriň aşagyny çyzyň we hersiniň manysyny düşündiriň.

— Diýmek, şahsy durmuşdan, ýagny özüňdenem öňde iş durýar-da (“Garagum” žurnaly).

Hawa, gumda bolan waka hakynda hiç ýerde dil ýarmadym...

Garaz, akylynyň ýetdiginden, her kim bir zat diýip galdy (“Görogly” eposy).

— Ýok, Görogly, biz kesel bolupdyrys (“Görogly” eposy).

— Hawa, oglum, men jahana keş eden adam (“Görogly” eposy).

Tutup Mary ýurdunda gelip Watan Ärsary.

Elbetde, geler çaşyp gitgen bolsa her sary (Seýdi).

Ownuk bölekler

Ownuk bölekler bildirýän gomaça many öwüşginleri taýdan modal sözlere meňzeseler-de, ulanylyşlary boýunça olardan tapawutlanýarlar. Olar goşma görnüşlidirler.

Meñzeşlikleriň bardygyna seretmezden, ownuk bölekler goşulma däldirler. Ownuk bölekler sözleminiň islendik söz toparyndan bolan agzasyna goşulyp bilýär. Özem adatça hemme goşulmalaryň zýyndan goşulýar. Goşulan sözlerine çekimlileriniň inçe-ýogynlygy taýdan eýerip gelseler-de, olar bilen basym taýdan birleşmeýär.

Olar sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny bildirmek, goşulan sözüniň manysyny nygtamak, güýçlendirmek, oňa her hili goşmaça emosional ekspressiw öwüşgin bermek hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem:

Biz geleris-ä?

Ol şu gün gaýdandyr-a?

Men tanamadym-la?

Gijä galaýan däliris-dä?

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Modal söz diýip nämä düşüňärsiňiz?**
- 2. Modallyk bildirýän sözleriň we ownuk bölekleriň beýleki kömekçi sözlerden aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**

240. Okaň, ownuk bölekleri arkaly bildirilýän öwüşginlerini düşündiriň.

— Olar gorksa-da, men gorkamok-la! — diýip, Kirisk eňek bermedi (Ç. Aýtmatow).

Aýnanyň jany ýanyp, “Hernä, hudaýym, şonuň yaly “bagt” siziň maňlaýyňyzdan diresin-dä” diýip, dalasy geldi (B. Kerbabaýew).

— Neme-le... — diýip, Seýit ony saklajak boldy (A. Hemidow).

— Wah, onuň tapawudy ýer bilen gök ýaly-la! (A. Durdyýew).

— Size ýetirmän, özüm onuň ýoguna ýanaýyn-la, ol halys biziň adymyzy ýitirdi — diýdi (“Görogly” eposy).

— Haý, öldürse-de, men-ä şonuň hyzmatyna barýan — diýip galandar sürüberdi (“Görogly” eposy).

241. Göçürin, ownuk bölekleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Ussatdy. Ne olar gamçy bulaýar,
Ne-de gurjak bolýar başga bir duzak.
Käte-hä dordepel bir burun ozýar,
Käte-de alsakgal gecýär bir gulak (K. Gurbannepesow).

Ümlükler

Ümlükler sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýan, esasan, sözleýjiniň içki duýgularyny, erk-islegini bildirýän kömekçi sözlerdir. Olaryň manylary diňe sözlenilýän pursatda, ýazuw dilinde kontekstden belli bolýar. Manylary taýdan ümlükleri uly iki topara bölmek bolar:

1. Sözleýjiniň içki duýgularyny bildirýän emosional ümlükler.
2. Sözleýjiniň erk-islegini bildirýän, ýagny it-guş, mal-garalary çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan ümlükler.

Sözleýjiniň içki duýgularyny bildirýän emosional ümlükleri-de birnäçe semantik topara bölmek mümkin:

Gynanç bildirýän ümlükler: wäk, waý, eý waý, ah...

Waý, eje jan! diýip gygyrýar.

Wah, şu garyplyk gursun (A. Soltanmyradow).

Begenç bildirýän ümlükler: janelek, urra, ýaşa...

Heý janelek, janelek!

Urra!

Hoşallyk bildirýän ümlük: berekella

Berekella, iş bitiripsiň.

— Berekella! Göz görkeziň olara (M. Kütiýew).

Nägilelik, iğenç bildirýän ümlükler: wah, wah-eý, wah-wah, aheý...

Ten ýapmaga köýnek istär ýalaňaç

Köýnekli diýr: “*Wah*, üstünden don bolsa”
(Magtymguly).

Haýran galmagy bildirýän ümlükler: bä, wiý, bäh-bäh, toba-toba, haý-haý...

Bäh-bäh ajaýyp sim-u ten,

Oldur meni mejnun eden (Mollanepes).

Haý-haý seniň ýörişiň arslana, äre ogşar (Kemine).

Ýüzlenmegi bildirýän ümlükler: eý, ýa,eýa... Bular ýüz tutma sözler bilen ulanylýarlar.

Gel, eý köňlüm, saňa nesihat kylaý,

Watany terk edip gidiji bolma (Magtymguly).

Sözleýjiniň erk-islegini bildirýän ümlükleriň-de iki görnüşini tapawutlandyrmak mümkin.

It, pişik, mal-garalar çagyrylanda ulanylýan ümlükler me-me..., piş-piş, tü-tü, tigi-tigi, çom-çom... Bular gaýtalanyp gelýärler we mylaýym äheňde aýdylýarlar, ýazuwda olar tirkeş sözler ýaly defisli ýazylýarlar.

Mal-garalara buýruk berlende ulanylýan ümlükler küç, pişt, tok, çüw, haýt, kür... Bular belent äheňde aýdylyp, ýazuwda yzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Ümlükleriň beýleki kömekçi sözlerden nähili aýratynlyklary bar? Olara näme sebäpden ümlük diýilýär?**
- 2. Sözleýjiniň ruhy halatlaryny bildirýän ümlükleri aýdyp beriň.**
- 3. It-guş, mal-garalary çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan ümlükler haýsylar?**
- 4. Ýüz tutma sözler bilen ulanylýan ümlükleriň hyzmatyny düşündiriň.**

242. Göçüriň, ümlükleriň aşagyny çyzyň, olaryň hersiniň haýsy semantik topara degişlidigini düşündiriň.

— Pah-pah, Öwezi gören gözünden aýlanaýyn seniň! Öweziň nirededigini bilmän, “Ah, Hüseyin, wah, Hüseyin!” diýip ýatyrđym (“Görogly” eposy).

Wah, hiç haçan, niç haçan! Goý, seniň asmanyň dury bolsun, goý, seniň mylaýym ýylgyryşyň nurana hem ünjüsiz bolsun, goý, sen başga bir, ýalňyz, minnetdar ýürege şadyýan hem bagtly pursatlary eçileniň üçin bagtyýar bol!

Eý, Hudaý-eý! Tutuş bir pursatlyk äpet bagt! Eýsem, bu adamyň bütin ömri üçinem azmy näme?... (“Garagum” žurnaly).

“Wah, nätsemkäm?” Emme günäsin ötdi.

Kemeldi enäniň ýene bir ýaşy (K. Gurbannepesow).

243. Göçüriň. Ümlükleriň manysyny düşündiriň.

Häy, zaňnar Arap, enşalla, seni derrew aldym-aldym! — diýdi. Onda Arap Reyhan:

— Hä, zaňnar, neneň edip aljak?! (“Görogly” eposy).

Ene diýdi:

Wah, jan, ogul

Her näçe porsasakda

Ulalansyň, ýetişensiň

Şu porsuja gujakda (K. Gurbannepesow).

244. Mal-garalar kowlanda, çagyrylanda aýdylýan ümlükleri içinde getirip baş sany sözlem düzüň, ümlükleriň aşagyny çyzyň we ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Ses we şekil bildirýän sözler

Bular ses we şekil obrazlaryny bildirýän sözlerdir. Olar predmet hem, düşünje hem aňlatmaýarlar, sözsoňulardan-da, baglaýjy kömekçilerden-de, modal sözlerdir ümlüklerden-de tapawutlanýarlar.

Manylary taýdan olar uly iki topara böünýär:

1. Ses obrazyny bildirýän sözler.

2. Şekil obrazyny bildirýän sözler.

Ses obrazyny bildirýän sözler: kikir-kikir, yň-çyň, hüňür-hüňür, ha-ha-ha, haw-haw, maw, mo, mä, jürk, jürk-jürk, wyz-wyz, şar, şar-şar, şuw-şuw, tar, tar-tar, tark, tark-tark, düňk, düňk-düňk, gürp, gürp-gürp, güpür-güpür, takyr-takyr...

Şekil obrazyny bildirýän sözler: ýalp, ýalp-ýalp, ýylp, ýylp-ýylp, ýyldyr-ýyldyr, liňk, liňk-liňk, loňk-loňk, titir-titir, pakga-pakga, tike-tike...

Türkmen dilinde -yldy/ -ildi, -yrdy/ -irdi goşulmalary ses we şekil bildirýän sözlerden at ýasamaga, -ylda/ -ilde, -yrda/ -irde goşulmalary işlik ýasamaga işjeň gatnaşýar. Meselem: tarryldy, şarryldy, güwwüldi, ýylpyldy; gürrülde, tarrylda, ýylpylda, tarsylda, takyrda. Soňlary sonorly we süýkeş çekimsizler bilen gutaran sözlere agzalan goşulmalar goşulanda söz soňundaky çekimsizler goşalandyrylyp ýazylýar. Sözüň soňundaky goşalanan dymyk çekimsiziň yzdakysy açyklaşdyrylyp ýazylýar. Meselem; tarryldy, güwwüldi, takgyldy, pakgyldy...

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ses we şekil bildirýän sözleriň beýleki söz toparlaryndan nähili aýratynlyklary bar? Näme sebäpden olara ses we şekil bildirýän sözler diýilýär?

2. Ses obrazyny bildirýän sözler haýsylar?

3. Haýsy sözler şekil obrazyny bildirýärler?

245. Göçüriň, ses we şekil bildirýän sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Otly gelmäňkä, hernä, baryp yetişdim. Mallary yzyna dolanymam şoldy welin, “Şykyrdyk-şak”, “Şykyrdyk-şak” edip, otlynyň gyzylymytyl wagonlary deňimden geçip başlady (“Güneş” žurnaly).

Kowlan güjüjek: “Belki, men sygyr bolaryn?” diýip pikir edýär. Ol ot çeyneýär we içi agyryp başlaýar. Güjüjegiň keýpi gaçýar. Ol atdan soraýar: “Belki, men at bolaryn?”. Ýöne atlar gülüşýärler. Ol at-da bolup bilmeýär. Onsoň güjüjek: “Men gazlar

ýaly bolaýyn ” diýip pikir edýär. Gazlar ýüzýärler. “Men ýüzüp bilmeýärin ahyryn” diýip, güjüjek gynanýar. “Belki, men pişikdirin?” diýip ýene-de oýa batýar. Ol “mýaw” diýjek bolup synanyşýar, ýöne oňa derek “wow-wow” diýen ses töwerege ýaýraýar. Güjüjek bu sese begenýär we özüniň güjükdigine göz ýetirýär. Ol: “men güjük, wow, wow, wow” edip şatlanýar. Güjüjeginň ähli dostlary hem begenýär (Güneş” žurnaly).

246. Göçürin, ses we şekil bildirýän sözleriň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan olaryň haýsy semantik topara degişlidigini ýazyň.

Görogly: “Gel, şunuň bilen düşüp habarlaşayyn-la” diýip, güpbe ýere düşdi-de, atynyň demir myhyny meýdanda kakyp, şakyr-şukur edip içeri girdi (“Görogly” eposy).

Çary kör hank-huňk edip, turup gitmekçi boldy

(A. Durdyýew).

Şol wagt bolsa Aýnanyň sesi eşidildi:

— Hörele, düýäm, hö-rele!... (B. Kerbabaýew).

Kertik bolsa gyzyp saňňyl-saňňyl edýärdi (A. Allanazarow).

247. Ses bildirýän sözleri ulanyp 6 sany sözlem ýazyň.

Sintaksis

Sözleriň özara baglanyşlary, söz düzümleri, sözlem hakdaky ylma **sintaksis** diýilýär.

Söz düzümi

Many hem grammatik taýdan baglanyşan sözlere **söz düzümi** diýilýär.

Söz düzümleri tabynlyk gatnaşygyndaky esasy we garaşly sözleriň özara baglanyşmagyndan döreýär.

Düzümindäki garaşly söz esasy sözüň manysyny haýsydyr bir tarapdan aýdyňlaşdyryp gelýär, söz düzümlerdäki sözleriň **her**

aýratyn grammatik soraga jogap bolýar we sözlemiň aýry-aýry agzalary bolup gelýärler.

Söz düzümlerinde baglanyşyk

Söz düzümindäki sözleriň biri esasy söz, beýlekisi garaşly söz bolýar. Garaşly söz esasy söz bilen birinji nobatda many taýdan baglanyşýar. Meselem, **gyzykly kitap, akyllý gyz, akar suw...** Bu söz düzümlerinde **gyzykly, akyllý, akar** garaşly sözler, **kitap, gyz, suw** sözleri esasy sözlerdir. Olary gyzykly suw, akyllý akar, akar gyz ýaly baglanyşdyrmak mümkin däl.

Sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmagyň üç täri bar.

1. Eýerme täri. Esasy sözün manysyna görä we onuň talap etmegi boýunça garaşly sözün belli bir düşüm goşulmasyny kabul edip, oňa eýerip gelmegine eýerme täri diýilýär.

Atlardan we at hyzmatynda gelen sözlerden bolan garaşly sözler işlikden bolan esasy söz bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar. Meselem: **okuwa barmak, kitaby okamak, şäherde ýaşamak, öýden gaýtmak...**

2. Ýanaşma täri. Baglanyşygyň bu tärinde garaşly söz hiç bir üýtgediji goşulmasyz, sözsoňy kömekçisiz, esasy sözün edil öň ýanyndan getirilip, onuň bilen tertip arkaly baglanyşýarlar. Meselem: gara galam, ýöräp barmak, gürlemeýän gyz, galam bilen ýazmak, gelmeli talyp.

3. Ylalaşma täri. Baglanyşygyň bu tärinde garaşly söz eýelik düşümde gelýär, esasy söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edýär. Meselem: meniň bagym, seniň bagyň, onuň bagy, biziň bagymyz, siziň bagyňyz, olaryň bagy.

Garaşly sözden eýelik düşümiň goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşy-da bar. Meselem: alma şerbeti, sygyr eti,. Bu ýagdaýda garaşly söz bilen esasy söz aralykdan başga söz gelip bilmeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Grammatikanyň sintaksis bölüminde öwrenilýän esasy sintaktik birlikler haýsylar?**

2. Söz düzümini sözlemden tapawutlandyryň esasy aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. Söz düzüminde sözler nähili baglanyşýarlar?
4. Sözleriň many taýdan baglanyşmagyna nähili düşüňärsiňiz?
5. Grammatik baglanyşygyň eýerme tärinde garaşly söz esasy söz bilen nähili baglanyşýar?
6. Baglanyşygyň ylalaşma tärinde sözler nähili baglanyşýarlar?
7. Haýsy söz toparlaryndan bolan garaşly sözler esasy söz bilen ýanaşma täri (tertip) arkaly baglanyşýarlar?

248. Teksti okaň, ondaky söz düzümlerini saýlap göçüriň. Söz düzümleriniň sözlemden tapawudyny aýdyp beriň.

Orta asyrlarda kitap häzirki ýaly elýeterli bolmandyr, gymmatlygy sebäpli ony her bir adam çap etdirip ýa-da satyn alybam bilmändir. Sebäbi ony taýýarlamak üçin köp çykdaýy çykarmaly, kän wagt sarp etmeli we agyr zähmet çekmeli bolupdyr. Ýöne logon Gutenberg kitap çap etmegiň çalt usulyny oýlap tapansoň welin, bu ýagdaý düýbünden üýtgapdyr. Şondan soň, ylymdyr bilimiň çeşmesi bolan kitap adamlaryň durmuşynyň üýtgemegine hem öz täsirini ýetirip ugrapdyr.

Kitap çap etme enjamy döredilmezden ozal, ýyl ýazgylary elýazma görnüşinde bolup, Ýewropada bu işi ybadathananyň kitaphanasyndaky ruhanylar alyp barypdyrlar. XIII asyryň başlarynda bolsa, ýörite köşk ýazyjylary bolup, olar dünýäde bolup geçýän hadysalar barada taryhy maglumatly kitaplary ýazypdyrlar. Şonuň bilen birlikde çap etmegiň gadymy usuly “ksilografiýa” hem bolupdyr. Ýagny, harplar agajyň ýüzüne haşamlanyp, soňra onuň üstüne boýag guýlup, usullyk bilen kagyza möhür kimin basylypdyr. Ýöne bu usul kyn bolupdyr we kän wagt alypdyr.

249. Göçürin, sözlemlerin eýesi bilen habarynyň aşagyny çyzyň, ondaky söz düzümlerini anyklaň, garaşly hem esasy sözleri peýkam bilen görkeziň.

Bir gün Baýkaranyň ogly boldy. Onuň ady Soltansöýün boldy. Ol perzent ýedi ýaşamanka, şa öz oglunuň gulagyna akyly guýup başlady:

— Eý oglum, sen menden soň şalyk sürmelisin! Şalyk sürmeli wagtyň özüňden başga üç adamy tanap almalysyň. Şol üçün biri gyzdyr. Ol gyzy ilin akyldary bolmalydyr. Ony sen özüňe mährem aýal edip almalysyň! — diýip wesýet etdi. Baýkara ogluna ýene wesýet etdi.

“Eger men kazam dolup, ölüp gitsem, bu syry ogluma kim aýdar?!” diýip, ol kitap ýazdy. Ahyry Baýkara öler wagty bolanda, ogluny ýanyna çagyryp:

— Ýnha, şu açar. Bu açar — meniň genji-hazynamyň açary. Şundan başga açar hazynany açmaz. Men ölenimden soň, şu açar bilen ol hazynany aç-da, şol hazynamyň içinde näme bolsa, agtaryp gör-de, şonda bar bolan kitaplary alyp, okap, şonda ýazylan wesýetler bilen ýöregin — diýip dünýäden geçdi (“Garagum” žurnaly).

250. Göçürin, söz düzümlerindäki esasy we garaşly sözleri anyklaň, aşagyny çyzyň, hersiniň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Ýurdumyzda bilim, ylym ulgamyny öndebaryjy döwleteriň derejesine ýetirmek, bu ugurda halkara hyzmatdaşlygyny has-da giňeltmek, okuw-terbiýeçilik, ylmy-barlag işleriniň maddy-enjamlaýyn binýadyny pugtalandyrmak, usulyýetini kämilleşdirmek, sportda we syýahatçylykda ýokary netijeler gazanmak biziň baş maksadymyzyň biridir.

Ýurduň ykdysady kuwwatyny artdyrmak, ony ösen döwletleriň hataryna goşmak üçin, ilki bilen, bilimli, baý, maksada

okgunly, sagdyn pikirlenmäge ukyply, Watana wepaly, kämil nesli kemala getirmeli.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow.**

251. Okaň, ilki eýerme, soň ýanaşma, soňra ylalaşma täri arkaly baglanyşan söz düzümlerini saýlap göçüriň.

Sary towuk saman seçer, öz aýbyny özi açar.
Bu günki işiňi ertä goýma.
It gargyşy gurda ýokmaz.
Suw küýzesi suwda synar.
Aýakda bolynçaň, agyzda bol.
Göwün göwünden suw içer.
Gara suwy gaýnadyp, gaýmak alan barmydyr?
Bidöwleti düýäniň üstünde it ýarar (Atalar sözi).

Söz düzüminiň görnüşleri

Söz düzümleri esasy sözünüň haýsy söz toparyndandygyna garap, iki topara bölünýärler:

1. Işlik söz düzümleri.
2. Isim söz düzümleri.

Aýyklanýan esasy sözi işliklerden bolan söz düzümine işlik söz düzümi diýilýär.

Işlik söz düzüminde täsirini geçirýän, geçirmeýän asyl düýp işliklerem, ýasama, goşma düýp işliklerem esasy söz bolup bilýär.

Garaşly söz, esasan, ýoneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelen atlardan, at deregine gelen sözlerden bolýar. Ol eýerme täri arkaly baglanyşýar. Meselem:

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar.
Düýä münüp, hataba bukma.
Aýbyny ýaşyran aýňalmaz.
Aýda gelsin, aman gelsin.
Ilden çyksaň-da, nyrdan çykma (Atalar sözi).

Atalar sözi-nakyllarda yhlas bilen aglamak, düýä münmek, aýybyny ýaşyrmak, ilden çykmak, aýda gelmek, aman gelmek işlik söz düzümleridir.

Aýyklanýan esasy sözi atlardan, at deregine gelen sözlerden (atlaşan sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan) bolan söz düzümlerine isim söz düzümi diýilýär. Bular esasy sözün isimlerden bolany üçin şeýle at alypdyr.

Isim söz düzümlerinde garaşly atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, işlik formalaryndan bolýar.

Garaşly sözi atlardan bolan isim söz düzümleri

At söz toparyndan bolan garaşly söz esasy sözi degişlilik taýdan aýyklarap gelýär, onuň bilen ylalaşma täri arkaly baglanyşýar. Garaşly söz eýelik düşümiň, esasy söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edýär.

Meselem: bugdaýyň hasyllylygy, daýhanyň guwanjy, halkymyzyň buýsanjy. Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany süýji (Atalar sözi).

Isim söz düzümlerinde garaşly söz bilen esasy söz ýanaşyk gelende, atlardan bolan garaşly söze eýelik düşümiň goşulmasy goşulman hem bilýär. Meselem: ene mähri, okuw kitaby, mekdep müdiri, gýş pasly, goýun eti, düýe ýüni...

Kär-hünär, material bildirýän atlardan bolan garaşly sözler hem eýelik düşümiň goşulmasyny kabul etmeýär. Bu ýagdaýda garaşly söz esasy söz bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar.

Meselem: çopan oylan, halyçy gelin, lukman gyz, ýüň ýaglyk, ýüpek mata, demir ýol, agaç çemçe...

Atlardan bolan garaşly söz esasy söz bilen sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşýar. Meselem: bal ýaly gawun, dag ýaly harman, edebiýat hakda söhbet, mekdebe çenli terbiýe, adatdan daşary ýagdaý...

Garaşly sözi sypatlardan bolan isim söz düzümleri

Sypatlardan bolan garaşly sözler esasy söz bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşyp, esasy sözden aňlanylýan zadý reňk, tagam, hil, häsiýet, wag, orun taýdan aýyklarap gelýärler.

Meselem: gyzyl gül, aýy çay, ýalta okuwçy, beýik dag, güýzlük bugdaý, gýşky kelem, öndäki hatar, şäherdäki jaý...

Garaşly sözi sanlardan bolan isim söz düzümleri

Sanlardan bolan garaşly söz hem esasy sözi bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşyp, esasy sözden aňlanylýan predmetiň mukdaryny ýa tertibini bildirýär. Zadyň mukdaryny nygtamak gerek bolanda, garaşly sözüň yzyndan sany sözi getirilýär.

Meselem: baş sany okuwçy, ýüz goýun,, ýigirmi birinji asyr.

Sanyň yzyndan ölçeg bildirýän sözler getirilende san bilen ölçeg bildirýän söz ikisi birlikde garaşly söz bolup gelýär.

Meselem: üç metr mata, ýüz litr süýt, iki million tonna bugdaý, dört tamdyr çörek, baş gazan nahar, bir kâse çay, bir gysym ot...

Garaşly sözi çalyşmalardan bolan isim söz düzümleri

Atlary çalşyp gelen çalyşmalar garaşly söz bolup gelende, edil atlar ýaly eýelik düşümiň goşulmasyny, esasy söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edip, ylalaşma täri arkaly baglanyşýar. Bu ýagdaýda esasy sözden aňlanylýan zadyň kime, nämä, nirä degişliligi bildirilýär.

Meselem: meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby, öz kitabym, öz kitabymyz, başga biriniň kitaby...

Sypatlary çalşyp gelen çalyşmalar-da garaşly söz bolup gelende, esasy söz bilen edil sypatlar ýaly tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar, esasy sözden aňlanylýan zady sypatlandyryp gelýärler.

Meselem: bu oba, şol gün, şeýle waka, ojuk-bujuk iş, hiç adam, her zat...

Sanlary çalşyp gelen çalyşmalar garaşly söz bolup gelende, edil sanlar ýaly tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşyp, esasy sözden aňlanylýan zady mukdar ýa tertip taýdan aýyklaýar.

Meselem: ençe ýyl, birnäçe gün, ähli okuwçylar, hemme adamlar... Garaşly sözi işlik formalaryndan bolan isim söz düzümleri

Ortak işlikler we işligiň hökmanlyk formasy garaşly söz bolup gelende hem olar esasy söz bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar we esasy sözden aňlanylýan zady wagt, iş-hereket taýdan aýyklar gelýär.

Meselem: okalan kitap, okalmadyk kitap, okalyan kitap, okalmaýan kitap, okaljak kitap, okalmajak kitap, okalmaly kitap, okalmaly däl kitap, görer göz, bilmez tebip.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Esasy sözüne görä söz düzümleri näçe topara bölünýär?**
- 2. Näme sebäpden işlik söz düzümi diýilýär?**
- 3. Isim söz düzümlerinde esasy söz haýsy söz toparlaryndan bolup bilýär?**

252. Göçüriň, söz düzümlerindäki esasy we garaşly sözleri anyklaň. Olaryň işlik söz düzümini ýa isim söz düzümidigini düşündiriň.

Ertir ir bilen Garyp ýene çarbaga bardy. Güller açylypdyr. Bir bölek gülüň arasynda oturyp, güllerden alyp, bir çemeni zynat bilen baglady. Ony şol ýerde goýup, özi bagdan çykyp gaýtdy. Şol wagt bagban gelip:

— Bu gün gaflat basyp, giç galdym — diýip, alňasaklyk bilen çemen baglamaga meşgul boldy. Ol Garybyň çemen baglan ýerine bardy. Bir wagt bagbanyň gözi Garyby baglan çemenine düşdi. Görse, özüniň baglan çemenlerinden hem owadan, oňat bir çemen ekeni (“Şasenem- Garyp” dessany).

253. Okaň, işlik söz düzümlerini aýratyn, isim söz düzümlerini-de aýratyn göçüriň, olaryň haýsy tär arkaly baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Türkmeniň tohum dowary bolan saryja goýnunyň ýaş aýratynlyklary şu aşakdaky ýaly tapawutlandyrylýar:

Guzy — goýnuň alty aýa çenli döwürdäki kiçijik çagasy (owlagy).

Tokly — alty aýdan bir ýaşa çenli tokar guzy.

Işşek — bir ýaşdan soň, iki ýaşyny doldurýança, ýagny iki ýaşyň içindäki goýun.

Öweç — iki ýaşyny dolduryp, üç ýaşyna giden goýun tä üç ýaşyny doldurýança şeýle atlandyrylýar.

Maň — dört ýaşyndaky, ýagny üç ýaşyny doduryp, dördüne giden goýun baş ýaşa girýänçe şeýle atlandyrylýar.

Maňramaz — baş ýaşyndaky, ýagny baş ýaşyna giren goýun tä şu ýaşy tegeleýänçe şeýle atlandyrylýar.

Mälemez — alty ýaşly goýun, ýagny şu ýaşa giren we ondan ýokary ýaşdaky dowar malyna aýdylýar.

254. Okaň, ilki işlik söz düzümlerini, soňra isim söz düzümlerini saýlap göçürüň, garaşly hem esasy sözleriň nähili baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Mert bilen namardyň işi deň bolmaz,
Gargyşy köp alsaň, işiň oň bolmaz,
Ýagşylaryň söhbetinde jeň bolmaz,
Aýrylyşsa, bir-birinden hoş gider (Seýdi).

Söz düzümleriniň gurluş aýratynlyklary taýdan görnüşleri

Söz düzümleri gurluş aýratynlyklary taýdan ýönekeý söz düzümlerine we ýaýraň söz düzümlerine bölünýärler.

Düzüminde diňe bir sany esasy we bir sany garaşly söz bolan söz düzümleri ýönekeý söz düzümleridir.

Meselem: okuw golanmasy, meniň oglum, sylaga mynasyp, ir gitmek, hoş bolmak...

Düzüminde sözsoňy kömekçi ýa kömekçi işlik bolan gül ýaly gyz, höwes bilen okamak, adalat ugrunda göreşmek, ýoldaşyňa kömek bermek, ýygnakda çykyş etmek... ýaly mysallar hem ýönekeý söz düzümleri hasaplanylýar.

Ýaýraň söz düzümleri. Söz düzümindäki esasy we garaşly sözün birisi

ýa-da ikisem ýaýbaňlandyrylan bolsa, beýle söz düzümine ýaýraň söz düzümi diýilýär.

Meselem: ýokary derejeli hünärmen, uzyn boýly gyz, iki gatly jaý, ýol hereketiniň düzgünleri, Garaşsyz döwletleriň arkalaşygy, Birleşen Milletler Guramasy ... Bularda garaşly sözler söz düzümi görnüşli.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Nähili söz düzümlerine ýönekeý söz düzümleri diýilýär?**
- 2. Haýsy alamata görä ýaýraň söz düzümi diýilýär?**

255. Göçüriň, söz düzümlerini gurluşy taýdan häsiýetlendiriş, esasy we garaşly sözleriniň nähili baglanyşandyklaryny düşündiriň.

Mylaýym güýz paslynyň bir günüdi. Buýsançly burçlary asmanda magallaklap duran galanyň içi adaty joşgunly hereket bilen gaýnaýardy, şatlykly şowhun bilen ýaňlanýardy. Gys bolsun, ýaz bolsun, tomus bolsun, güýz bolsun — parhy ýok, bu galada şu joşgunly hereket, şu şatlykly şowhun hemişe birsydyrgyn dowam edýärdi. Bu gala guş gelse, ganaty gyrlyp, gulan gelse, toýangy gyrlyp, üstünden guş hem uçup bilmejege, derwezesinden döw hem sekip bilmejege meňzeýärdi (A. Gowşudow).

256. Teksti söz düzümlerine bölüp göçüriň, söz düzümleriniň hersine gurluşy taýdan häsiýetlendiriş, esasy hem garaşly sözlerini anyklap, olaryň nähili baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Dagyň tämiz howasyndan kükregini dolduran gyz gündogarlygynda ýazylyp ýatan meýdanlary guwanyp-guwanyp nazaryndan geçirdi. Onuň uzakdan gelýän bir atla gözi kaklyşdy. Doganlarynyň seslerini eşidilip duransoň, gyz ol atlydan eýmenmedi (Ş. Geldiýewa).

257. Teksti göçürin, ondaky söz düzümlerini baglanyşlary we gurluşlary taýdan häsiýetlendirin.

Atyň güpürdisine gara öýüň göwşüllän kilimini serpip, onuň içinden bir ýigit çykdy. Onuň aýagy ýetim oltaň çokaýly, baldyry galyň dolakly, egni gök çäkmenli, bili sütük guşakly, başy goňur silkme telpeklidi. Ol ortadan ýokary, daýaw, tutuş bir ýigitdi. Onuň ukudan galan boldumlaç, bugdaý reňk ýüzünde bir zadyň ynjysyny mälim edip duran agyrylyk syzylýardy (B. Kerbabaýew).

Düzüminiň durnuklylygy, erkinligi taýdan söz düzümleriniň görnüşleri

Söz düzümleri düzüminiň durnuklylygy, erkinligi taýdan durnukly söz düzümlerine we erkin söz düzümlerine bölünýär.

Durnukly söz düzümleri düzümi durugyşan, sözlerini çalşyryp bolmaýan, bitewiligine bir many aňladýan we bir soraga jogap bolýan söz düzümlerdir. Olar sözlemde bitewiligine bir agza bolup, söz hökmünde ulanylýar, şoňa görä-de dil biliminiň leksiokologiýa bölümünde öwrenilýär.

Meselem: gara maňlaý (bagtsyz), dili gysga (müýnli), başy boş (dul), eli açyk (sahy, jomart)...

Erkin söz düzümleri sözlenilip durlan pursatda hasyl edilýän söz düzümleridir. Bularyň düzümindäki sözler sintaktik taýdan erkindirler.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Nähili söz düzümlerine durnukly söz düzümleri diýilýär. Näme sebäpden olar leksikologiýada öwrenilýär?**
- 2. Nähili söz düzümlerine erkin söz düzümleri diýilýär? Olar näme üçin sintaksis bölümünde öwrenilýär?**

258. Okaň, tekstden erkin söz düzümlerini saýlap göçürin, hersiniň işlik ýa-da isim söz düzümidigini anyklaň.

Çaýyň medeniýetiniň giňden ýaýramagy bilen ony içgi hökmünde taýýarlamak işi özboluşly sungata eýe öwrülipdir. Ýörite toýundan ýasalan çäýnek-käselede çaýy gurply adamlar bir-birine hödür edipdirler. Olaryň bu içgä bolan isleginiň artmagynda çaýyň çaýyň gurplandyryjy ukyby bilen tapawutlanýan birnäçe görnüşiniň üsti açylýar (“Edebiýat we sungat” gazetini).

259. Okaň, ondaky ýaýraň söz düzümlerini saýlap göçüriň, olary häsiýetlendirin.

Beýik Galkynyşlar zamanasynda gysga wagtyň içinde onlarça zawod-fabrikler guruldy. Bary-ýogy ýyl ýarymyň içinde Türkmenistan — Hytaý gaz geçirijisi gurlup, alysdaky dostlukly döwlete türkmen gazy eltildi, Sarahsdan Maşada türkmen gaz geçirijisi çekildi, Amyderýanyň üstünden dünýä ähmiýetli köpri bina edildi, halkara demir ýoly güýçli depginler bilen gurlup ýör. Ýurdumyzda gysga wagtda üç sany etrap döredildi. Türkmenabat-Mary-Aşgabat-Türkmenbaşy şa ýoly çekilip, Hazaryň Türkmen kenarynda dünýäniň şypahanalarynyň arasynda näýbaşy dynç alyş-syýahatçylyk zolagy döredilýär (“Nesil” gazetini).

260. Sözlemi söz düzümlerine bölüp, göçüriň, durnukly söz düzüminiň erkin söz düzümlerinden tapawudyny aýdyp beriň.

Öz bagşylaryna umyt baglap oturanlaryň aşagyna telpek oklanan ýaly boldy (N. Saryhanow).

261. Garaşly sözünüň esasy söz bilen nähili baglanyşandygyny, gurluş taýdan onuň ýönekeý ýa-da ýaýraň söz düzümidigini aýdyp beriň.

Ýaz aýlarydy. Howa hoştapdy. Ýeriň ýüzi gök öwüsýärdi. Guşlar jürrüldeşýärdi, öýde oturmaga ýürek takat etmeýärdi. Janly-janawar meýdandady, dört dogan aw awlamak maslahatyny edýärdi (B. Kerbabaýew).

Sözlem

Sözlem gutarnykly oý-pikir aňladýan, kommunikatiw hyzmaty ýerine ýetirýän, sözlenilýän pursatda düzülýän sintaktik birlikdir. Ol bir sözdenem, özara grammatik we mazmun taýdan baglanyşyp, bir bitewi intonasiýadan aýdylýan birnäçe sözdenem bolup bilýär.

Sözlem gutarnykly oý-pikiri aňladyşy, bir bitewi intonasiýada aýdylyşy, ýerine ýetirýän hyzmaty taýdan söz düzümlerinden tapawutlanýar.

Sözlem bolmak üçin özara sanda we ýöňkemedede ylalaşyp gelen eýäniň we habaryň bolmagy şertdir. Eýe bilen habar arkaly diňe wakanyň, iş-hereketiň kim tarapyndan, haçan ýerine ýetirilendigi däl, eýsem sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň (awtoryň) öz şahsy garaýşy-da bildirilýär.

Sözlemiň ýene bir aýratynlygy — onuň intonasion bitewiligidir. Intonasiýa arkaly ýeke söz bilenem gutaran oý-pikiri aňlatmak mümkin.

Meselem: Gyş. Gije. Aýaz...

Ýazuwda sözlemiň gutarandygy nokat, sorag, ýüzlenme belgileri arkaly aňladylýar, sözleşenimizde welin, sözlemiň nähili sözlemdigini-de, onuň tamamlanandygyny-da intonasiýa arkaly duýýarys.

Sözlemler maksatlary, aýdylyş intonasiýalary, gurluşlary, düzümleri taýdan dürli-dürli bolýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözlem näme?**
- 2. Sözlemiň söz düzümlerinden many aýratynlygyny aýdyp beriň.**
- 3. Sözlem bilen söz düzüminiň gurluşynda nähili aýratynlyklar bar?**

262. Sözlemleri göçüriň, hersinde näçe sözüň we nähili söz düzümleriniň bardygyny aýdyp beriň.

Zenan maşgala mydama owadan bolmaga ymtylýar. Olar gelşikli egin-eşik geýmek, ýüz-gözüne timar bermek bilen çäklenmän, eýsem gymmat bahaly şaý-sepleri dakynybam görklerine görk goşýarlar. Bu döp öz gözbaşyny biziň eramyzdan önki asyrlardan alyp gaýdýar. Muny dünýäniň çar künjeginde geçirilýän arheologik gazuw-agtaryş işleri hem subut edýär (“Zenan kalby” žurnaly).

263. Sözlemleri göçüriň, olaryň pikir aňladyşlary, aýdylyş intonasiýasy, hyzmatlary, düzümleri taýdan söz düzümlerinden tapawudyny aýdyp beriň.

Garagum sährasy. Ol durşy bilen hazyna. Onuň ösümlük dünýäsi, dürli görnüşli haýwanlary, aňnat-aňnat bolup gidýän gum depeleri, guraksy we güneşli howasy göreniň ünsüni özüne çekýär, kalbyňa ýatdan çykmajak täsirleri galdyrýar. Dürli mör-möjekleriň çykarýan owazlary bilen gurşalan asuda gijesi, tämiz howaly säheri sende üýtgeşik duýgulary oýarýar (“Täze oba” žurnaly).

Sözlem agzalary

Sözlem emele getirmäge gatnaşan sözlere sözlem agzalary diýilýär. Sözlem agzalary iki hili bolýar:

1. Sözlemiň baş agzalary. Muňa sözlemdäki baş pikiri aňladýan, sözlemiň esasy emele getirýän sözler, ýagny sözlemiň eýesi bilen habary degişlidir.

2. Sözlemiň aýyklaýjy agzalary. Bular sözlemiň eýesini ýa-da habaryny aýyklar gelýän sözlerdir, hyzmatlaryna görä-de bulara aýyklaýjy agzalar diýilýär. Meselem:

Ýatan öküze iým ýok. – Bu mysalda iým, ýok sözleri sözlemiň baş agzalary, ýatan hem öküze sözleri aýyklaýjy agzalardyr.

Sözlemiň baş agzalary

Sözlemdäki baş pikiri aňladýan eýe bilen habar sözlemiň baş agzalarydyrlar. Sözlemiň many-mazmunyna dogry düşünmek üçin ilki bilen onuň eýesi we habary anyklanylýar.

Sözleminiň eýesi. Sözleminiň eýesi sözlemde özi dogrusynda sözlenilip, habar tarapyndan aýyklandyran sözdür. Sözleminiň eýesini anyklamak üçin habaryna atlaryň kim, näme, nire diýen soraglary berilýär. Meselem:

Myhman ataňdan uly (Kim ataňdan uly? - Myhman).

Türkmenistan meniň ata Watanyň (Nire ata Watanyň? - Türkmenistan).

Eýe adatça baş düşümde gelen atlardan ýa-da at hyzmatynda gelen sözlerden bolýar. Meselem:

Atlardan: Aşgabat – biziň paýtagtymyz. Ahal-teke atlary guwanjymyzdyr. At deregine gelen sypatlardan: Düşäniň ulusy köprüde taýak iýer (Atalar sözi).

At deregine gelen sanlardan: Iki ikiň dört bolar. Gyz ýaşy on dört bolar (Läle).

At deregine gelen çalyşmalardan:

Süleýman, sen mura bir gulak goýgul (Magtymguly).

At deregine gelen hallardan:

Herki işiň iri ýagşy (Atalar sözi).

At hyzmatynda gelen işlik formalaryndan, iş atlaryndan:

Meselem: Baýrak almalylar orta çykdylar.

Gezmek – ömürden.

Gaçşym bar, kowşyma bermerin (Atalar sözi).

At hyzmatynda gelen ortak işliklerden:

Giden getirer, oturan nyrh sorar. Köp okan köp biler. İşlemedik dişlemez (Atalar sözi).

At hyzmatynda gelende kömekçi sözlerem sözlemde eýe bolup bilýärler. Meselem:

Ýol ýatyr-a, ýol ýatyr.

Degresinde il otyr.

Bir emmasy bolmasa.

Guýruk munda ne ýatyr.

Syrkawyň ah-wahy azalyp ugrapdyr.

Eýeler gurluşy taýdan sada we söz düzümi görnüşli bolýarlar.

Bir sözden ybarat eýe sada eýedir.

Meselem: Magtymguly — akyldar şahyr.

Birden köp sözden ybarat bolup, bir grammatik soraga jogap bolýan eýe söz düzümi görnüşli eýedir. Edaralaryň, gazet-žurnallaryň, eserleriň, orden-medallaryň birnäçe sözden ybarat bolan atlary, şeýle hem adam atlary öz familiýasy, lakamy bilen bir soraga jogap bolýar, hemmesi birlikde eýe bolup gelýär. Meselem:

Türkmen döwlet uniwersiteti ýurdumyzda baýry ýokary okuw mekdebidir.

Birleşen Milletler guramasy dünýäniň iň abraýly guramalarynyň biridir.

Aman Kekilow edebiýatçy alym hem görnükli söz ussady.

Baýram han orta asyr türkmen edebiýatynda öçmejek yz galdyrypdyr.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözlem agzalary diýip nämä düşüňärsiňiz?**
- 2. Sözlemiň baş agzalarynyň aýyklaýjy agzalardan tapawudyny aýdyp beriň.**
- 3. Eýäni anyklamak üçin sözlemiň haýsy agzasyna baş düşümiň soraglary berilýär?**
- 4. Haýsy düşümde gelen sözler sözlemde eýe bolup gelýär? Nämе üçin eýä sözlemiň baş agzasy diýilýär?**

264. Göçüriň. Sözlemleriň eýesiniň, aşagyny çyzyň, haýsy söz toparyndan bolan eýedigini aýdyp beriň.

Söýenişen ýykylmaz.

Düýäniň ulsy köprüde kötek iýer.

Lalyň dilene enesi düşer.

Köpüň dilegi köp bolar.

Ilm-günüm bolmasa, Aýym, Günüm dogmasyn.

Özüni öweniň tanapy çüýrük.

Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.

Sepilmedik tohum gögermez.

Hasapsyz iş bolmaz.

Giden getirer, oturan nyrh sorar (Atalar sözi).

265. Göçürin. Sözlemlerin eýesini, habaryny anyklaň, eýäniň aşagyny çyzyň. Onuň sada ýa-da söz düzümi görnüşli eýedigini düşündiriň.

Kelekbaý ýumrugyny düwüp galanda, Japbaklar özlerini harmandan aşak goýberdiler. “It gedaýdan gorkar, gedaý itden” diýen ýaly, Kelekbaý olardan birhili ätiýaç etdi, harmandan özüni aşak goýbermedi. Doganlar ona näçe ýalbarsalar-da Kelekbaý olara gulak asman, gaýta agzyndan gelenini gargady. Garaz, ne Japbaklar harmana dyrmaşyp bildiler, ne-de Kelekbaý aşak düşüp bildi (B. Kerbabaýew).

266. Türkmen köli, Garagum çöli, Sergi köşgi sözlerini eýe edip, sözlem düzün. Olara näme sebäpden söz düzümi görnüşli eýeler diýilýändigini düşündiriň.

267. Göçürin. Sözlemlerin baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Eýe bolup gelen sözleriň haýsy söz toparyndandygyny aýdyp beriň.

Magtymguly, bu jahanda kim bolar,
Ol mekana giden gelmez, güm bolar,
Görer gözün, görkli göwräň gum bolar,
Dahan gider, dendan düşer, til galmaz.

Gara daşdan gara gyly saýlan göz,
Çöňňeler görejiň, göze myhmandyr.
Gelen aş diýip gelmez, turşutmagyl yüz,
Nana mätäç dälidir, söze myhmandyr (Magtymguly).

Sözlemin habary. Sözlemde eýe hakynda habar berýän söze ýa-da söz düzümine habar diýilýär. Ol dürli söz topralaryndan bolup bilýär.

Habaryň dürli söz toparlaryndan bolup gelşi

Sözlemiň habary köplenç işliklerden bolýar. Habary anyklamak üçin sözlemiň eýesine näme et, näme etdi, näme edýär, näme eder, näme etjek, näme etse, näme edip, näme etmeli ýaly soraglar berilýär. Şol soraglara jogap bolan sözler habar bolýarlar.

Meselem: Suw (Näme eder?) akar, daş galar (Näme eder?).

Oglan (Näme eder?) gyssanar, tudana wagtynda bişer.

Aý (Näme etse?) dogsa, älem (Näme eder?) görer.

Sözlemiň habary haýsy söz toparlaryndan bolsa, ol şol söz toparynyň soraglaryna jogap bolýar. Meselem:

Atlaryň habar bolup gelşi:

Kerim Gurbannepesow — ussat şahyr. Kerim Gurbannepesow kim? - Şahyr.

Myrat göreldele okuwçy. Myrat kim? Okuwçy.

Sypatlaryň habar bolup gelşi:

Bal süýji, baldan bala süýji. Bal nähili? Süýji...

Özüni öweniň tanapy çüýrük. Özüni öweniň tanapy nähili? Çüýrük.

Sanlaryň habar bolup gelşi:

Orazyň ýaşy altmyş üç. Orazyň ýaşy näçe? Altmyş üç.

Çalyşmalaryň habar bolup gelşi:

Watanymyzyň geljegi — biz Watanymyzyň geljegi kimler? Biz.

Iň göreldele okuwçy — şu. Göreldele okuwçy haýsy? Şu.

Hallaryň habar bolup gelşi:

Suwuň akyşy çalt, siňşi haýal. Suwuň akyşy nähili? Çalt. Suwuň siňşi nähili? Haýal.

Az, köp, bar, ýok ýaly sözleriň habar bolup gelşi:

Ýigide mün dürli hünär-de az.

Etjege iş köp, etmejege bahana.
Dokuň açdan habary ýok (Atalar sözi).

Sada habarlar we söz düzümi görnüşli habarlar

Gurluşlary taýdan habarlar iki hili bolýarlar:

1. Sada habarlar. Bular bir sözden ybarat bolan habarlardyr. Meselem: Magtymguly Şirgazy medresesinde okapdyr.
2. Söz düzümi görnüşli habarlar. Bular birden köp sözden ybarat bolup, bir grammatik soraga jogap bolýan habarlardyr. Meselem:
Japbaklar Topbagyň sözünü makul bildiler (B. Kerbabaýew).
Olar obany aýlanyp çykdylar. Kenek baýa göz görkezmegi ýüregine düwdüler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. **Habar näme üçin sözlemde baş agza hasaplanylýar? Ol nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?**
2. **Işlikden bolan habarlar nähili soraglara jogap bolýarlar?**
3. **Beýleki söz toparlaryndan bolan habarlar nähili soraglara jogap bolýarlar?**
4. **Söz düzümi görnüşli habarlaryň sada habarlardan näme tapawudy bar?**

268. Sözlemleriň soňundaky dyngy belgilerini goýup göçüriň. Işlikden bolan habaryň aşagyna bir çzyk, beýleki söz toparlaryndan bolan habaryň aşagyna iki çzyk çzyň.

Köýtendag ýurdumyzyň günorta-gündogarynda,
Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýär

Köýtendagyň ajaýyp ýadygärlikleriniň biri dinozawrlaryň yzlarydyr Bu yzlar Köýtendagyň demirgazyk-günbatar eňňidinde, Hojapil obasynyň golaýynda 1980-nji ýylda tapyldy Ýerli ilata bu

yzlar irden bəri belli Olar yzlary Isgender Zülkarneýniň pirleriniň yzlarydyr öydüpdirler Şonuň üçin obanyň adyny Hojapil diýip atlandyrypdyrlar (“Diýar” žurnaly).

269. Göçüriň. Sözlemiň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Habaryň nähili sözlerden bolup gelendigini aýdyp beriň.

Gelenleriň biri Gözeljikdi (H. Ysmaýyłow).

Olaryň ýüzler-ä gaýrakdy (A. Durdyýew).

Geçen işe ökünmän päydasy ýok (B. Kerbabaýew).

Ýigide mün dürli hünär hem azdyr.

Dogry gelen keýigiň iki gözünden başga aýby ýok (Atalar sözi).

Aksakgal şeýle diýdi-de, Gutlymyradyň ýakynragyna süýşdi (A. Gowşudow).

Pyhy dädäni surata alan şol ýigit onuň öz doganoglany eken (A. Şagulyýew).

270. Göçüriň. Sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Habarlarynyň sada ýa-da söz düzümi görnüşlidigini aýdyp beriň.

Akmak ýigit tiz garyp düşer. Bilgin, akyl bahasyna ýetip bolmajak zatdyr. Ony ogry hem alyp gidip bilmez. Ol otda-da ýanmaz, suwda-da akmaz. Bilim bolsa akylyň göwheridir, görküdür (“Kowusnama” eserinden).

**Sözlemiň habarynyň eýe bilen sanda
we ýöňkemedede ylalaşyp gelşi**

Sözlemiň ýöňkemedede üýtgeýän işlik formalaryndan bolan habary eýe bilen sanda hem ýöňkemedede ylalaşyp gelýär. Meselem:

Men okadym, bilim aldym, işleýärin, işlärin.

Sen okadyň, bilim aldyň, işleýärsiň, işlärsiň.

Ol okady, bilim aldy, işleýär, işlär.
Biz okadyk, bilim aldyk, işleýäris, işläris.
Siz okadyňyz, bilim aldyňyz, işleýärsiňiz, işlärsiňiz.
Olar okadylar, bilim aldylar, işleýärler, işlärlär.

Sanda hem ýöňkemedä ylaşaýandyklaryna görä, şahyrana eserlerde eýe bilen habaryň geliş tertibi üýtgäp, habar öňde, eýe yzda getirilse-de, sözlem gurluşyna zeper ýetmeýär. Meselem:

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,
Ýetimler göz ýaşyn döke başlady (Magtymguly).

Sözlemin habary işlikleriň ýöňkemedä üýtgemeyän formalaryndan bolanda, ony eýe bilen ylaşdyrmak üçin habaryň yzyna –dy/-di, -dyr/-dir, -myş/-miş, eken ýaly habarlyk goşulmalary goşulýar. Meselem:

Men okapdyryn, okandyryn, okamalydyryn, okajakdyryn.

Sen okap(dy)ryň, okan(dy)ryň, okamaly(dy)ryň, okajak(dy)ryň.

Ol okapdyr, okandyr, okamalydyr, okajakdyr.

Biz okapdyrys, okandyrys, okamalydyrys, okajakdyrys.

Siz okap(dy)ryňyz, okan(dy)ryňyz, okamaly(dy)ryňyz, okajak(dy)ryňyz.

Olar okapdyrlar, okandyrlar, okamalydyrlar, okajakdyrlar.

Sözlemin habary atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, hallardan, iş atlaryndan bolanda hem habar diňe yzyna –dy/-di, -dyr/-dir, -myş/-miş, eken ýaly habarlyk goşulmalardan birisi goşulansoň, eýe bilen sanda hem ýöňkemedä ylaşaýar.

Meselem:

Men okuwçydym, okuwçydyryn, okuwçymyşym.

Sen okuwçydyň, okuwçysyň, okuwçymyşyň.

Ol okuwçydy, okuwçydyr, okuwçymyş.

Biz okuwçydyk, okuwçydyrys, okuwçymyşyk.

Siz okuwçydyňyz, okuwçy(dy)ryňyz, okuwçymyşyňyz.

Olar okuwçydylar, okuwçydyrlar, okuwçymyşlar.

Habary atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, hallardan, bar, ýok, az, köp sözlerinden bolan ýygnak ýönekeý

sözlemlerde habara –dy/-di, -dyr/-dir, -myş/miş, eken habarlyk goşulmalaryndan biri goşulaýmasa, eýe bilen habar özara sanda we ýöňkemedede ylalaşmaýar. Bu ýagdaýda ýygnak ýönekeý sözlemleri söz düzüminden tapawutlandyrmak üçin ýazuwda baş agzalaryň arasyna kese çyzyk (tire) goýulýar. Meselem:

Göz – derýa.

Suw damjasy – altyn dānesi.

Dil – bela. Diş – gala.

Görk – on, dokuzysy – don.

Bu – men.

Okamak, öwrenmek – bagt.

Geçiş – üç, sözüş – puç (Atalar sözi).

Seniň islegiň – meniň islegim (B. Kerbabaýew).

Eger sözlemiň isimlerden bolan habaryna habarlyk goşulmasy goşulsa, baş agzalaryň arasyna kese çyzyk goýulmaýar. Meselem:

Magtymguly, sözüm bilene sözdür.

Bilmedik adama gury owazdyr...

Kirpigi – ok, gaşy – ýaý

Men onuň nyşanasy (Zelili).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Eýe bilen habaryň kesgitlemelerini aýdyň.**
- 2. Eýe bilen habaryň sözlemdäki hyzmaty nämeden ybarat?**
- 3. Sözlemiň baş agzalary nähili ylalaşýarlar?**
- 4. Eýe bilen habaryň arasyna haýsy ýagdaýda kese çyzyk (tire) goýulýar?**

271. Teksti okaň. Sözlemleriň eýesiniň we habarynyň gurluş taýdan nähili habardygyny, eýe bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşandygyny ýa-da ylalaşmandygyny aýdyp beriň.

Gadym zamanlarda bir akyldar bilen baýlygyň guluna öwrülen tutjar kişi tötänlikde uzak ýola ýoldaş bolmaly bolupdyr. Ymgыр Garagum çölünü söküp geçmeli ýolagçylar ep-esli ýörānsōňlar,

öňlerinden Hydyr ata çykypdyr. Ol özüni tanadyp, ýolagçylara iki zadyň birini — altyn ýa-da suw berip biljekdigini aýdypdyr. Onuň sözünü gutararyna mähetdel baý kişi bada-bat altyn sorapdyr. Şonda Hydyr ata:

— Öňüňem giden çöl, sen gowuja oýlandyňmy? — diýýär.

Baý özüne göwnüýetijilik bilen eýere bökderilgi suwly meşiginiň böwrüne patyladýar-da:

Oýlandym, oýlandym, suwum ýetik. Onsoňam jübiň altyndan doly bolsa, suwy her ýerdenem tapsa bolar — diýýär.

Hydyr ata onuň islegini bitirip, bir horjun gyzyly berýär-de, akyldara ýüzlenýär:

— Saňa näme bereýin?

Akyldar bir meşik suw soraýar.

Hydyr ata ony synap görmek isleýär;

— Seniňem-ä meşigiňde suw bar ýaly?! Mümkün, altyn alarsyň?

Şonda akyldar: “Altyn diýeniň, bolubilse, ýylpyldysy göz gamaşdyryjy demirdir. Eger men oňa gözümi gamaşdyraýsam, birden ýolda suwumyz gutarsa, hem-ä altynymy ýitirerin, hem-de ömrümi” diýip jogap beripdir (“Garagum” žurnaly).

272. Göçüriň. Sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň, olaryň sada ýa-da söz düzümi görnüşlidigini, sanda we ýöňkemedede ylalaşandygyny ýa-da ylalaşmandygyny düşündiriň.

Halk pähimleri

Kän gürleýän adamda anyk iş bitirmäge hyjuwam, wagtam bolmaýar.

Perzendine öýkeleme, bu ony Biribaryň gazabyna höküm etdigiňdir.

Başyň aýlansa, asmana däl-de, ýere garamaly.

Sürçek sözler hem edil sürçek ýol ýaly, ägä bolmasaň, taýdyrar.

Aş aýygana berilse, hezzet ýerine düşer (M Annageldiýew).

273. Göçürin, sözlemlerin baş agzalarynyň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Gaharyny ýuwudan — pälwan.
Özüni bilen — weli.
Bergini beren ýeňer, ýoly — ýörän.
Balyk başyndan porsar.
At toýnagyna at çydar (Atalar sözi).

Sözlemin aýyklaýjy agzalary

Sözlemde eýe bilen habardan başga olaryň manylaryny anyklaşdyrmaga hyzmat edýän sözlerem bolýar. Olara sözlemin aýyklaýjy agzalary diýilýär.

Meselem: Ýigide mün dürli hünärem azdyr (Atalar sözi).

Bu sözlemde hünär — sözlemin eýesi, azdyr — habary, mün dürli sözleri eýäni, ýigide sözi habary aýyklar geldi.

Şahsyň, predmetiň ýa-da iş-hereketiň manysyny aýyklar gelşine görä, aýyklaýjy agzalar iki topara bölünýärler:

1. Aýyrgyçlar.
2. Doldurgyçlar.

Aýyrgyçlar

Sözlemde şahsyň, predmetiň dürli alamatyny: sypatyny, hilini, gylyk-häsiýetini, mukdaryny, tertibini anyklaşdyryp gelýän aýyklaýjy agzalar aýyrgyçlardyr. Olar köp zadyň arasyndan biriniň aýrylyp alynýandygyna görä şeýle at alypdyrlar.

Aýyrgyçlar şahsyň, predmetiň:

- a) haýsy tarapdan aýyklanýandygyna;
- b) haýsy söz toparyndanlygyna;
- ç) aýyklanýan söz bilen haýsy tär arkaly baglanyşýandygyna seredilip, birnäçe topara bölünýärler.

Eýelik-degişlilik aýyrgyçy. Şahsyň, predmetiň kime, nämä, nirä degişlidigini bildirip, kimiň, nämäniň, niräniň diýen soraglara jogap bolýan aýyrgyçlara eýelik-degişlilik aýyrgyçy diýilýär. Eýelik

düşümde gelen atlar sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgyýjy bolýarlar.
Meselem:

Ene-atanyň göwni ogulda, gyzda, ogul-gyzyň göwni dag
bile düzde.

Balasynyň barmagy agyrsa, enesiniň ýüregi syzlar.

Adamyň hormaty özüne bagly (Atalar sözi).

At hyzmatynda ulanylan sypatlar, sanlar, çalyşmalar, ortak
işlikler hem eýelik düşüm goşulmasyny kabul edip, sözlemde eýelik-
degişlilik aýyrgyýjy bolup gelýärler. Meselem:

Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany süýji.

Ikiniň agzy bir bolsa, asmandakyny inderer, altynyň agzy ala
bolsa, agzyndakyny aldyrar.

Özüniň hormatyny bilmedik, iliniň
gadyryny näbilsin.

Ýatanyň üstüne turan gelmesin (Atalar
sözi).

Meniň dilimiň, seniň elniň hünäri

Nusga bolup galsyn ilden illere

(Kemine).

Eýelik — degişlilik aýyrgyýjy söz düzümi görnüşli-de bolup
bilýär. Meselem:

Dogry gepliniň (kimiň?) dosty Alla.

Äri är bolanyň (kimiň?) aýaly zor bolar.

Eýelik — degişlilik aýyrgyýjy öz aýyklar gelen sözi bilen
ylalaşma täri arkaly baglanyşýar. Eýelik düşümde gelen söz eýelik
edijini, degişlilik goşulmasyny alan söz bolsa oňa degişli zady, ýagny
eýelik edilyän zady bildirýär.

Eýelik— degişlilik aýyrgyýjy bilen aýyklanýan at ýanaşyk
gelende eýelik düşüm goşulmasyny galdyrylyp ulanylyşyna-de düş
gelinýär. Meselem:

Ata sözi – hikmet, ene sözi – rehnet.

Adam görki – akyl, söz görki – nakyl

(Atalar sözi).

Gül gunçasý gara gözüm garasy

Gara dagdan iner sili Türkmeniň

(Magtymguly).

At aýyrgyjy. At aýyrgyçlary öz aýyklap gelen atlarynyň başgaça atlandyrylyşy bolup, onuň manysyny anyklaşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Olar atlaryň däl-de, sypatlaryň soraglaryna jogap bolýarlar, edil sypatlar ýaly öz aýyklap gelen sözi bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. Meselem:

Magtymguly Pyragy (haýsy Magtymguly?) milli edebi dilimiziň baýlaşmagyna uly goşant goşan görnükli söz ussady.

Ildeşimiz Muhammet Horezmi (haýsy Muhammet?), Mahmyt Kaşgarly (haýsy Kaşgarly?) ylym äleminiň parlak ýyldyzlarydyr.

Aşgabat şäheri (haýsy şäher?) gün-günden gözelleşýär.

Çopan oylan, lukman gyz, altyn asyr, ýüpek mata, aýal dogan, ýaly mysallarda hem atlar atlary aýyklap, sözlemde at aýyrgyjy bolup gelýärler. Meselem:

Ala garga oka gelmez, çopan adam köpe bomaz.

Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy?

Bir daýhan ogul berene iki molla ogul berjek...

Ýüpek donuň içinde ýagşy, ýaman tanatmaz (Atalar sözi).

Sypat aýyrgyjy. Sözlemde şahsyň, predmetiň sypatyny, ýagdaýyny, hil-häsiýetini bildirip, sypatyň soragyna jogap bolýan aýyrgyçlara sypat aýyrgyjy diýilýär. Sypat aýyrgyjy asyl we ýasama sypatlardan bolýar, öz aýyklaýan sözünüň edil öň ýanyndan gelýär, onuň bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar. Meselem:

Çyn dost (nähili dost?) geňeşde belli.

Açyk gaby (nähili gaby?) it ýalar.

Arkaly köpek (nähili köpek?) gurt alar (Atalar sözi).

Soňky tüýkülik sakgal ezmez (Atalar sözi).

Sypat aýyrgyjy söz düzümi görnüşli-de bolup bilýär. Meselem:

Gyzyl ýüzli ýigidiň (nähili ýigidiň?) gyz dogany bolmasyn.

Gyz dogany bolsa-da gyzyl ýüzi solmasyn (Atalar sözi).

San aýyrgyjy. Sanlar, san çalyşmalary az, köp, kän ýaly sözler aýyklaýan predmetiniň mukdaryny ýa tertibini aňladyp, san aýyrgyjy

bolup gelýärler. San aýyrgyçlary näçe ýa näçenji diýen soraglara jogap bolýarlar, öz aýyklaýan atlarynyň edil öň ýanyndan gelip, olar bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. Meselem:

Akylla bir söz besdir, akmaga müň söz hebesdir.

Alty aga birigip, ata bolmaz, ýedi ýeňňe birigip – ene bolmaz (Atalar sözi).

Müň gaýgy bir iş bitirmez (Atalar sözi).

Dokuz goýun, bir guzy togsan gurtan gorar bizi (Matal).

Myhman birinji gün altyn, ikinji gün kümüş, üçünji gün mis, dördünji gün — pis (Atalar sözi).

Az derdi aş basar, köp derdi iş basar (Atalar sözi).

Sanlar garyş, ädim, gysym, litr, metr, tonna...ýaly ölçeg bildirýän sözler (numeratiwler) bilen gelip, bir ädim ýer, bir gysym toprak, iki tamdyr çörek, baş gazan nahar, bir kâse çay, ýüz litr süýt, on baş metr mata, iki million tonna bugdaý... ýaly ulanylanda, ölçeg bildirýän söz bile näçe diýen soraga jogap bolup san aýyrgyçy hasaplanylýar. Meselem:

Şu ýyl ýurdumyzda iki million tonna bugdaý öndürildi.

Aýyklaýan predmetiň mukdaryny nygtamak gerek bolanda, san bilen at aralykdan sany sözi getirilýär. Meselem:

Medeniýetli bolmagyň baş sany (näçe?) şerti bar.

Çalyşma aýyrgyçlary. Bular çalyşmalardan bolan aýyrgyçlardyr. Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň ýerine ulanylýan sözlerdir. Şoňa görä olaryň aýyrgyç boluşlary, manylary, aýyklaýan sözleri bilen baglanyşlary-da dürli-dürli. Men, sen, ol, biz, siz, olar, öz biri ýaly çalyşmalar atlaryň ýerine ulanylanda, eýelik düşümiň goşulmasyny kabul edip, sözlemde edil atlar ýaly eýelik-degişlilik aýyrgyçy bolup gelýär. Kimiň, nämäniň, niräniň diýen soraglara jogap bolýan bu çalyşmalar eýelik ediji şahsy, olaryň

baglanýan sözleri bolsa şoňa degişli zady görkezýär. Aýyklandan we aýyklaýan sözler özara ylalaşma täri arkaly baglanyşýarlar.

Meselem: Meniň arzuwym okamak, mugallym bolmak.

Ata-babalarymyzdan galan edebi mirasy öwrenmek biziň ogullyk borjumyzdyr.

Bu, şu, ol, şol, eýle, beýle, şeýle, her, hiç ýaly çalyşmalar sypatlaryň ýerine ulanylýaranda, atlary aýyklarap gelýärler, haýsy, nähili diýen soraglara jogap bolýarlar, edil sypatlar ýaly öz aýyklaýan sözleri bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. Meselem:

Ol eşekde yüküm ýok, ýykylsa, habarym ýok.

Her gülüň öz ysy bar (Atalar sözi).

Hiç adamdan ses-seda çykmany (A. Gowşudow).

Ähli, hemme, ençe, birnäçe...ýaly mukdar bildirýän çalyşmalar sanlaryň ýerine ulanylanda, näçe diýen soraga jogap bolýarlar we sözlemde san aýyrgyly bolup gelýärler. Meselem:

Ähli gözeli söýüp bolmaz, ähli datlyny iýip.

Hemme derdiň dermany bar (Atalar sözi).

İşlik aýyrgyçlary. Şahs bildirmeýän hökmanlyk hem ortak işlik formalary atlary aýyklarap gelende sözlemde aýyrgyç bolýarlar. Meselem:

Gelmeli myhmanlar geldiler.

Okalmaly kitaplar okaldy.

Çagyrylan ýere bar, erinme, çagyrylmadyk ýerde görünme.

Boljak işe çäre ýok.

Başarmajak işiňe ýapyşma.

Akar suwa haram ýokmaz

Aýrylmaz goňşyňa unutgysyz söz aýtma (Atalar sözi).

Şular ýaly işlik formalaryndan bolan aýyrgyçlara işlik aýyrgyçlary diýilýär.

Işlik aýyrgyçlary söz düzümi görnüşinde hem bolup bilýärler.
Meselem:

At agynan ýerde toý bolar.

It içen suwdan at içmez.

At iýmeýän ajy otlar bitmese ýeg (Atalar sözi).

Görşümüz ýaly, işlik aýyrgyçlary sypatlaryň soraglaryna jogap bolýarlar, edil sypatlar ýaly öz aýyklarap gelen ady bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar.

Meňzetme aýyrgyjy. Bir predmetiň başga bir predmete meňzedilýänligine görä, olar şeýle at alypdyrlar. Baş düşümde gelen atlar we eýelik düşümde gelen çalyşmalar ýaly, dek, deýin, kimin sözsoňy kömekçiler bilen atlary aýyklarap gelende sözlemde meňzetme aýyrgyjy bolýarlar. Meselem: gül ýaly gyz, dag ýaly harman, seniň ýaly okuwçylar.

Meňzetme aýyrgyjy kim ýaly, näme ýaly, nire ýaly diýen soraglara jogap bolýar. Meselem:

Dag ýaly altynyň bolandan aşyk ýaly akylyň bolsun.

Dag ýaly harmandan depe ýaly çaç çykar.

Ene ýaly ýar bolmaz, Bagdat ýaly diýar (Atalar sözi).

Meňzetme aýyrgyjyndan sözsoňy kömekçiler düşürilip, alma ýañak, badam gabak, garynja bil, kepderi topuk... ýaly ulanylyşyna hem duş gelinýär.

Hakyndalyk aýyrgyjy. Atlaryň, çalyşmalaryň yzyndan hakdaky, hakyndaky, baradaky, barasyndaky, babatdaky, babatyndaky ýaly sözsoňy kömekçiler getirilip ulanylanda, ikisi birlikde sözlemde hakyndalyk aýyrgyjy bolup gelýär.

Hakyndalyk aýyrgyjy gürrüňiň obýektini, ýagny kim hakdalygyny, näme hakdadygyny, nire hakdadygyny bildirýär. Meselem:

“Kowusnamadaky ene-atany hormatlamak hakdaky hekaýatlar, perzendi terbiýelemek barasyndaky rowaýatlar, dostluk

dogrusyndaky nesihatlar, nebsiňi saklamak babatdaky kyssalar okyjyny biparh goýmaýar.

Bir sözlemde şol bir aýyrgyjyň birbada birnäçe sözi aýyklar gelşine-de, bir sözün aýyrgyçlaryň birnäçesi tarapyndan aýyklanyp gelşine-de duş gelinýär. Meselem:

1. Meniň atam, enem, iki doganym mekdepde işleýär.

Bu sözlemde meniň diýen eýelik-degişlilik aýyrgyjy birbada üç sözi (atam, enem, doganym) aýyklar geldi.

2. Annaguly söwedeň, garaýagy, burunlak, ýapy ýaly pyýada bolup ýetişdi (A. Durdyýew). Bu sözlemde (söwedeň, garaýagy, burunlak, ýapy ýaly) dört sany aýyrgyç bir sözi (pyýada) aýyklar geldi.

Aýyrgyçlaryň ulanylyş ýygylgy ähli stillerde birmeňzeş däl. Olar aýratynam çeper hem publisistik stillerde işjeň ulanylýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözlem agzalary diýip nämä düşüňärsiňiz?**
- 2. Aýyklaýjy agzalaryň sözlemdäki hyzmaty nämeden ybarat?**
- 3. Aýyrgyçlar sözlemde nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?**
- 4. Aýyrgyçlar haýsy söz toparlaryndan bolýarlar? Olar sözleriň manysyny haýsy taraplardan aýyklar gelýärler? Olara näme üçin aýyrgyç diýilýär?**
- 5. Haýsy söz toparyna degişli sözler sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgyjy bolup gelýär? Olar öz aýyklaýan sözleri bilen nähili baglanyşýarlar?**
- 6. Sypat, san, işlik aýyrgyçlary aýyklaýan sözleri bilen haýsy tär arkaly baglanyşýar?**
- 7. Meňzetme hem hakyndalyk aýyrgyçlary öz aýyklaýan sözleri bilen nähili baglanyşýarlar?**

274. Göçürin. Aýyrgyçlaryň aşagyny tolkunly çzyk bilen çzyň, aýyklaýan sözlerini peýkam bilen görkeziň, hersiniň haýsy tarapdan aýyklanandygyny aýdyp beriň.

— Biziň ata-babalarymyz ekerançylyk meýdanlaryny suwarmagyň özboluşly ulgamyny döredip, kâriz usulyny kâmil derejä ýetiripdirler. Häzirki döwürde halkymyzyň başlanan işi ahyryna çenli doly berjaý etmek ýaly asylly däbine eýerip, biz öz öňümüzde suw üpjünçiligi meselesinde toplumlaýyn, ýagny tarp ýerleri ekin dolanyşygyna girizmek hem-de sebit möçberinde ekologiýa howpsuzlygyny üpjün etmek arkaly çözmegi maksat edinýäris. Gözümiň alnynda özgerýän Garagum çölüniň jümmüşinde ýüzlerçe geklara uzap gidýän “Altyn asyr” Türkmen kölüniň gurulmagy şu maksada hyzmat eder (“Türkmen dili” gazetini).

275. Göçüriň. Sypat aýyrgyjynyň aşagyny tolkunly çyzyk bilen çyzyň. Ýaýyň içinden soraglaryny ýazyň.

Berimsiz baýlara barandan, keremli daglara bar.
Gaýyn-gelin — gapakly gazan.
Gara keçe ak bolmaz, köne duşman dost bolmaz.
Gatykly aş törden gapa çenli.
Altyn gapylynyň agaç gapyla dilegi düşer.
Maslahatly biçilen don gysga bolmaz (Atalar sözi).

276. Teksti okaň. Aýyrgyçly söz düzümlerini saýlap göçüriň. Aýyklaýan sözün aýyklanýan söz bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny, ony haýsy tarapdan aýyklar gelendigini aýdyp beriş.

Asmanyň buludy kem-kemden syryldy, howa ýagtylanyp başlady. Ýaz gününüň ýakymly şöhlesi giň dünýäni gerk-gäbe doldurdy. Ýaz günleriniň dürli guşlary dürli dide saz-söhbet edip, ýolagçyny ugradyp barýardy. Töweregiň görnüşi, howanyň ysy adatdan daşary ýakymlydy. Mele suwuň bollugy, dünýä ýüzüniň göklügi — Halnazaryň bulançak göwnüni durlady (B. Kerbabaýew).

277. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, olaryň aýyklar gelen sözlerini görkeziň, sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Maralyň inçe barmaklary owadan ýüzüni häli-şindi kesip geçýärdi. Ol aram-arap şeýle bir çalasyn çalýardy, misli şol ýakymly owaz, gopuzyň inçe dilinden däl-de, Maralyň çeper barmaklaryndan çykýan ýalydy. Iki jora “Gaçdym, kow” çalýardy. Maral gaçýardy. Selbi kowýardy. Ýaryş gitdiçe gyzyşýardy, möwç alýardy (B. Annanow).

278. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň aýyrgyjyň haýsy görnüşine degişlidigini, aýyklanýan sözleri bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny düşündiriň.

Bagdan gyzyl güller ýygdy,
Seniň üçin çemen bogdum.
Kabul etmän göwne degdiň,
Güller ýatyr aramyzda (A. Haýydow).

Arzuw-hyýal ot-ýalyňa öwrülip,
Tüsse deýin gaýyp bolsun gussalar.

Elmydama taplaýandyr ot bilen
Ýalaw ýaly ýaraglary ussalar (A. Atajanow).

279. Teksti okaň. Ondaky aýyrgyçly söz düzümleri saýlap göçüriň. Olaryň haýsy tär arkaly baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Ol täze çalşyrynan arassa köýneginiň üstünden garamtyl küleçesini geýip, başyna-da ak ýaglyk daňyp, bugdaýçylygyň içinden geçýän ýodanyň ugry bilen haýaljak ýöräp barýar. Töwerek-daşda hiç kim ýok. Gyzgalaňly tomus paýaw bolupdy. Ekin meýdanlarynyň içinde hümrdeşýän adamlar hem indi ýok, hol alyslardaky

kombaýnlaram görnenok, entek bugdaý hoşasyna mal hem sürülmändir (Ç. Aýmatow).

280. Göçüriň aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan aýyrgyjyň haýsy görnüşine degişlidigini ýazyň.

Ýiten pyçagyň sapy altyn.

Döwüljek araba kyrk gün önünden jygyldar.

Bal süýji, baldan-da bala.

Dil gylyçdan ýiti.

Ýylanyň ýigreneni narpyz, ol hem hininiň agzynda gögerer.

Gerekli daşyň agramy ýok.

Bijeli oglan aglamaz.

Öýkesiz toý bolmaz, ökünçsiz — ölüm.

Dertli gutuljak bolsa, tebibi duş gelermiş (Atalar sözi).

Doldurgyçlar

Sözlemiň işlikden bolan agzalaryna baglanyp, iş-hereketiň obýektini, wagtyňy, ornuny, sebäbini, maksadyňy, mukdardyr möçberini, hal-ýagdaýyny anyklaşdyrmaga hyzmat edýän aýyklaýjy agzalaryna doldurgyç diýilýär.

Ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşüm goşulmalary ýa-da sözsoňy kömekçiler arkaly sözlemiň habaryna, işlikden bolan başga bir agzasyna baglanyp, olary aýyklarap gelen atlar, atlaşyp gelen sözler, hallar, hal işlikler sözlemde doldurgyç bolýarlar. Meselem:

Agzybire Taňry biýr.

Akmak çynyny aýtjak bolup, syryny aýdar.

Deşik gapda suw durmaz.

Selki suwda belli, ýüwrük — ýaryşda.

Işikden tapsaň, töre geçme.

Eli bilen eden egni bilen çeker.

Gije oda gitme, gündiz — tüssä.

Düýä münüp, hataba bukma (Atalar sözi).

Doldurgyçlar öz baglanyp gelen sözünüň manysyny haýsy tarapdan aýyklarap gelşine garap, birnäçe topara bölünýär.

Ýöneliş doldurgyjy. Ýöneliş düşümde gelen sözler sözlemiň habaryna

ýa-da işlikden bolan bir agzasyna baglanyp ýöneliş doldurgyjy bolup gelyärler. Olar kime, nämä, nirä diýen soraglara jogap bolýarlar we iş-hereketiň gönükdirilen predmetini görkezýärler. Meselem:

Göge tüýkürseň, ýüzüňe düşer.

Çagyrylan ýere bar, erinme.

Ýeňiş doldurgyjy. Ýeňiş düşümde gelen atlar, at deregine ulanylan sypatlar, sanlar, çalyşmalar, ortak işlikler diňe täsirini geçirýän işlikleri aýyklaýarlar. Ýeňiş düşümi kimi, nämäni diýen soraglaryna jogap bolýandyklaryna, iş-hereketiň obýektini görkezýändiglerine görä, olara ýeňiş doldurgyjy diýilýär.

Ýeňiş doldurgyjy täsirini geçirýän işlik bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar, oňa eýerip gelyär.

Ýeňiş doldurgyjynyň aýyklarap gelen işligi bilen goşulmaly baglanyşy-da, goşulmasyz baglanyşy-da bar. Eger aýyklaýan we aýyklanýan sözleriň arasynda başga söz ýok bolsa, olar ýanaşyp gelyän bolsalar, ýeňiş doldurgyjyndan düşüm goşulmasy düşürilip hem ulanylýar. Meselem:

Arkaly köpek gurt alar.

Enesini gör-de, gyzyňy al.

Wagt doldurgyjy. Wagtorun düşümde gelen atlar, atlaşan sözler haçan diýen soraga jogap bolup, iş-hereketiň wagtyny görkezip gelende wagt doldurgyjy bolýarlar. Wagtdoldurgyjy sözlemiň işlikden bolan agzalaryny wagt taýdan aýyklarap, oňa eýerip gelyär, onuň bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar. Meselem:

Tamdyra gyzanda ýap.

Orun doldurgyjy. Esasan wagtorun düşümde gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap, kimde, nämäde, nirede diýen soraglara jogap bolup gelende iş-hereketiň orny anyklanylýar.

Orun doldurgyjy bolup gelen söz aýyklaýan sözi bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar, oňa eýerip gelýär. Meselem:

Çyn dost geňeşde belli, batyr — söweşde.

Çykyş doldurgyjy. Çykyş düşümde gelen atlar, atlaşan sözler sözlemde işlikden bolan agzasyny aýyklar, kimden, nämeden, nireden diýen soraglara jogap bolup gelende çykyş doldurgyjy bolýar. Çykyş doldurgyjy arkaly iş-hereket dürli taraplardan aýyklanýlar. Meselem:

Adam adamdan gutular, pälinden gutulmaz.

Agyry aşdan geler, dawa gardaşdan.

Hakyndalyk doldurgyjy. Hakda, hakynda, barada, barasynda, babatda, babatynda, dogrusynda sözsoňy kömekçileri bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar gelende hakyndalyk doldurgyjy bolýar. Kim hakda, näme hakda, nire hakda diýen soraglara jogap bolýan sözler gürrüňiň obýektini görkezýärler. Meselem:

Biz ussat ýazyjymyz B. Kerbabaýewiň “Yhlasa myrat” eseri dogrusynda pikir alyşdyk.

Meňzetme doldurgyjy. Ýaly, deýin, dek, kimin, göýä sözsoňy kömekçileri bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar gelende meňzetme doldurgyjy bolýar. Meselem:

Artygyň sesi Aýnanyň gulagyna gelende, üstüne suw guýlana dönüp, özüni birhili pagyş-para eräp barýan ýaly duýdy (B. Kerbabaýew).

Sebäp doldurgyjy. Sebäpli, zerarly, sözsoňy kömekçileri bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar gelende sebäp doldurgyjy bolýarlar. Kim sebäpli, näme sebäpli diýen soraglara jogap bolýan sözler iş-hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini görkezip gelýär. Meselem:

Sen zerarly käýinç eşitdim.

Maksat doldurgyjy. Üçin, diýip sözsoňulary bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar gelende, iş-herketiň maksadyny bildirip, maksat doldurgyjy bolýar. Meselem:

Men oba dynç almak üçin geldim.

Meselem:

Çala eşiden çatma ýykar, öte eşiden öý ýykar.

Arkaly erke geplär, arkasyz gorka geplär (Atalar sözi).

281. Göçüriň. Ýeňiş doldurgyjynyň aşagyny çyzyň, aýyklar gelen sözünü görkeziň. Ýeňiş doldurgyjynyň haýsy ýagdaýda goşulmaly, haýsy ýagdaýda goşulmasyz baglanyşandygyny düşündiriň.

Agzybirlik aş getirer.

Agzyny alart, höküm sür.

Altyn alma, alkyş al.

Arkaly köpek gurt alar.

At alsaň gunan al, düýe alsaň – inen.

Bal tutan barmagyny ýalar.

Derdini gizlän derman tapmaz

Agzynyň aýdanyny gulagy eşitmez (Atalar sözi).

282. Teksti okaň. Doldurgyçly söz düzümlerini saýlap göçüriň, hersiniň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Beýniňizi rahat saklamak üçin maşk geçiň. Hünärmenler hereketde bolmagyň adam beýnisiniň garran çagy hem kadaly işlemegine oňyn täsiriniň bardygyny belleýärler. Adam garran çagy beýnidäki öýjükleriň öz arasyndaky arabaglanyşygy ýitýär. Bu arabaglanyşyklar adamyň pikirlenmegi üçin zerur bolup durýar. Barlaglar öýjükleriň arasyndaky baglanyşygyň ýitmeginiň käbir kesellere sebäp bolýandygyny mälim edildi. Hereket etmeklik bolsa bu keselleriň önüni alýar (“Zaman” gazetini).

283. Göçürin, orun doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, hersiniň aýyklan sözünü peýkam bilen görkeziň, aýyklaýan we aýyklanýan sözleriň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny düşündiriň.

Akyllyň gadyry akmak ýanynda bellidir.
Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda.
Gaýgysyz gara suwda semrär.
Gülün biten ýerinde gadyry ýok.
Gyzly öýde iş galmaz.
Gyzym öýde, gylygy daşda.
Depek atdan daşda dur.
Daragt bir ýerde kemal tapar (Atalar sözi).

284. Göçürin, wagtdoldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, işhereketiň wagtynyň nähili aňladylandygyny aýdyp beriň.

Atad aýak bolsa, özge syn bolmaz.
Saýany ekmedik saýda ýatmaz.
Altyn ýerde ýatmaz, ýagşylyk ýolda galmaz.
Buz üstünde tozan arama.
Bu dünýäde adam gezmez, at gezer (Atalar sözi).

285. Göçürin, çykyş doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, baglanyşan sözünü haýsy tarapdan aýyklarap gelendigini düşündiriň.

Duzdan uly bolma.
Adamyň ýere bakanyndan gork, suwuň sus akanyndan.
Gurt arkasyndan guş doýmuş.
Gyz eneden göreldä almasa, öwüt almaz (Atalar sözi).

286. Göçürin, hal-ýagdaý doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, olaryň öz aýyklarap gelen sözi bilen haýsy tär arkaly

baglanyşandygyny we ony haýsy tarapdan aýyklandygyny aýdyp beriş.

Köp okan köp biler.

Ujuny düwmez üç ötürer.

Duşmanyň peşe bolsa, pilçe gör.

Gürrüň süýji, samança ýok güýji.

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar.

Ýorganyňa görä aýak uzat (Atalar sözi).

Sabyrly gul dura-bara şat bolar (Magtymguly).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Sözlemiň nähili agzasyna doldurgyç diýilýär?**
- 2. Doldurgyçlar sözlemiň haýsy söz toparyndan bolan agzasyny aýyklar gelýär?**
- 3. Haýsy düşümde gelen atlar, atlaşan sözler sözlemde doldurgyç bolup bilýär?**
- 4. Doldurgyçlar öz aýyklaýan sözleri bilen haýsy tärlär arkaly baglanyşýar?**
- 5. Hallar öz aýyklaýan sözleri bilen haýsy tärlär arkaly baglanyşýarlar?**
- 6. Sypatlar, sanlar işlikleri aýyklar gelende sözlemde nähili agza bolup gelýärler?**

287. Göçüriş, sözlemleriň baş we aýyklaýjy agazalaryny anyklaň. Baglanýan sözleri bilen görkeziň.

Cingiz Aýtamadowyň eserleri 157 dile terjime edilipdir.

Ol “Jemile”, “Ilkinji mugallym”, “ Ene toprak”, “Gyzyl alma”, “Hoş gal, Gulsary”, “Ak gämi” we beýleki eserleri bilen dünýäde meşhurlyk gazandy.

288. Göçüriş, doldurgyçlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan onuň haýsy görnüşine degişlidigini ýazyň,

aýyklaýan sözi bilen haýsy tärkaly baglanyşandygyny aýdyp beriş.

Diýdim: “Gözel dünýä, ne gözeli zaman,
Gülün bahar, gülüstanly, lāleli...”
Ýürek diýdi; “Çekilmäli yza biz,
Şu bossanda mydamalyk galaly...”

Hasrat bilen dolumydy gözleriň,
Ýa-da özüň doňup galan gaýgymyň?
Ygtyýarym elden alyp sözleriň,
Meni derde goýdy seniň aýdymyň (H. Kulyýew).

289. Göçüriş. Sözlemiň eýesini, habaryny aýyklaýjy agzalaryny tapyň.

Böwürçi türkmen toýlarynda getirilýän saçaklary, sowgatlary kabul edýän, oňa seredip, saçaklara toý paýy salyp, toýdan gaýdýan aýallara getirilen saçaklaryny gaýtaryp beýän zenandyr (“Diýar” žurnaly).

Sözlemde sözlem agzalarynyň orny we inwersiýa

Sözlem agzalarynyň her biriniň özüne mahsus orny bar. Adatça, eýe sözlemiň başynda, habar ahyrynda, aýyklaýjy agzalar öz aýyklaýan sözünden öňde gelýär. Şu tertibiň üýtgemegi olaryň manysyna täsir edýär. Meselem:

Ýaşyl meýdan sypat aýyrgyçly isim söz düzümi.

Meýdan ýaşyl. Ýaşyl — habar.

Açyk gapy. Açyk sypat aýyrgyçly isim söz düzümi.

Gapy açyk — habar sözlemi.

Süýji gawun- sypat aýyrgyçly isim söz düzümi.

Gawun süýji- habar sözlemi.

Janly gepleşikde, aýratynam şahyrana eserlerde akgyňlylyk gazanmak üçin sözlem agzalarynyň ýerleşiş tertibiniň üýtgedilýän halatlaryna duş gelinýär. Meselem:

Owazyň meňzär bilbile,
Yşkyňdan düşdüm bu ýola (“Şasenem-Garyp”
dessany).

Saýlap mündük bedewleriň seresin,

Muňa inwersiýa diýilýär. Eýerme hem ylalaşma tärleri arkaly baglanyşan sözlem agzalarynyň tertibiniň üýtgedilmegi sözlemiň grammatik gurluşyna täsir etmeýär.

290. Goşgyny okaň. Inwersiýa hadysasyny düşündiriň.

Çekdi oylan dag suratyn adama meňzeş.

Çekdi oylan bag suratyn adama meňzeş.

Uzyn günläp deňiz çekdi, gül çekdi.

Hemmesine han beräýseň adam deý

“Ah, ýaşamak hezil!” diýip güljekdi...

Otyr oylan,

Depderinde ençe ýürek meňzeýär.

Günem — Adam.

Gülem — Adam.

Asyl çeken ähli zady adamlara meňzeýär... (G. Ezizow).

291. Göçüriň, sözlem agzalarynyň aşagyny degişli belgiler bilen çyzyň, hersiniň nähili agzadygyny ýokarsyndan ýazyň, haýsy sözi aýyklarap gelendigini, onuň bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Watanymyzyň çäginde gadymy ýadygärlikleriň ençemesi saklanyp galypdyr. Şolaryň biri-de gadymy Nusaý galasydyr. Aşgabadýň etegindäki Bagyr obasynyň golaýynda ýerleşýän bu gala gadymy şäheriň galyndysydyr.

Nusaý parfiýalylaryň esasy şäheri bolupdyr. Äpet uly patyşa galasy bolan köne şäheriň düýbünü hökümdar Mitridat I tutupdyr (“Güneş” žurnaly).

Sözlemin deňdes agzalary

Sözlemin deň hukukly agzalaryna deňdes agzalar diýilýär. Olar sözlemin şol bir agzasyny aýyklar gelýärler, şol bir soraga jogap bolýarlar, birmeňzeş sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýärler.

Deňdes agzalaryň hemmesiniň şol bir grammatik formada bolmaklary şertdir. Meselem:

Obada akar suwlar, şemala şağlaşyp oturan açaşlar, çagalykdan bile oýnalyp ösülen deň-duşlar, joralar bardy (B. Seýtäkow).

Sözlemin baş agzlary-da, aýyklaýjy agzalary-da deňdes bolup bilýärler.

Deňdes eýeler. Deňdes agzalaryň bu görnüşinde sözlemin habary birbada birnäçe eýäni aýyklar gelýär. Deňdes eýeler baş düşümde gelen atlardan, atlaşan sözlerden bolup, olar habaryň özleri bilen sanda we ýöňkemedde ylalaşmaklaryny talap edýär. Meselem:

Hoşgeldi bilen Wüşä kel — ikisi getirilen zatlaryny jaýa, eýwana çekdiler (A. Durdyýew).

Deňdes habarlar. Deňdes agzalaryň bu görnüşinde eýäniň eden iş-hereketiniň birbada birnäçesi görkezilýär. Meselem:

Atanazar aga hiç zat görmedi, eşitmedi (H. Ysmaýylov).

Isimlerden bolan deňdes habarlara-da duş gelinýär:

Ahalteke aty atlaryň ýer ýüzündäki 250 görnüşiniň içinde in owardanydyr we eýesine in wepalysydyr.

Deňdes aýyrgyçlar. Deňdes agzalaryň bu görnüşinde eýelik düşümde gelen atlardan we sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, ortak işliklerden bolan aýyrgyçlar deňdes bolup gelýärler. Meselem:

Ýurdumyzyň rowaçlygynyň, asudalygynyň, toý baýramlarynyň arkasynda ilimiziň Abadançylygy, Agzybirliги, Jebisligi bar. Milletiň agzybirliginiň we jebisliginiň nusgalygyny görkezýän mukaddeslikleriň üçüsi: Baýdak, Gerb we Gimn hemişe Türkmenistan halkynyň hakyky söýgüsiniň we buýsanjynyň predmeti bolar.

Silkme telpekli, gyrmyzy donly, bedew atly ýigitler Artygyň ýigitleridi.

Mal kowýan, sygyr gaýtarýan oglanlaryň sesleri çasly çykýardy.

Deňdeş doldurguçlar. Bular, esasan, ýoneliş, ýeňiş, wagtorun, çykyş düşümlerde gelen sözlerden, hallardan we hal işliklerden bolan deňdeş agzalarydyr. Meselem:

Görogly güpbe atdan düşüp, atyna baglap, ätläp, içeri girdi („Görogly“ eposy).

Türkmen ata-baba öz erkinligini, milli mertebesini başyna täç edinen halk.

Deňdeş agzalaryň manylaryny nygtamak, jemlemek üçin käte jemleýji sözlerem ulanylýar, jemleýji sözler deňdeş agzalaryň önündenem, soňundanam gelip bilýärler.

Jemleýji sözler deňdeş agzalaryň önünden getirilende, ýazuwda onuň yzyndan iki nokat goýlup, deňdeş agzalar birme-bir sanalýar. Meselem:

Gök ösümlikler: çaly, çerkez, gandym, sazak, selme, çogan, ýulgyn, ýandaklar-da ýazky goýry reňkini ýitirip, suwsan ekin ýaly solgun görünýärdi (B. Kerbabaýew).

Ählimiz: gelnejemem, menem, Çaram bir ýerde işleýäris (Ç. Aşyrow).

Okuwçylarymyzyň üçüsi: Myradow, Poladow, Ataýewa bäsleşikde ýeňiji boldular.

Mysallardaky gök ösümlikler, ählimiz, okuwçylarymyzyň üçüsi sözleri jemleýji sözlerdir.

Jemleýji söz deňdeş agzalaryň soňundan getirilende, deňdeş agzalar jemlenilýär. Bu ýagdaýda ýazuwda jemleýji sözüň önünden kese çyzyk goýulýar. Meselem:

Pökgen, Hoşgeldi we Çary — hemmäňiz ertir oba Sowetiniň jaýyna gellersiňiz (A. Gowşudow).

Şol gidip barşyna bent bir demine çekäýse, at-da, eýesi-de, ok-ýarag-da barysy birden gark bolardy (H. Derýaýew).

Owadan ne äriň, ne Hanowyň, ne sekretar aýalyň — hiç kimiň ýüzüne seretmän, gapa tarap haýdady (G. Gurbansähedow).

Mysallardaky hemmäňiz, barysy, hiç kimiň sözleri jemleýji sözlerdir.

Jemleýji sözler öz degişli deňdeş agzalary bilen bir soraga jogap bolýarlar we sözlemde şolar bilen birlikde bir agza hasaplanylýarlar.

Deňdeş agzalarda baglanyşyk

Deňdeş agzalar biri beýlekisine garaşsyz, deň hukukly sözlerdir. Şoňa görä olaryň orunlarynyň çalşyrylmany-da, sanlarynyň artdyrylyp - kemeldilme - gi-de sözlemiň gurluşyna täsirini ýetirmeýär. Olar özara ýa sanama intonasiýasy, ýa-da düzmeli baglaýjylar arkaly baglanyşýarlar.

Sanama intonasiýasy bilen baglanyşan deňdeş agzalaryň arasynda ýazuwda otur goýulýar. Meselem:

Gadymy topragy, tugy, har gelmedik boz bedewi, ar gelmedik uz gyljy, sazy, sözi, senedi, abadançylygy, agzybirligi mün bir mukam, mün bir röwüş, reňk bilen baýramçylyk münberiniň önünden geçýär.

Türkmen halysynda guşlaryň, agaçlaryň, haýwanlaryň keşbi, güllerini jemaly görnüp dur.

Deňdeş agzlaryň sany köp bolsa, we baglaýjysy olaryň in soňkularynyň arasynda getirilip, sanawyň soňlanandygy bildirilýär. Meselem:

Her bir ýaş juwan özünde hakyky adamyň häsiýetlerini: dogruçyllygy, zähmetsöýerligi we sypaýylygy terbiýelemelidir. Ol hakykatçyl we salyhlyk bolmalydyr („Edepnama“).

Deňdeş agzalar we baglaýjysy arakaly baglanyşanda otur goýulmaýar.

Bilen sözsoňy kömekçisi-de deňdeş agzalary baglanyşdyryp, baglaýjy hyzmatynda sözlemde diňe bir gezek gelýär, otur goýulmaýar. Meselem:

Köse bilen Görogly atlaryny ýanaşdyryp barýardylar („Görogly“ eposy).

Deňdeş agzalaryň arasynda emma, ýöne, ýogsam, bolmasa baglaýjylary-da sözlemde diňe bir gezek gelýärler. Ýazuwda bu

baglaýjylaryň öňünden welin baglaýjysynyň yzyndan otur goýulýar.
Meselem:

Ol meni gördi, ýöne tanamady.

Gelerin diýip söz berdiň, emma gelmediň.

Oňat taýýarlandym, ýogsam synagdan geçmezdim.

Men size bardym welin, seni tapmadym.

Hem, hem-de, hemem, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de baglaýjy kömekçileri deňdeş agzalary baglanyşdyrmaga has işjeň gatnaşýarlar. Olar sözlemdäki deňdeş agzalaryň her biriniň öňündenem, yzyndanam gaýtalanyp gelip bilýärler. Olar deňdeş agzalaryň arasynda bir gezek gelende ýazuwda otur goýulmaýar. Otur diňe gaýtalanyp gelenleriniň öňünden goýulýar.

Deňdeş agzalary baglanyşdyrmaga -da/-de ownuk bölegi-de işjeň gatnaşýar. Ol deňdeş agzalaryň her biriniň yzyna goşulyp bilýär.
Meselem:

Hem daýymlara barýaryn, hemem atyma baş öwredýärim.

Halyçy gelniň ömür matlaby, arzuwy, yhlasy ýüzlerçe hala hem-ä eriş, hemem argaç boldy.

Meniň okuwa gaýtmagymy enem, atam, doganlarym hem oňladylar.

Hünäri öwren-de, ýigren (Atalar sözi).

Edil gije bilen gündiz ýaly toý-da, ýas-da bile gelýär.

Toýy şu aýda ýa-da indiki aýda ederis.

Ol işe kä ir gelýär, käte hiç gelmän oňaýýar.

Nahary ne ýydiň, ne-de ýydirdiň.

Sözlemiň deňdeş agzalary pikiri gysby, täsirli bermegiň täri hökmünde janly gepleyişde-de ýazuw dilinde-de giňden ulanylýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sözlemiň nähili agzalaryna deňdeş agzalar diýilýär?

2. Jemleýji sözler diýip nämä düşüňjärsiňiz?

3. Deňdeş agzalaryň nähili ýollar bilen baglanyşýandygyny düşündirdiň?

292. Teksti okaň. Ondaky deňdeş agzalary anyklaň we haýsy baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň. Soňra deňdeş agzaly sözlemleri saýlap göçüriň.

Ertekiler iň darykdyryjy hem-de göwnüçökgün pursatlarda mümkin bolmadyk zatlary başaryp biljekdigini çagalara habar berýär. Ertekler çagalaryň edermenligini, batyrgaýlygyny ýüze çykarýar. Ertekini köp okaýan, köp diňleýän çagalar hemişe diýen ýaly şadyýan bolýarlar. Arzuw etmek, hyýal etmek, arzuwdaky hyýaly zatlar, şahsyýetler, ýurtlar, üýtgeşik jandarlar çagalaryň hyýal dünýäsini baýlaşdyrýar, olary durmuşa taýynlaýar („Zaman“ gazeti).

293. Göçüriň, deňdeş agzalaryň aşagyny degişli şertli belgiler bilen çyzyň. Deňdeş agzalaryň sözlemini haýsy agzasydygyny aýdyp beriň.

Hum ýaly gyzaran, halys gurpdan düşen Kelekbaý sanaja bakan topuldy, ýüzüniň ugruna entäp, sanajyň üstaşyry sermagallak atyp gitdi. Jabbaklar onuň üstünde hümer bolup, çalamünder oýnadylar. Emma Kelekbaý daşyny aldyran ýekegapan ýaly agdarylyp, dünđerilip, biriniň ýon damaryny owkalady, biriniň ýüzüni dyrnady. Japbak iň soňunda onuň kündük ýaly kel kellesini gaşady
(B. Kerbabaýew).

294. Göçüriň, deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň, haýsy sözi aýyklarap gelendigini aýdyp beriň.

Bazaryň belent haýadynyň çüňkünden egin kaklyşdyryp oturan ululy-kiçili dükanlaryň sepi başlanýardy. Olar ortagürpüräkdäki dükana girdiler. Munderlenip basylan dörtgyraň kagyz gutulardan, basmarlanan harytlardan ýaňa dükanyň içinde aýak basara ýer ýokdy. Diwaryň tutuş boýuna germelen tekjeleriň ählisinde dürli kysymly telewizorlar dege-dege goýlupdyr. Annageldi yzyna dükanyň hojaýynyny tirkäp ýetip geldi. Şar gara saçy yzyna daralan, ak ýüzli, hoşamaý ýylgyryşly ýigit egnindäki owadan

penjeginiň buzgunç ysyny kükedip, Sähedi boýdan-başa synlady (A. Saparow).

295. Göçüriň, deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň, sözlemiň haýsy agzasy bolup gelendigini düşündiriň.

Kölle maňa görä ekabyr çykdy, tokarrakdy. Şonuň üçinem ol igdäniň süýr depesine çykyp, elindäki uzyn tut çybygy bilen şahalary saýgylaýardy. Yere dökülýän zadyň esasysy ýaprak bolsa-da, her düýp igdeden bir goşawuç çöplesegem, gün içinde bir suwluk torbany doldurmak bolýardy (A. Tagan).

296. Teksti okaň, deňdeş agzalary anyklaň, olara doly häsiýetnama beriň.

Artyk çagini gutaryp, jaryň raýyşyny dazyrdap çykdy-da, eliniň aýasy bilen maňlaýynyň tozanly derini süpürdi, kirli mäjum der onuň elinden syrygyp akdy. Ol, göreşde ýeňen pälwan ýaly, töweregine garanjaklady: özi ýaly gutaryp barýanlary, alarlady barýanlary, ýaňy ýarpylan çolpary saýgardy. Ol, „Berekella! Gaýrat ediň!“ diýip, yza galanlara hemaýat berenden soň, pilini egnine atdy-da, indiki çäk paýlanjak ýere bakan ýüzlendi, töweregindäkiler bilen kim oň barmaşak diýip jedel edişen ýaly, igdekläp gitdi (B. Kerbabaýew).

Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler

Sözlemiň düzüminde grammatik taýdan sözlemiň hiç bir agzasy bilen baglanyşmaýan sözlere-de duş gelinýär. Mazmun taýdan baglanyşsa-da, sözlem agzasy hasaplanylmaýan ol sözleriň hyzmatlary taýdan tapawutlanýan birnäçe görnüşi bar.

Ýüz tutma sözler

Sözlemde ýüze çykarylýan pikiriň kime ýa-da nämä ýüzlenip aýdylýandygyny görkezmek üçin ulanylýan, ýagny ýüz tutulyp aýdylýan söze ýüz tutma söz diýilýär.

Ýüz tutma sözler sözlemiň başynda, ortasynda, ahyrynda gelip bilýärler. Olar grammatik taýdan sözlemiň hiç bir agzasy bilen baglanyşmaýarlar. Ýüz tutma sözler başda gelse ýazuwda yzyndan, ortada gelende iki tarapyndan, sözlemiň ahyrynda gelse, yzyndan otur goýlup tapawutlandyrylýar.

Sözlemiň başynda we ahyrynda gelip, has belent joşgun, dabara bilen aýdylyan ýüz tutma sözleriň yzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar. Meselem:

Hanym, heý! („Gorkut ata“ eposy).

Ýüz tutma sözleriň hyzmatynda geiýän has we jyns atlar adam atlaryny, garyndaşlyk atlaryny, kesp-käri aňladýan sözlerden bolup biler.

Ogul, ýa seni öýermekmi gerek?

Ýaranlar, çünki meni gönderersiz, bilirsiz, kim, Däli Garçar gyz gardaşyny dileýeni öldürer (“Gorkut ata” eposy).

Giriş sözler

Sözlemde aýdylyan pikire sözleýjiniň öz garaýşyny bildirmek üçin girizilen sözlerdir.

Giriş sözler arkaly sözlemde aýdylyan pikire sözleýjiniň öz garaýşy (biziň pikirimizçe, meniňçe, seniňçe), ynamlylygy (hakykatdan-da, dogrudan-da, elbetde), şübhesi (belki, ähtimal, megerm), gelen netijesi (diýmek, şeýlelikde, umaman) bildirilýär.

Giriş sözler söz görnüşli-de, söz düzümi görnüşli-de bolup bilýärler. Meselem:

Ol, hakykatdan-da, şu pikirlerini Gözele-de aýdandyr.

Ähtimal, şahyryň özi Watanymyzyň garaşsyzlygy ugrundaky söweşlere gatnaşandyr.

Diýmek, meniň gürrüňim hat barada däl.

Biziň pikirimizçe, bu aýdylyan zatlaryň barysy dogry bolmaly.

Giriş sözler sözlemiň haýsy ýerinde gelse-de, aýratyn intonasiýa bilen, basym berlip aýdylýar. Olar sözlemiň umumy manysyna degişli bolsalar-da, onuň hiç bir agzasy bilen grammatik taýdan baglanyşmaýar. Diýmek, olar sözlem agzasy hasaplanylmaýarlar. Şol sebäpli olar ýazuwda hem otur arkaly

tapawutlandyrylýar, sözlemiň başynda gelse, yzyndan, ortasynda gelende iki tarapyndan otur goýulýar.

Meselem:

Dursunyň pikiriçe, ol ýigit wagtynda gaty batyr adam bolupdyr (H. Ysmaýyłow).

Olaryň ýüzler-ä gaýrakdy, megerem, gaýraky ýol bilen giden bolsalar gerek (A. Durdyýew).

Meniň alaşam, hakykatdanam, maýyp (B. Kerbabaýew).

Jogap sözler

Sözlemde haýsy hem bolsa bir soraga, tabşyryga, haýyşa, buýruğa bir agyzdan jogap bolýan sözlere jogap sözlerdir. Gepleşikde berlen soraga jogap bolýan hawa, ýok, bolýar, hoş ýaly sözlerem sözlem içinde gelende onuň bilen mazmun taýdan baglanyşsa-da, sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýar. Olar adatça sözlemiň başynda gelýärler, gutarnykly intonasiýa bilen aýdylýarlar. Ýazuw dilinde jogap sözleriň yzyndan otur goýlup, sözlem agzalaryndan tapawutlandyrylýar. Meselem:

— Şol wagt ol ýerde oturanlardan biri:

— Ýok, alamyzok diýdi.

Ümlükler

Begenji, gynanjy, içki joşguny, haýran galmagy bildirmek üçin sözleme girizilen ümlükler hem sözlemiň hiç bir agzasy bilen grammatik taýdan baglanyşmaýan sözlerdir.

Olar esasan sözlemiň başynda gelýärler, aýratyn intonasiýa bilen pauza arkaly aýratynlandyrylyp aýdylýarlar. Ýazuwda olaryň yzyndan adatça otur goýulýar, has belent, joşgun bilen aýdylanda bolsa ýüzlenme belgisi goýulýar. Meselem:

Dat, işim gaýtdy (B. Kerbabaýew).

Berekella, gyzym, berekella, sapaklarymyň hemmesinden başlik aldym diýsene (G. Gurbansähedow).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ýüz tutma sözler, giriş sözler, ümlükler näme sebäpden sözlem agzasy hasaplanmaýarlar?

2. Ýüz tutma sözler nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?

3. Giriş sözler nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?

4. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

297. Göçüriň, sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň hyzmatyny, haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

„Men size suw getirip bereýin“ diýip, Hemra meşiklerini alyp, şol guýa garşy ugrady. Hemra bu ýola rowana bolanda, on dört ýaşy dolan eken. Bu ýerde Hemra Ezraýyl perişdä sataşýar. Ol:

— Ýagşy ýigit, dur, şu taýda bergiňi berip git! — diýdi.

Hemra:

— Ýaşuly, ugursyz bolma, men bergili adam däl! — diýdi.

— Ýok, seniň bize biraz bergiň bar, şony bermeseň, boljak däl — diýip, Ezraýyl aýtdy. Onda Hemra:

— Men patyşanyň ogly bolsam, özüm şazada bolsam, ýalançyda meniň hiç bergim ýok, ýöne Taňra jan bergim bar. Meniň peýmanam dolan bolsa gaçyp gutulyp bilmerin. Maňa biraz pursat ber. Men birnäçe pukarany äkelýärim. Şu taýda men öljegimi bilmedim. Men şolar bilen razylaşayyn, ondan soň, janymy alsaň, al! — diýdi („Hüýrlukga-Hemra“ dessany).

298. Göçüriň. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň galdyrylan dyngy belgilerini goýuň.

— Waý al tuwagym eýesi,

Waý şa ýigidim

Waý şabaz ýigidim.

Doýynçam ýüzüňe bakmadygym,

Hanym ýigit

Kanda gitdiň meni ýalňyz goýup,

Janym ýigit („Gorkut ata“ eposy).

Garany p dört ýanyňa bakdyňmy, gyz
Gargy kibi gara saçyň ýolduňmy, gyz
Gara gözden azy ýaş dökdüňmi, gyz (“Gorkut ata” eposy).

Sözlemleriň maksatlaryna we aýdylş intonasiýalaryna göra toparlara bölünişi

Sözlemler maksatlary we aýdylş intonasiýalary taýdan
birnäçe bölünýär.

Habar sözlemi. Bir wakany, hadysany, ýagdaýy habar bermek
maksady bilen aýdylýan sözlem habar sözlemidir.

Habar sözlemi habar intonasiýasynda aýdylýar. Ýazuwda
habar sözlemiň yzyna nokat (.) belgisi goýulýar, nygtalýan söz
adatça sözlemiň habarynyň öň ýanyndan getirilýär.

Meselem: Ýurdumyzda çagalaryň dynç alyş we sagaldyş
merkezleriniň açylyp, ulanmaga berlip durulmagy mähriban
Watanymyzyň raýatlaryny buýsandyryýar.

Sorag sözlemi. Bir zady, habary anyklamak maksady bilen
aýdylýan sözlem sorag sözlemidir. Sorag sözlemi sorag
intonasiýasynda aýdylýar. Onda sorag çalyşmalaryndan biri
getirilýär ýa-da sözlemiň habaryna –my/-mi, -myka/-mikä,
-muka/-mükä ýaly soraglyk goşulmalaryndan biri goşulýar. Soragyň
intonasiýa arkaly aňladylyşy-da bar. Ýazuwda sorag sözlemiň
yzyndan sorag belgisi (?) goýulýar. Meselem:

Ol Japbaklara habar gatdy.

— Amanlykmy?

Japbak ondan sorady:

— Näme diýdiň?

— Amanlykmy diýýän. Ýapbak oňa jogap berdi.

— Ýok! (B. Kerbabaýew).

Sorag-ýüzlenme sözlemi. Pikiriňi tassyklamak, şübhäňi, nägileligiňi... bildirmek maksady bilen hem sorag, hem ýüzlenme intonasiýalarynda aýdylýan, ýöne jogap talap etmeýän sözlem sorag-ýüzlenme sözlemdir.

Ýazuwda sorag-ýüzlenme sözlemiň yzyndan sorag we ýüzlenme (!) belgileri goýulýar. Meselem:

— Tut daragtynyň, heý, gudrat, keramat kemi barmy?!

Ýüzlenme sözlemi. Çagyryş, gutlag, alkyş, arzuw... bildirmek maksady bilen başga birine ýüzlenilip, belent intonasiýada aýdylýan sözlem ýüzlenme sözlemdir. Sözlemiň kime, nämä ýüzlenilýändigini adatça ýüztutma sözler arkaly bildirilýär.

Ýazuwda ýüztutma sözler sözlem agzalaryndan köplenç otur (,) belgisi arkaly tapawutlandyrylýar. Ýüzlenme sözlemiň yzyna bolsa ýüzlenme (!) belgisi goýulýar. Meselem:

Käbäm meniň, ýagyşly gelnim! Wah, sen gör nähili bagtly bolmalydyň!

(Ç. Aýmatow).

— Aýt bahasyny, baba!

— Oglum, sen ýaly ýaş ýigitde teňne pul kän bolsa gerek.

Sylap, garry ataňa näme berseň, beräý! (“Görogly”).

Buýruk sözlemi. Buýurmak, haýyş etmek, tabşyryk bermek maksady bilen buýruk intonasiýasynda aýdylýan sözlem buýruk sözlemdir. Buýruk sözlemiň habary işligiň buýruk ýa-da hökmanlyk formasından bolýar. Buýruk bildirýän söz has nygtalyp aýdylýar.

Ýazuwda buýruk sözlemiň yzyna köplenç ýüzlenme belgisi goýulýar. Meselem:

Gel, otur gaşymda, goşgy okaýyn,

A sen meni oka gözleriň bilen (Ş. Çarygulyýew).

— Kaka, sen meni bazara elt-de, söwdagärlere kerwençi edip sat (“Güneş”).

Buýrugy, tabşyrygy sypaýylaşdyrmak, oňa haýyş äheňini bermek gerek bolanda, sözlemiň habaryna –aý/-äý goşulmasy goşulýar: baraý, baraýgyn, baraýsana, baraýsyn...

Soraglar we ýumuşlar:

1. Maksatlary we aýdylyş äheňleri taýdan sözlemler nähili toparlara bölünýärler?
2. Habar sözleminiň maksady we aýdylyş äheňi taýdan beýleki sözlemlerden näme aýratynlygy bar?
3. Sorag sözlemlerinde sorag nähili serişdeler arkaly aňladylýar?
4. Ýüzlenme we sorag-ýüzlenme sözlemleriniň tapawudyny aýdyp beriň.

299. Sözlemleri göçüriň, aýdylyş intonasiýalaryna üns beriň, deňişli dyngy belgilerini goýuň, maksady taýdan hersiniň sözlemiň haýsy görnüşine deňişlidigini düşündiriň.

Bir bidöwlet ilin begi bolynçaň
Döwletliniň gapysynda gul bolgul
Bedasyl beg gullugynda galynçaň
Asyl begiň saýasynda kül bolgul (Magtymguly).

Hany geçen günleň gyzgyn jedeli
Geçen günleň gyzgyn hyjuwy hany
Neçün beýle boldy — aýan edeli
Eýýämden öçäýmek ir dälmi Haly (G. Ezizow).

300. Göçüriň, maksady taýdan habar, sorag, ýüzlenme, sorag-ýüzlenme, buýruk sözlemleri anyklaň.

— Size näme bolýar, enesi? Ýüregiňiz agyryarmy?

Ol elindäki gyňajy beýle tarapa oklap goýberdi. Ýlgap sowuk suw getirip, gaýnenesine owurtlatdy. Ol birneme özüni dürsänden soňam, uly hormat bilen gyňajy onuň başyna atdy.

— Enesi, bu mata agtygyňyzdan size sowgat, bu gyňaç bolsa menden, ogluňyznam sowgady taýýar.

Ol başyna atylan gyňajy emäý bilen aldy-da:

— Gelin jan, sowgadyň üçin sag bol, agtygymyň ýaşy uzyn bolsun! Hernä, Alla jan uzagyndan guwandysyn! (O. Ussaýewa).

**301. Okaň. Degişli dyngy belgilerini goýup göçüriň.
Bentde näçe we nähili sözlemleriň bardygyny aýdyp beriň.**

Ten ýapmaga köýnek istär ýalňaç
Köýnekli diýr wah üstünde don bolsa
Baş pul diýip hakdan dilär garny aç
Bäsin tapsa arzuw eder on bolsa (Magtymguly).

Sözlemleriň gurluş taýdan görnüşleri

Sözlemler gurluş taýdan iki topara bölünýärler:

1) ýönekeý sözlemler; 2) goşma sözlemler.

Düzüminde diňe bir eýe, bir habar bolup, ýekeje pikir aňladylýan sözlem ýönekeý sözlemdir. Many hem grammatik taýdan özara baglanyşan ýönekeý sözlemleriň jeminden hasyl bolan sözleme goşma sözlem diýilýär.

Meselem: Oglan gyssanar, tudana öz wagtynda bişer.

Ogul — süýt, agtyk — gaýmak.

Görk — on, dokuzysy don.

El eli ýuwar, iki el birigip ýüzi.

Gün güýçlüniňki, gowurga dişliniňki.

Aý dogsa, älem görer.

Düzüminde iki eýäniň, iki habaryň bardygy üçin bular goşma sözlemlerdir.

Ýönekeý sözlemleriň düzüminde diňe bir eýe, bir habar bolýar. Meselem:

Işlemedik dişlemez.

Ýatan öküze iým ýok.

Bilimli nesil — kuwwatly Watan.

Ýönekeý sözlem

Ýönekeý sözlemler hem dürli-dürli bolýarlar.

Düzüminde baş agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan olar iki topara bölünýärler: 1) iki düzümlü ýönekeý sözlemler; 2) bir düzümlü ýönekeý sözlemler.

Eger düzüminde baş agzalarynyň ikisi hem bar bolsa, beýle sözleme iki düzümlü ýönekeý sözlem diýilýär. Meselem:

Özüni bilen — weli.

Bilim gökden ýol ýasar.

Men seniň önünde geçilmejek günä etdim.

Düzüminde baş agzalaryndan diňe birisi bolsa, oňa bir düzümlü sözlem diýilýär. Bir düzümlü sözlemleriň üç görnüşi bar:

1. Eýesi galdyrylan ýönekeý sözlemler. Bularda eýäniň kimdigini,

nämedigini sözlemiň habaryndan anyklamak mümkin.

Meselem:

Baýra gezelenje gidiler.

Doglan gün geçirdik.

Eýesi näbelli ýönekeý sözlemler. Habarynyň işligiň ýöňkemedede üýtgemeyän (şahs bildirmeyän) hökmanlyk we mälim geljek zaman formalaryndan bolýandygy üçin, bu hili sözlemlerde eýäniň kimdigi ýa nämedigi belli bolmaýar. Ony diňe kontekstden anyklap bolýar. Meselem:

Giç ýatmaly däl. Okuwa girmekçi.

2. Eýesiz ýönekeý sözlemler. Bularda eýe bolmaýar, habary köplenç işligiň gaýdym derejesinden bolýar. Meselem:

Gyşda galyň geýnilýär.

Bagyň gülleri satylýar.

Düzüminde aýyklaýjy agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan-da ýönekeý sözlemler iki topara bölünýärler:

1. Ýygnak ýönekeý sözlemler. Bular düzüminde aýyklaýjy agzasy bolmadyk, diňe eýe bilen habardan düzülen sözlemlerdir. Meselem:

Men gitdim.

Ýaşayyş — bagt.

2. Ýaýraň ýönekeý sözlemler. Düzüminde eýe bilen habardan başga aýyklaýjy agzalary bolan sözlem ýaýraň ýönekeý sözlemdir. Meselem:

Biz okuwa gitmäge howlugýarys.

Men kitaphana gitjek.

Düzüminde hemme zerur agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan-da ýönekeý sözlemler iki hili bolýarlar:

Doly sözlemler. Gerekli agzalarynyň hemmesi öz içinde bolan ýygnak ýönekeý sözlemler-de, ýaýraň ýönekeý sözlemler-de doly sözlemlerdir. Meselem:

Daň atdy. Jahan ýagtyldy.

Okuwdan soň mekdebimiziň ähli okuwçylary ýowara çykdylar.

Doly däl sözlemler. Düzüminden haýsy bir agzasydyr galdyrylan, ýetmeýän şol agzany kontekstden dikeltmek mümkin bolan sözlem grammatik taýdan doly däl sözlemdir.

Doly däl sözlemler aýratynam gepleşikde has köp ulanylýar. Sözleýjä-de, diňleýjä-de gürrüňiň obýekti düşnükli bolan ýagdaýynda tygşytlylyk üçin sözlemiň her bir agzasy: eýesi-de, habary-da, aýyklaýjy agzalary-da galdyrylyp bilner. Meselem:

— Sen “Mukamlar köşgüne” gitjekmi?

— Hawa gitjek.

Doly däl sözlemler düşünişmekde hiç bir kynçylyk döretmeýär, gaýtam, olar sözlemde aýdylýan pikiri gysga, has täsirli aňlatmakda çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýärler.

Ýönekeý sözlemler sintaktik taýdan böleklere bölünip-bölünmezligi boýunça hem iki hili bolýarlar:

1. Sözlem agzalaryna bölünýän ýönekeý sözlemler. Ýygnak ýönekeý sözlemler-de, ýaýraň ýönekeý sözlemler-de, doly sözlemler-de, doly däl sözlemler-de şu topara girýärler.

2. Sözlem agzalaryna bölünmeýän ýönekeý sözlemler. Munuň söz sözlemi we at sözlemi ýaly görnüşleri bar.

Hawa, ýok, hoş, elbetde, şükür, arma, taňryýalkasyn... ýaly modal manyly sözler habar intonasiýasynda aýdylýp, söz sözlemi bolup gelýärler. Meselem:

— Seniň şu zatlardan habaryň barmy?

— Ýok.

— Habardar etdiňmi?

— Elbetde.

Mysallardaky ýok, elbetde söz sözlemleridir.

Gürrüniň kim ýa näme hakdadygy sözleýjä-de, diňleýjä-de belli bolanda, aýratyn alnan bir söz-de habar intonasiýasy bilen aýdylyp, obýekti, wagty, ýagdaýy atlandyryp bilýär. Olar köplenç baş düşümde gelen atlardan bolýar. Şoňa görä, bu hili at sözlemi diýilýär. Meselem:

Gyş. Aýazly gyş.

Dym-dyrslyk.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Nähili sözleme ýönekeý sözlem diýilýär**
- 2. Bir düzümlü we iki düzümlü ýönekeý sözlemler diýen adalgalara nähili düşüňärsiňiz?**
- 3. Düzüminde aýyklaýjy agzalaryň bar-ýokdugy taýdan sözlemler nähili toparlara bölünýärler?**
- 4. Doly we doly däl sözlemler özara nähili tapawutlanýarlar?**

302. Okaň. Sözlemleri göçüriň. Olaryň ýönekeý sözlemleriň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

Iýul. Güneşli gün. Maşynlar aýlawla goýberiljek atlar ýaly taýýar durlar.

Tekiz gara ýoldan soň бүдүр-сүдүр dag ýoly biziň aňamyzy aşyrdy. Maşynyň içindäki petişlik, daşyndan ýüzüne uran howur agzyňy guradyp, bogazyňy tüýdük ýaly edýardi.

Berdi aga gyra çekilip, saralan otlaryň içinde gezmelemäge başlady. Men derrew surat alýan gurallarymy çykardym-da, ýaşulynyň suratyny birnäçe gezek aldym (“Garagum” žurnaly).

303. Okaň, ilki ýygnak ýönekeý sözlemleri, soňra ýaýraň ýönekeý sözlemleri saýlap göçüriň, tapawudyny düşündiriň.

Ene balasyna buýurdy ýumuş,
Ol diýdi: “Özüň et, oň ýaly işi!”
Ýandy ene. Emma ötdi günäsin.

Kemeldi enäniň ýene bir ýaşy (K. Gurbannepesow).

304. Gönükme. Göçüriň. Olardaky doly we doly däl sözlemleri aýdyp beriň. Doly däl sözlemlerde galdyrylan sözleri anyklaň.

Gandym aksakgal hiç zat diýmän, diňe hä berip oturýardy. Ol özüniň pikirini aýtsa-da, ýene birnäçe soraglar sorap, ondan soň aýtmakçydy. Şol wagt daşardan biri:

— Öwezmyrat batyr! — diýip seslendi.

— Nädersiň? — diýip, ol içerden gygyrdy.

— Bir daş çyk!

Öwezmyrat batyr daş çykdy. Görse, daşardan gygyrýan Nazar perraç eken. Öwezmyrat batyr daş çykan badyna ol:

— Batyr, han aga gelýär — diýip habar berdi (A. Gowşudow).

305. Gönükme. Göçüriň. At sözlemleriň sintaktik taýdan bölünýän beýleki sözlemlerden tapawudyny aýdyp beriň.

Agşama çen garalýar

Gar. Gar. Gar.

Garaňkyda gargalar

Ýerinden öryär (G. Ezizow).

306. Gönükme. Teksti okaň. Ondaky ýönekeý sözlemleriň hersine doly häsiýetnama beriň.

El eli ýuwar, iki el birigip — ýüzi (Atalar sözi).

Güyzüň çyglyja bir günüdi (B. Kerbabaýew).

— Annaguly, dynjyňy aldyňmy? — diýdi.

— Aldym (A. Durdyýew).

Derweze jygylady (B. Seýtäkow).

Ýönekeý sözlemleriň sintaktik taýdan doly derňew edilişi

1. Berlen sözlemiň maksady we aýdylyş intonasiýasy taýdan habar, sorag, sorag-ýüzlenme, ýüzlenme, buýruk sözlemidigi anyklanylýar.
2. Düzüminde eýesiniň, habarynyň bar-ýoklugy taýdan iki düzümlü ýa bir düzümlü sözlemidigi, eger bir düzümlü bolsa, onuň eýesi galdyrylan, eýesiz, eýesi näbelli sözlemidigi anyklanylýar.
3. Düzüminde aýyklaýjy agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan ýygnaç ýönekeý sözlemidigi ýa-da ýaýraň ýönekeý sözlemidigi anyklanylýar.
4. Düzüminde hemme zerur agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan doly ýa-da doly däl ýönekeý sözlemidigi, eger doly däl sözlem bolsa, haýsy agzasynyň galdyrylandygy anyklanylýar.
5. Berlen sözlemiň sintaktik taýdan sözlem agzalaryna bölünýän sözlemidigi ýa-da bölünmeýän sözlemidigi, eger bölünmeýän bolsa, onuň haýsy görnüşine degişlidigi anyklanylýar.

Goşma sözlem

Birden artyk ýönekeý sözlemlerden düzülip, tutuşlygyna çylşyrymly pikir aňladyp gelýän sözleme **goşma sözlem** diýilýär. Goşma sözlemler ýönekeý sözlemleriň birnäçesiniň mazmun hem intonasiýa taýdan birleşmeginden hasyl bolýarlar.

Goşma sözlemler iki hili bolýarlar:

1. Düzmeli goşma sözlemler.

2. Eýerjeňli goşma sözlemler.

Düzmeli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň biri beýlekisine grammatik taýdan garaşsyz bolýar. Olar deň hukukly sözlemler bolany üçin, hersini aýratynlykda özbaşdak hem ulanyp bolýar. Olar özara, esasan, intonasiýa we baglaýjy kömekçiler arkaly

baglanyşýarlar. Eýerjeň sözlemler baş sözlem bilen esasan goşulmalar we sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar. Meselem:

Är öwüner, gural işlär.

It üýrer, kerwen geçer.

Eýerjeňli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň bolsa biri beýlekisine garaşly bolýar. Olaryň diňe biri baş sözlem bolup, beýlekileri oňa eýerip gelýär. Hut şonuň üçinem olara eýerjeňli goşma sözlem diýilýär. Baş sözleme eýerip, ony aýyklar gelýän eýerjeň sözlemleri aýratynlykda ulanmak mümkin bolmaýar. Meselem:

Il oňlasa, atyňy soý.

Oýnap ekseň, boýlap biter.

Goşma sözlemleriň bu iki görnüşiniň hersiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Düzmeli goşma sözlemler we olaryň görnüşleri

Düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky baglanyşyk hem edil deňdeş agzalaryň arasyndaky ýalydyr. Bular hem edil deňdeş agzalar ýaly sanama intonasiýasy we baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar. Düzümindäki ýönekeý sözlemleriň many mynasybetlerine görä olar: ugurdaşlyk, garşylyk, şert, ikuçlylyk, gezekleşik, ýokluk, sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemler ýaly toparlara bölünýärler.

Ugurdaşlyk bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ugurdaşlyk bildirýän düzmeli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemlerde ugurdaş pikirler aňladylýar. Olar intonasiýa hem-de **we, hem, hem-de** baglaýjy kömekçileri arkaly baglanyşýarlar.

Ýazuwda intonasiýa arkaly baglanyşýan sözlemleriň arasynda otur goýulýar. Meselem:

Göwün göwünden suw içer, gamyş bogundan.

We baglaýjysy ugurdaş pikirler aňladylýan ýönekeý sözlemleriň arasynda birden artyk gaýtalanmaýar. Ýazuwda **we** kömekçisi gelen ýerde otur goýulmaýar. Meselem:

Gün çykdy we howa maýlap başlady.

Hem baglaýjysy, we baglaýjy hyzmatynda gelen **-da/-de** ownuk bölegi ugurdaş mazmunly ýönekeý sözlemleriň arasynda bir gezek hem ýönekeý sözlemleriň sanyna görä birnäçe gezek gaýtalanyp hem gelip bilýär. **Hem-de** baglaýjysy düzmeli goşma sözlemdäki ugurdaş pikirli sözlemleriň soňkularyny baglanyşdyrýar, ol sözlemiň soňlanandygyny duýduryp gelýär. Diňe gaýtalanyp gelenlerinde bu baglaýjylaryň öňünden otur goýulýar. Meselem:

Hem daýysy gelipdir, hem ýegeni gelipdir.

Parh bilmeze ýarma-da bir, gowurma-da.

Hem akyl ber, hem iliňden akyl al (K. Gurbannepesow).

Garşylygy bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Emma, ýöne, welin baglaýjy kömekçileri garşylykly pikirler aýdylýan ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýarlar. Ýazuwda **emma, ýöne**, baglaýjylarynyň öňünden, **welin** baglaýjysynyň yzyndan otur goýulýar. Meselem:

Asmanyň ýüzi garaldy, **emma** ýagyş ýagmady.

Men aýtdym **welin**, siz gulak asmandyňyz.

Şert bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ýogsa, bolmasa sözleri baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelip, şertli garşylyk bildirýän ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar.

Ýazuwda bu baglaýjylaryň öňünden otur goýulýar. Meselem:

Bu ýerde bir gep bardyr, **ýogsam** ol beýdip ýormez.

Biz sagat sekizde işe barmaly, **bolmasa** kömek ederdim.

Ikuçlylyk bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ýa, ýa-da, ýa-ha baglaýjy kömekçileri arkaly düzmeli goşma sözlemde aýdylýan pikirleriň haýsy-da bolsa diňe biriniň boljakdygy bildirilýär. Haýsy biriniň boljakdygy ýa-da bolmajakdygy ikuçly bolup galýar.

Bu baglaýjylar goşma sözlemde bir gezek hem, birnäçe gezek gaýtalanyp hem gelip bilýär. Ýazuwda olaryň diňe gaýtalanyp gelenleriniň öňünden otur goýulýar.

Meselem:

Ýa demrinden, ýa kömründen.

Ýa gellersiň, **ýa-da** biz seniň bilen hoşlaşmaly bolarys.

Gezekleşik bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Kä, käte baglaýjy kömekçileri gezekli-gezegine bolup geçýän wakalar habar berilýän ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar. Bu baglaýjylar baglanyşdyrýan sözlemleriniň hersiniň önünden getirilýär, ýazuwda gaýtalanyp gelen **kä, käte** baglaýjylarynyň önünden otur goýulýar. Meselem:

Käte biz oba gidýärdik, **käte** obaly garyndaşlarymyz bize myhmançylyga gelýärdi.

Kä ol kömekleşýär, **käte** men.

Aşyklyk ýaman ýoldur, **kä** sen çeker sen, **kä** ol çeker.

Ýokluk bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ýokluk bildirýän düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemler **ne** baglaýjy kömekçisi arkaly baglanyşýar. **Ne** baglaýjysy arkaly ýönekeý sözlemlerde habar berilýän wakalaryň hiç birisiniň bolmaýandygy nygtalýar. Ýazuwda gaýtalanyp gelenleriniň önünden otur goýulýar. Meselem:

Ne bag duýdy, **ne** bagban.

Ne çiş köýsün, **ne** kebab (**köýsün**).

Sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Munda birinji sözlemde habar berilýän wakanyň ikinji sözlemde sebäbi düşündirilýär, olar **çünki, sebäbi** baglaýjy kömekçileri arkaly baglanyşdyrylýar. Bu baglaýjylar yzky sözlemiň başynda getirilýär, ýazuwda olaryň önünden otur goýulýar. Meselem:

Men bu gün kitaphana gidip bilmerin, **sebäbi** hemmämiz ýowara çykmaly.

Sadap baýyň aladasy artdy, **çünki** Ballynyň öýi boşap galypdy
(B. Kerbabaýew).

Düzmeli goşma sözlemlerde baglanyşyk

Düzmeli goşma sözlemleriň ähli görnüşlerinde deň hukukly ýönekeý sözlemler ýa intonasiýa, ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar.

Intonasiýa arkaly baglanyşykda düzmeli goşma sözlemde ýönekeý sözlemleriň hemmesi bir bitewi intonasiýada aýdylýar. Ýazuwda intonasiýasiýa arkaly baglanyşan sözlemleriň arasynda otur goýlup ýazylýar. Meselem:

Oglaň gyssanar, tudana öz wagtynda bişer.

It üýrer, kerwen geçer

Suw akar, daş galar (Atalar sözi).

Baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşyk-da ýönekeý sözlemleriň many gatnaşyklary has-da nygtalýar. Baglaýjyly düzmeli goşma sözlemler aýratynam ýazuwda köp duş gelýär. Meselem:

Minsk şäheriniň bir köçesine Oraz Annaýewiň ady dakylady **we** oňa ýadygärlik bina edildi.

Duşuşykda **hem-ä** şahyrlar öz goşgularyny okadylar, **hem-de** bagşylar çykyş etdiler.

Gijeki maýdalap ýagan ýagyş daňa golaý diňdi-**de**, çygly şemal bulutlary öz ugruna kowup gitdi.

Göreşde **ýa** sen ony ýeñersiň, **ýa-da** ol seni ýeñer.

Kä mylaýymlyk, geçirimlilik bilen öz mertebäni saklap bolýar, **käte** munuň üçin güýjüňi görkezmeli bolýar.

Ne çiş köýsün, **ne** kebab (köýsün).

Baly demir alýumin gaplarda saklamak hatarlydyr, **çünki** olarda zäherli maddalar emele gelýär.

Emlägiňi bisarpa tutma, **ýogsam** bu gylyk iru-giç seni aç goýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili sözlemlere düzmeli goşma sözlem diýilýär? Näme üçin olara düzmeli goşma sözlem diýilýärkä?
2. Düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemler özara nähili baglanyşýarlar?

3. Baglaýjy kömekçiler arkaly ýönekeý sözlemleriň arasyndaky nähili many gatnaşyklary nygtalýar? Düzmeli goşma sözlemleriň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

307. Teksti okaň, ondaky düzmeli goşma sözlemleri anyklaň, soňra olary degişli dyngy belgileri goýup depderiňize göçüriň.

Bir meýdan oturansoň, Öwez turdy ýerinden, Sargy ädigi, gündiz sopbaşy, kemha donununy çykaryp, zer suwy berlen käkilini äňsä taşlap, zerli tahýany çekgeräge goýup, ýigitlere bir hatar çilim ýörydip başlady.

— Aýt, Serwijan, näme arzyň bar bolsa.

— Aýtsam, Görogly, seniň bir Öwez ogluň bar, onuň atowazyny eşidip, men gaýybanasyndan aşyk bolupdym. Bir hepde boldy, men onuň özüni gördüm, men indi onuň ýüzýni görüp durmasam takatym ýok, giň jahan gözüme zyndan bolupdyr, aýdym-saz bilen zordan jan saklaýan. Atam ony zyndan salyp, her hili görgüler bilen ganaýar, dardan asmakçy bolýar. Her sapar men bir delil tapyp, ony dardan asdyrman saklaýan, onuň yzyndan seniň geljegini bilýädim. Indi sen geldiň, şol Öwez ogluňy alyp çykmaly, sen meni indi şoňa nilalap ber-de, meni myradyma ýetir, ine, eniň saňa etjek arzym, Görogly! („Görogly“ eposy).

308. Göçüriň, düzmeli goşma sözlemleri anyklaň, olarda ýönekeý sözlemleriň intonasiýa ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Şeýle agyr pikirler gümra bolup ýatan Öwezmyrat batyr başyny çalaja galdyryp, töweregine gözünü süzgekledip seredende, on-on baş ädim beýle gapdalynda ýatan Nepesi gördi. Nepes özüniň köne horjunyny çep tirseginiň aşagyna ýassyk edip, çep eliniň aýasyny sol ýaňagyna goýup, süzük gözlerini bir nokada dikipdi. Öwezmyrat batyr gözünü gatyrap açyp, Nepese seretdi. Bir wagtky Mamagülüň beren gürrüňini ýadyna saldy.

Ol şol gije Dykma serdar bilen duşanda soň, edil nahardan kesilen hassa ýaly saralyp gurap başlady.

Öwezmyrat batyr Kany batyr hakda, onuň göwnüne degmekde özüniň mamladygy, bimamladygy hakda oýlanjak bolup her näçe jan etse-de, ol öz ýanyndan Kany batyr hakda uly alada çekýärdi. „Oňa näme bolduka? Bir ýerlerde hossarsyz- zatsyz ölüp gitdimikä?“ diyip oýlaýardy (A. Gowşudow).

309. Okaň, goşma sözlemleriň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň many aňladyşy taýdan görnüşini kesgitleň.

Biz muny elimizden çykarmarys. Bir döwüm çörege zar bolup oturan ýyllarymyzda-da, bir harpyny okap bilmeýän wagtlarymyzda-da, muny satmagy göwnümüze getiren dälidir. Indi-hä asyl... Ýaňy özüň okap gördüň ahyry, munuň her bir sözünüň bir düýä degip duranlygyny. Munuň biziň elimize nähili düşüşini aýtsam, onda dilär durarsyň-da öýdemok. Bolmasa, gürrüň edeýin, ýogsam-ä şu güne çenli duldegşir oturan goňşularymyza-da aýdan dälidir weli (N. Saryhanow).

310. Berlen ýönekeý sözlemleri intonasiýa ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly düzmeli goşma sözleme öwürmeli.

Howa maýlap başlady. Biz ýola düşdük. Kitaphana baryp kitap aldyk. Gyzykly maglumatlary depderimize belläp aldyk. Oglanlar wagtynda geldiler. Awtobusdan gijä galardylar.

Guşlaryň sesleri eşidilýärdi. Ýene-de sanlyja wagtdan şatudyňam ýasy ýapraklarynyň arasy ýagtylar. Şonda serçejikler ýatak ýerlerini taşlarlar. Hersi bir ýaña dyr-pytrak bolarlar.

Ýyl ygally geldi, ot-çöpler dyz boýy boldy. Owlak-guzularyň oýnuna çopanyň göwni göterildi. Ol dilli tüýdügini eline aldy. Tüýdük dil açyp ugrady. Sazyň yzy üzülmän, bahar şemalyňa goşulyp gitdi.

Eýerjeňli goşma sözlemler

Biri beýlekisine garaşly, tabynlyk gatnaşygyndaky ýönekeý sözlemleriň mazmun hem grammatik taýdan birleşmeginden emele gelen goşma sözleme **eýerjeňli goşma sözlem** diýilýär.

Eýerjeňli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň diňe birisi baş pikiri aňladýar, beýlekisi onuň belli bir bölegini ýa-da ony bitewilikde aýyklar, mazmun hem grammatik taýdan oňa eýerip gelýär. Olaryň baş pikir aňladýany **baş sözlem**, oňa eýerip gelýäni bolsa **eýerjeň sözlem** atlandyrylýar. Meselem:

Il-halkyň bir iş tutsa,

Sen ondan galyjy bolma (Magtymguly).

Bu sözlem gurluşy taýdan eýerjeňli goşma sözlemdir. Onuň düzüminde iki sany ýönekeý sözlem bar:

1. Il-halkyň bir iş tutsa, — eýerjeň sözlem.

2. Sen ondan galyjy bolma — baş sözlem. Bu sözlem aýratynlykda hem gutaran oý-pikir aňladýar. Onuň “Il-halkyň bir iş tutsa” bölegi baş sözlemi aýyklar, iş-hereketiň ýüze çykmagynyň şertini görkezip gelýär. Öz eýe-habarynyň bardygyna garamazdan, goşma sözlemiň bu bölegini gutaran oý-pikir aňlatmaýandygyna görä aýratynlykda ulanyp bolmaýar. Baş sözleme eýerip gelşi nazarda tutulyp, oňa **eýerjeň sözlem** diýilýär.

Eýerjeň sözlemler köplenç, baş sözlemden öň gelýärler. Meselem:

Gün ýaşmanka, biz ýetişdik.

Eýerjeň sözlem baş sözlemiň içinde hem gelip bilýär. Bu ýagdaýda eýerjeň sözlemiň iki tarapyndan hem otur goýlup, ol baş sözlemden tapawutlandyrylyp ýazylýar. Meselem:

Kakamyz, **men çagakam**, mekdepde işleýärdi.

Eger eýerjeň sözlem baş sözlemiň habarynyň öň ýanyndan gelse, eýerjeň hem baş sözlemler intonasiýa taýdan goşulyp aýdylýar. Bu ýagdaýda iki habaryň arasyna otur goýulmaýar. Meselem:

Biz ertir gezenje howa sowuk bolsa-da gideris.

Gün biz oba gelenimizden soň ýaşdy.

Şahyrana eserlerde, gepleşikde eýerjeň sözlemiň baş sözlemden yzda gelşine-de duşulýar:

Goç ýigidiň ady çykmaz,

Döwleti, maly bolmasa (Magtymguly).

Eýerjeňli goşma sözlemde baglanyşyk

Eýerjeň sözlemler baş sözlem bilen mazmun taýdan-da, grammatik taýdan-da baglanyşýar.

Baş sözlemiň nähili agzasyny haýsy tarapdan aýyklarap gelşine görä eýerjeň sözlemiň habarlary dürli grammatik formalary kabul edip, baş sözleme eýerip gelýärler. Meselem:

Aý dogup, älem ýagtyldy.

Aý dogmanka, älem garaňkydy.

Aý doganda, älem ýagtylýar.

Aý dogman, älem ýagtylmaz.

Aý dogsa, älem görer.

Aý dogan bolsa, älem ýagtylar.

Daň atyp-atmanka, myhman bary geldi.

Gün guşluga galanda, myhmanlar çay-çörek iýip bolupdylar.

Eýerjeň sözlemleriň habarlary sözsoňy kömekçiler arkaly-da baş sözlem bilen baglanyşýarlar. Meselem:

Onat okanymyz üçin, mugallym hoşal boldy.

Söweş gutaranson, batyr köpeler.

Suw seňrikden aganson, puşmandan peýda yok.

Men özümi bilenimden bari, biz şäherde ýaşaýarys.

Eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşleri

Eýerjeň sözlemler baş sözlemde berilýän habary dürli tarapdan aýyklaýar. Eýerip gelen sözlemiň manysyna görä eýerjeňli goşma sözlemler birnäçe topara bölünýärler:

1. Hal eýerjeňli goşma sözlem.
2. Şert eýerjeňli goşma sözlem.
3. Wagat eýerjeňli goşma sözlem.
4. Sebäp eýerjeňli goşma sözlem.
5. Garşylykly eýerjeňli goşma sözlem.
6. Meňzetme eýerjeňli goşma sözlem.
7. Orun eýerjeňli goşma sözlem.
8. Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlem.

Hal eýerjeňli goşma sözlem

Hal eýerjeň sözlemi baş sözlemde habar berilýän iş-hereketiň nä halda ýüze çykandygyny bildirýär. Onuň habary, esasan hal işlik formalaryndan bolýar. Ýazuwda eýerjeň sözlemiň habarynyň yzyndan otur goýulýar. Meselem:

Gar ýagyp, howa sowady.

Daň atyp, jahan ýagtyldy.

Gün gyzyyp, gijeki düşen çyg akja bulut bolup göge göterildi.

Şert eýerjeňli goşma sözlem

Şert eýerjeň sözlemi baş sözlemdäki işiň bolup-bolmazlygynyň şertini aňladýar, onuň habary işligiň şert formasyna bolýar.

Meselem:

Şemal bolmasa, çöp başy gymyldamaz (Nakyl).

Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar (Nakyl).

Şert eýerjeň sözlemiň habary käte hal işlik formasyna hem bolup bilýär. Meselem:

Sowuk bolman, suw doňmaz.

Howa maýlaman, ot gögermez.

Dok çaykanman, aç doýmaz (Atalar sözi).

Wagt eýerjeňli goşma sözlem

Wagt eýerjeň sözlemi baş sözlemde habar berilýän iş-hereketiň wagtyny bildirýär. Onuň habary, esasan, wagt-orun, çykyş düşümlerinde gelen ortak işlik formalaryndan bolýar. Meselem:

Tut bişende, howa kemsiz maýlaýar.

Başyň ýassyga ýetende,

Sabyr, takat galmaz sende (Magtymguly).

Myhmanlar oturandan, saçak ýazylyp, nahar çekildi.

Eýerjeň sözlemiň çykyş düşümde gelen ortak işliklerden bolan habarynyň yzyndan **öň, owal, ozal, soň, bäri...** ýaly sözsoň kömekçiler getirilende hem, baş sözlemde habar berilýän iş-hereketiň wagty görkezilýär. Meselem:

Söweş gutaran(dan) soň, batyr köpeler.

Siz okadyp başlanyňyzdan bäri, biz geçilýän temalara oňat düşüňäris.

Eýerjeň sözlemiň ortak işliklerden bolan habarynyň yzyna hal ýasaýjy **-ka/-kä, -ça/-çä** goşulmalary goşulanda hem, baş sözlemde habar berilýän iş-hereketiň wagty görkezilýär. Meselem:

Duşman seni tanamanka, sen duşmany tana.

Biz öýe ýetmänkäk, ýagys ýagyp başlady.

Men gelýänçäm, siz maňa şu ýerde garaşyň.

Jahan mazaly ýagtylýança, Hajmyrat dagy seslerini çykarman, öz pikirleri bilen başagaý bolup gitdiler (Ç. Aşyrow).

Eýerjeň sözlemde haçan diýen sorag çalyşmasy getirilende hem baş sözlem wagt taýdan aýyklanýar. Meselem:

Haçan duşmany ýeňsek, şonda uruş gutarar (B. Hudaýnazarow).

Ýazuwda wagt eýerjeň sözleminden ýazuwda otur goýulýar.

Sebäp eýerjeňli goşma sözlem

Sebäp eýerjeň sözlemi baş sözlemde habar berilýän iş-hereketiň näme üçin, näme sebäpden bolandygyny bildirýär. Onuň habary atlaşan ortak işlik formalaryndan soň **sebäpli, üçin** sözsoňy kömekçilerini getirmek arkaly baş sözlem bilen baglanyşdyrylýar.

Sebäp eýerjeňli goşma sözlemde eýerjeň sözlem baş sözlemde öňde gelýär we ol aýratynlykda gutaran oý-pikir aňladyp bilmeýär. Şu iki aýratynlyk boýunça sebäp eýerjeňli goşma sözlem sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemde tapawutlandyrylýar. Meselem:

Howa sowany sebäpli, ağaclar ýapragyny dökdüler.

Bäsleşikde ýeňenimiz üçin, mekdep müdiri minnetdarlyk bildirdi.

Özüimizi görelde alyp barýandygymyz üçin, atal-enelerimize minnetdarlyk haty ýollanyldy.

Ol ýaşlykda ýetim galany sebäpli, oňa durmuş ýeňil düşmändi.

Garşylykly eýerjeňli goşma sözlem

Garşylykly eýerjeň sözlemde baş sözlemdäkä garşylykly pikir öňe sürülýär. Onuň şert işlikden bolan habarynyň yzyndan **hem** ýa-da **-da/-de** baglaýjy kömekçileri getirilip, baş sözlem bilen baglanyşdyrylýar. Meselem:

Ýyldyrym çaksa hem, ýagyş ýagmady.

Men zyyňdan gygyrsam-da, sen eşitmän gitdiň.

Orun eýerjeňli goşma sözlem

Orun eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlem baş sözlemiň habaryna ýa-da onuň işlikden bolan başga bir agzasyna baglanyp, baş sözlemde aňladylýan pikirini ýüze çykýan ýerini-ornuny bildirýär. Orun eýerjeň sözlemi **nirä**, **nirede** diýen soraglara jogap bolýar.

Orun eýerjeň sözlemiň habary ortak işliklerden soň wagtorun düşümde gelen orun aňladýan sözlerden bolýar.

Meselem:

Suw bolmadyk ýerde, baglyk bolarmy?

Orun eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert formasyndan hem bolup bilýär.. Şeýle bolanda, eýerjeň sözlemde köplenç, “nirede, nirä” diýen sorag çalyşmalary getirilýär. Meselem:

Gyşyna nirede howa maýyl bolsa, şol ýerde guşlar gyşlaýarlar.

Deňeşdirme eýerjeňli sözlemli goşma sözlem

Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlemde baş we eýerjeň sözlemlerde aýdylýan pikirler deňeşdirilýär. Many taýdan eýerjeň sözlem arkaly aňladylýan düşünjeden baş sözlem arkaly aňladylýan düşünje has ähmiýetli, has ýokary tutulýar.

Deňeşdirme eýerjeň sözlemiň habary köplenç çykyş düşümde gelen öten zaman ortak işliginden bolýar.

Meselem:

Öňüm bolandan, soňum bolsun.

Owlak-guzymyň örüsi bolandan, oglanymyň örüsi bolsun (Atalar sözi).

Deňşdirme eýerjeň sözlemiň habary ortak işlikleriň soňuna –**ça/ –çe** we degişli ýöňkeme goşulmasy goşulyp hem ýasalýar.

Meselem:

Ýüz manat puluň bolýança, ýüz dostuň bolsun (Atalar sözi).

Meňzetme eýerjeňli goşma sözlem

Eýerjeňli goşma sözlemiň bu görnüşinde baş sözlemde habar berilýän iş-hereket eýerjeň sözlemdäkä meňzedilýär. Munda eýerjeň we baş sözlemler özara eýerjeň sözlemde **nähili**, baş sözlemde **şol hili, şonuň ýaly** diýen sözleri getirmek arkaly baglanyşdyrlýar. Meňzetme eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert formasyndan bolýar. Ýazuwda eýerjeň sözlemiň habarynyň zyndan otur goýulýar. Meselem:

Watanymyz biziň üçin **nähili** alada edýän bolsa, bizem zähmetimiz bilen ogullyk borjymyzy şonuň ýaly berjaý etmelidiris.

Topraga nähili yhlas, zähmet siňdirsek, aljak hasylymyz-da şol hili bolar.

Dostuň **nähili** bolsa, senem şonuň ýalysyň.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nähili sözleme eýerjeňli goşma sözlem diýilýär? Onuň düzmeli goşma sözlemden näme tapawudy bar?
2. Nähili sözlemlere eýerjeň sözlem diýilýär? Onuň baş sözlemden tapawudyny aýdyp beriň.
3. Eýerjeň sözlemler nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?
4. Eýerjeň sözlemler baş sözlem bilen nähili baglanyşýarlar?
5. Eýerjeňli goşma sözlemleriň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

311. Göçüriň, eýerjeň sözlemleriň aşagyny çyzyň, olaryň baş sözlemiň haýsy agzasyny aýyklar gelendigini, onuň bilen nädip baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Ynha indi akyldarlaryň dördüsi hem köşkte jemlendi, ýöne olara bu döwran uzak miýesser etmedi, wagty hoşluklar uzak nesip etmedi. Bir gün näzenin Gülpamyň başy ölüm ýassagyna ýetdi. Soltansöýün tehip-lukmanlary üýşürdi. Edilen emler ters geldi. Gülpamyň agyr dertden ýaňa barha peselýänini aňan Soltansöýün aýtdy:

„Eger näzenin Gülpam şu ýassykdan galman öläýse, menem onuň ýanynda bolsam, özümem derdi-bela uçrasam gerek. Onuň üçin men näzenin Gülpamyň ölenini görmäýin. Görsem, ýaman bolar“ diýip, Myrala maslahat saldy („Garagum“ žurnaly).

312. Göçüriň, eýerjeň sözlemleriň aşagyny çyzyň, olaryň baş sözlem bilen nähili baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Öwez günleriň birinde zerli kemerini guşanyp, täjini başyna geýip, atasynyň düýrme gylyjyny biline dakyp, Göroglynyň kyrk gez naýzasyny eline alyp, sary ýaýyny boýnuna asdy (“Görogly” eposy).

At ýatagyna bardy-da, gazygynyň töweregine bir öwrülip, gapa gaýtdy. Edil gapyny süsäýjek ýaly etdi-de, hemişekisinden üýtgeşik bir ses bilen kişnedi (A. Gowşudow).

Gündiz oturtman, gije ýatyrman, ol işden gelse, bu işe iberip, edil guly ýaly edip saklardy (A. Durdyýew).

313. Göçüriň, şert eýerjeň sözlemleriň eýesini, habaryny tapyň, olaryň baş sözlem bilen nähili baglanyşandygyny düşündiriň.

Gylygyň bet bolsa, işiň jeň bolar (Magtymguly).

Gorkagy kowalasaň, batyr bolar (Atalar sözi).

Şemal bolmasa, çöp başy gymyldamaz.

Sygryň şahyna kaksan, endamy syzlar.

Ýer gaty bolsa, öküz öküzden görer.

Ýerden tapsan, sanap al.

Düýe garrasa, köşegine eýerer (Atalar sözi).

314. Göçürin, eýerjeň sözlemleriň aşagyny çyzyň, hersiniň ýokarsyndan onuň nähili eýerjeň sözlemdigini ýazyň, baş sözlem bilen nähili baglanyşandygyny düşündiriň.

Eger kişi asylzada neslinden bolsa-da, hünär bezegi bolmasa, ol kişi hiç kimiň hormatyna mynasyp bolmaz (“Kowusnamadan”).

Bagt paýlansa, üç baýlygy ilki al,

Ylgap baryp, saglyk bilen erki al (K. Gurbannepesow).

Başganyň sözi

Sözleýän ýa ýazýan adam öz sözünüň içinde başga biriniň sözünü hem ulanýar. Bir sözlemede iki sany pikiriň aňladylýandygyna görä, bu hili sözlemler goşma sözlemiň özboluşly bir görnüşi hasaplanylýar.

Goşma sözlemiň bu görnüşi üç bölekden:

- 1) sözleýän (ýazýan) şahsyň öz sözünden;
- 2) başganyň sözünden;
- 3) şu ikisini bir sözleme birleşdirmäge — baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlerden ybarat bolýar.

Sözleýän (ýazýan) şahsyň öz pikiri beýan edilýän bölegine **awtoryň sözi**, başganyň pikiri aýdylýan bölegine bolsa **başganyň sözi** diýilýär. Meselem:

Atam pahyr “Bilmedigiňi öwren, bilenini öwret” diýip sargardy.

Atam pahyryň “Bilmedigiňi öwren, bilenini öwret” diýen sargydy meniň durmuş ýörelgäm boldy.

Sözlemleriň “Atam pahyr sargardy” we “Atam pahyryň sargydy meniň durmuş ýörelgäm boldy” bölekleri awtoryň sözüdür. “Bilmedigiňi öwren, bilenini öwret” diýen bölekleri başganyň sözüdür. **Diýp, diýen** işlikleri bolsa başganyň sözünü awtoryňky bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlerdir.

Başganyň sözi gurluşy taýdan-da, aýdylyş intonasiýasy boýunça-da awtoryň sözünden düýpli tapawutlanýar. Awtoryň sözi adatça habar sözlemi görnüşli bolýar. Başganyň sözi habar,

sorag, ýüzlenme, buýruk sözlemleri görnüşinde hem, gurluşy taýdan ýönekeý sözlem, goşma sözlem görnüşli hem bolup bilýär. Ol awtoryň sözünüň ortasynda-da, başynda, ahýrynda hem gelip bilýär. Awtoryň sözünüň haýsy ýerinde getirilse-de, başganyň sözi intonasiýa taýdan aýratynlandyrylyp aýdylýar, ýazuwda hem goşa dyrnaga alnyp tapawutlandyrylyp ýazylýar. Meselem:

Öz bagşysyna göwni ýetýän han: “**Meň bagşymy ýeň-de, doganyňy al-da gidiber**” diýip uly gepledi.

Bu sözlemede başganyň sözi awtoryň sözünüň içinde getirilipdir.

Başganyň sözünüň ýazuw düzgüni

Başganyň sözi ýazuwda goşa dyrnaga almak arkaly awtoryň sözünden tapawutlandyrylýar.

Başganyň sözi sözlem görnüşli bolsa, goşa dyrnak açylyp, ol baş harp bilen başlanýar.

Sorag intonasiýasy bilen aýdylan başganyň sözünüň yzyna sorag belgisi goýlup goşa dyrnak ýapylýar. Buýruk hem ýüzlenme intonasiýalary bilen aýdylan başganyň sözünüň yzyna ýüzlenme belgisi goýulýar. Başganyň sözi habar sözlemi bolsa nokat belgisi goşa dyrnak ýapylansoň goýulýar.

Eger başganyň sözi awtoryň sözünden soň ýa-da onuň içinde gelýän bolsa, awtoryň sözünüň bölünen ýerinde goşa dyrnagyň öňünden iki nokat goýulýar. Awtoryň sözünüň habary bilen ýanaşyk gelip goşulyşyp aýdylmaýan bolsa, başganyň sözünü awtoryň sözi bilen baglanyşdyryp gelen **diýip** sözünüň yzyndan otur goýulýar. Baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelen **diýen** sözünden soň hiç bir dyngy belgi goýulmaýar. Meselem:

Halnazar agtygyny öýerýärdi: “Ertir gelnalyjy, atbaşy gideliň” diýip, bütin oba habar berlipdi (B. Kerbabaýew).

Käte sözleýän (ýazýan) şahsyň öz aýdan sözleri-de başganyň sözi ýaly edilip berilýär. Meselem:

Badym ýatdy, onsoň öýüme geldim-de: “Seni gözümem görmesin, janymam ýanmasyn” diýip, kitaby çuwalyň düýbüne goýberdim (N. Saryhanow).

Başganyň sözi ylmy eserlerde sitata hökmünde ulanylanda hem umumy kada laýyklykda goşa dyrnaga alnyp, üýtgewsiz berilýär, şol pikiriň alnan çeşmesi, sahypasy anyk görkezilýär. Meselem:

Alynma sözleriň ýazylyşyna fonetik prinsipiň elementlerini girizýän bu kadalar Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensiýasynyň kararlarynda hem, Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýasynda hem öz beýanyny tapypdy (A. Öwezow. Türkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988, 24.).

Başganyň sözi epigraf hökmünde hem ulanylyp bilner. Epigraf edilip alnan sitatalar aýratynlandyrylyp ýazylýandygyna görä, goşa dyrnaga alynmaýar, ýöne pikiriň kime degişlidigini görkezmek zerurdyr. Meselem:

Her bir döwrüň öz öňe çykarýan talaplary hem çözmeli meseleleri bolýar. XXI asyr tutuş dünýä boýunça alanynda aňyýet hem tehnologik asyrdyr, muny umumylykda ylymlar asyry diýip atlandyrmak dogry bolardy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow

Başganyň pikiriň awtoryň öz sözleri bilen aýdylyşy-da bar. Bu ýagdaýda başganyň aýdan sözleri-de, sözlem gurluşy-da, aýdylyş intonasiýasy-da üýtgeýär. Başganyň sözi sorag ýa ýüzlenme, buýruk sözlemi bolan bolsa-da, awtor onuň mazmunyny habar sözlemi görnüşinde özüçe beýan edýär. Meselem:

1. Hekim ata: “Her günüňi gadyr bil, görgeňiňi Hydyr bil!” diýipdir. Bu sözlemde başganyň sözi üýtgewsiz, bolşy ýaly berlipdir.
2. Hekim ata her gijäni gadyr gijesi ýaly, her kişini Hydyr ata ýaly garşylamagy nesihat edipdir.

Bu sözlemde Hekim atanyň garaýşy awtoryň öz sözleri bilen aýdylýar. Onuň düzüminde aýratyn intonasiýa bilen aýdylýan başganyň sözi-de, ony awtoryň sözi bilen baglanyşdyrýan kömekçi sözlerem ýok. Bu sözlemiň düzüminde bir eýe we bir habar bar, ol gurluş taýdan ýaýraň ýönekeý sözlemidir.

Gepleşik

Sözleşiş dilimiz sorag-jogap görnüşli gepleşik (dialog) häsiýetlidir.

Gepleşik çeper eserlerde hem giňden ulanylýar. Ýöne gepleşigiň sözleşiş dilinde we ýazuwda berlişiniň käbir aýratynlyklary bar. Ýazuw dilinde gepleşýänlerden haýsynyň name diýýändigini awtoryň özi düşündirmeli bolýar.

Gepleşik hem aýry-aýry adamlaryň sözüdür, başganyň sözünüň çeper eserlerde berlişiniň özboluşly bir görnüşidir. Munda gepleşige gatnaşýanlaryň hersiniň aýdýan sözleri öz bolşunda üýtgedilmän berilýär. Gepleşýänleriň kimlerdigi bir gezek mälim edilenden soňra, olaryň hersiniň sözleri täze setirden kese çyzyk goýlup başlanýar, özbaşdak gutarnykly sözlemler görnüşinde üýtgedilmän, awtoryň sözi bilen baglanyşdyrylman berilýär, goşa dyrnaga alynmaýar. Aýdylyş intonasiýasyna görä habar sözlemiň yzyna nokat, sorag sözlemiň yzyna sorag, buýruk we ýüzlenme sözlemlerinden soňra ýüzlenme belgileri goýulýar.

Gepleşik hem awtoryň sözi bilen edil başganyň sözi ýaly **diýip, diýen** baglaýjy kömekçileri arkaly baglanyşdyrylýar. Bir tapawudy: gepleşik goşa dyrnaga alynmaýar. Awtoryň sözünden soň iki nokat goýlup, täze setirden baş harp bilen ýazylyp başlanýar, öňünden kese çyzyk, gutaransoň nokat, sorag, ýa ýüzlenme belgisi goýulýar. Eger gepleşik awtoryň sözi bilen baglanyşdyryljak bolsa, onda **diýip, diýen** baglaýjy kömekçileriň öňünden defis goýlup sözlem dowam etdirilýär. Meselem:

Patyşa :

— Aç, hany göreli — diýipdir.

Onda daýhan:

— Eý, patyşahy älem, öz eliniz bilen açsaňyz, ýagşy bolardy.

Drama eserleri boýdan başa gepleşikden durýar. Olarda sözün kime degişlidigini bildirmek üçin setiriň başynda şol adamyň ady ýazylyp, yzyndan nokat goýulýar, soňra onuň sözi berilýär. Eger sözleýän adamyň adynyň yzyndan ýaýyň içinde awtoryň düşündirişi – remarka berlen bolsa, onda ýaý ýapylandan soňra nokat goýulýar. Soňra onuň sözi berilýär. Meselem:

Läle (Orazyň jigisi). Oraz ýüpi çekişdirip, barlap otыр.

Aýgül: — Salam, Oraz! Ol ýüpün näme? Näme etmekçi bolýarsyň?
(A. Şekerow).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Başganyň sözi diýip nämä aýdylýar?**
- 2. Başganyň sözünüň üýtgedilmän alynýan görnüşi awtoryň sözi bilen nähili baglanyşdyrylýar?**
- 3. Başganyň sözünüň awtoryň sözünüň içinde, başynda, ahyrynda gelşini we olaryň ýazuw düzgünlerini mysallar arkaly düşündiriň.**
- 4. Başganyň sözünüň sitata we epigraf edilip berlişiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**
- 5. Başganyň pikiriniň awtoryň sözi bilen berlişiniň nähili aýratynlyklary bar?**
- 6. Başganyň sözi bilen gepleşiň arasyndaky umumylyklary we aýratynlyklary aýdyp beriň.**
- 7. Gepleşiň ulanylyş aýratynlyklaryny, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.**

315. Teksti okaň. İçinden başganyň sözi bolan sözlemleri göçürüp alyň. Başganyň sözleriniň aşagyňy çyzyň, olaryň awtoryň sözi bilen nähili baglanyşandygyny düşündiriň.

Gysga ýorgan

Soltansöýün öz wezirleriniň akyly-paýhasyny saýgarmak üçin, olaryň hemmesini köşge ýygnapdyr-da, gysga ýorgany kellesine bürenip, injigini açyp ýatypdyr. Wezirlerine:

— “Şu ýorgany meniň aýagymyň aşagyna ýetiriň!” diýip buýrupdyr. Wezirleri nähili oýlansalar-da, her hili tagalla etseler-de, onuň tärini tapmandyrlar.

Soltansöýün iň soňunda ýorganyň aşagyndan:

“Myrally, sen meniň tabşyrygymy ýerine ýetir!” diýip gygyrypdyr.

Myrally oňa:

“Soltanyň gahary gelmese, ýetireýin” diýipdir.

Soltansöýnün ýorganyň aşagyndan sesi çykypdyr:
— Ýorgany aýagymyň aşagyna ýetirmeseň, gaharym geler.
Myraly ýatan gamçyny alypdyr-da, soltanyň ýalaňaç
injikleine mäkäm çalypdyr. Soltan şol bada ýorgana çolanypdyr.
Soltan:

“Näme üçin urduň?” diýip soranda, Myraly oňa:
“Buýrugyňa amal edip, ýorganyňy aýagyňa ýetirdim.
Aslynda, sen näme üçin ýorganyňa görä aýak uzatmadyň?!” diýip
jogap beripdir.

316. Göçüriň, başganyň sözleriniň aşagyny çyzyň. Onda ulanylýan dyngy belgileri aýdyp beriň.

Han: “Başga nähili gelşiň bardy?” diýende, sazanda
biraz pikirlenip jogap berdi (N. Saryhanow).

Derse hanyň başyna agyr iş düşende, ejesi ogluna atasynyň
sarpasyny, maşgala namysyny goramaklygy nesihat edýär:

“Han ogul, aýaga gal, kyrk ýigidiňi al, ol namartlaryň elinden
ataňy gutar, ataň saňa näme eden-de bolsa, sen ataňa ýagşylyk etgin!”
 (“Gorkut ata” eposy).

Derse han :

— Baryň, getiriň, öldüreýin! — diýdi.

Eşider bolsaňyz, ol namartlaryň beýleki ýigrimisi hem gelip,
onuň ogluna her hili töhmetler atyp başladylar:

— Derse han, seniň ogluň atlandy, göwsü gözel guba daglara
aw çykdy. Aw awlady, guş guşlady, olary enesiniň ýanyna alyp geldi,
al şeraby ýitisinden içip, kakasyna kast etdi (“Gorkut ata” eposy).

317. Göçüriň. Başganyň sözünüň aşagyny çyzyň, onuň awtoryň sözi bilen nähili baglanyşandygyny we ýazuw düzgünini aýdyp beriň. Başganyň sözünüň ulanylyşynyň üç görnüşiniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Hasyl paýlaşygy

Şeýtan Aldar kösäni nähili bolsa-da bir ahmal goýup, aldajak bolup, onuň bilen birlikde daýhançylyk etmegi ýüregine düwürdir. Bular özara razylaşyp, güýzlük sogan ekipdirler. Sogan mazaly gögerip ýetişensoň, Aldarköse şeýtana:

“Dost, hasyly, gel, şu wagtdan paýlaşyp goýaly” diýipdir.

Şeýtan:

“Men ýeriň ýüzündäki ýaşyny aljak” diýipdir.

Aldarköse bolsa:

“Maňa ýeriň astyndaky galany-da bolýar” diýipdir. Hasyly ýygan wagtlarynda şeýtan utulanyny bilipdir.

Sogandan ahmyrly galan şeýtan Aldarköse bilen bu ýyl hem bir iş salşyp görmek gerek diýip, ýene bile ekin ekmäge gelipdir. Bu ýyl bular jöwen ekipdirler. Jöwen gögerip ýetişiberende, şeýtan Aldarkösä:

“Bu ýyl ýeriň astyndakysyny men aljak” diýipdir.

Onda Aldarköse:

“Dogry aýtdyň, bu ýyl sen ýeriň astyndakyny almaly” diýipdir. Hasyl ýyglanda, Aldarköse joweniň dänisini we palajyny alypdyr, şeýtana bolsa köki hem tommugy galypdyr. Şeýtan ýene özüniň utulanyny bilipdir.

318. Teksti labyzly okaň. Başganyň sözünüň we gepleşigiň ulanylyşyndaky, ýazuw düzgünlerindäki umumylyklary hem-de aýratynlyklary aýdyp beriň.

“Ýakma, bişersiň, gazma düşersiň” diýen atalar sözi bar.

Sazanda ýöne başyny çäýkamak bilen özüniň galmajagyny aýtdy-da, şeýle diýdi:

— Han aga, bagşyňdan göwnüň galmasyn, Gulam sazandanyň sazanda kemi ýok. Ol han sazandasy-da, il sazandasy-da bolup biljek.

— Onuň bagşylygy maňa gerek däl — diýip, han gygyrdy-da, özüniň gahar-gazabyna çydap bilmän, mejburlykdan özüniň “diýsemmikäm, ýa diýsemmikäm” diýip, ikerjiňläp duranlaryny aýdyp goýberdi (N. Saryhanow).

319. Göçüriň. Bařganyň sözünüň aşagyny çyzyň. Onda ulanylan dyngy belgilerini düşündiriň.

“Balam, näme bolýar?” Elewrär eneň.

“Näme bolýar, balam?” Çiňerler ýene.

“Dümewmi, nämemi ... sowuklapdyryn!...”

Kendirige tarap ýüwürer ene (K. Gurbannepesow).

320. Gepleřigi depderiňize göçüriň. Olarda galdyrylan dyngy belgileri goýuň.

Aksoltan

— Bar uly tüňçani goý gyzym. Oduny hem köpräk sal tizräk gaýnasyn daýyň ýadandyr diýip, oturan gyzyna seretdi

Soňra ol dogany bilen gürrüňini dowam etdi

— Ony bilýän dogan jan

— Bilseň näme Barymyz bir bolsak ýaşamak aňsat düşmezmi

— El eli ýuwar, iki el birigip — ýüzi diýenleri, ol aýdýanyň-ä dogrudyr

— Eýsem näme (Ý. Durdyýew).

MAZMUNY

Giriş	8
Fonetika, orfografiýa, orfoepiýa	8
Çekimli sesler, olaryň aýratynlyklary	9
Uzyn we gysga çekimliler	10
Inçe we ýogyn çekimliler	12
Giň we dar çekimliler	13
Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler	16
Dar dodak çekimlileriniň ýazuw düzgüni	16
Çekimsiz sesler, olaryň aýratynlyklary	18
Çekimsiz sesleriň aýdylyşlary we ýazuw düzgüni	20
Iki hili aýdylýan sözleriň ýazuw düzgüni	22
Bogun	23
Söz basymy	25
Leksika	27
Semasiologiýa	29
Sözüň leksik we grammatik manysy	29
Bir manyly we köp manyly sözler	30
Omonimler	32
Sinonimler	33
Antonimler	33
Ulanylyş ýygylgy parhly sözler	36
Ulanylyş gerimi parhly sözler	38
Stillere gatnaşygy taýdan parhly sözler	40
Durnukly söz düzümleri	41
Sözlükler	42
Leksik derňew	43
Morfologiýa	44
Atlar	44
Atlaryň gurluş taýdan görnüşleri	46
Atlaryň ýasalýşlary	50
Atlarda köplügiň aňladylyşy	53
Atlaryň degişiligiň aňladylyşy	55
Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi	57
Sypatlar	64
Sypatlaryň morfologik aýratynlyklary	66
Sypat derejeleri	68
Sanlar	70

Sanlaryň morfologik aýratynlyklary	73
Çalyşmalar	76
At çalyşmalary	76
Görkezme çalyşmalary	78
Gaýdym çalyşmalary	79
Sorag çalyşmalary	80
Nämälim çalyşmalary	81
Sypatlyk çalyşmalary	82
San çalyşmalary	83
Ýokluk çalyşmalary	85
Çalyşmalaryň grammatik aýratynlyklary	85
Işlikler	86
Täsirini geçirýän we geçirmeyän işlikler	87
Işlikleriň gurluş aýratynlyklary	88
Işlik ýasalyslary	89
Söz ýasalysyň sintaktik usuly arkaly ýasalan işlikler	91
Işlik derejeleri	92
Işligiň zaman formalary	95
Işligiň buýruk formasy	101
Işligiň şert formasy	103
Işligiň arzuw-isleg formasy	104
Işligiň hyýal-niýet formasy	105
Işligiň hökmanlyk formasy	105
Iş atlary	106
Hal işlik	108
Ortak işlik formalary	110
Kem işlik (habarlyk formalary)	112
Hallar	115
Hal derejeleri	117
Hallaryň semantik aýratynlyklary	119
Kömekçi sözler	120
Sözsoňy kömekçiler	120
Baglaýjy kömekçiler	124
Modal sözler	126
Ownuk bölekler	127
Ümlükler	128
Ses we şekil bildirýän sözler	130
Sintaksis	131

Söz düzümlerinde baglanyşyk	131
Söz düzüminiň görnüşleri	133
Düzüminiň durnuklylygy we erkinligi taýdan söz düzümleriniň görnüşleri	137
Sözlem	139
Sözlem agzalary	140
Sözlemiň baş agzalary	140
Sada habarlar we söz düzümi görnüşli habarlar	143
Sözlemiň habarynyň eýe bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşyp gelşi	144
Sözlemiň aýyklaýjy agzalary	147
Aýyrgyçlar	147
Doldurgyçlar	153
Sözlemde sözlem agzalarynyň orny we inwersiýa	158
Sözlemiň deňdeş agzalary	159
Deňdeş agzalarda baglanyşyk	160
Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler	162
Ýüz tutma sözler	163
Giriş sözler	163
Jogap sözler	164
Ümlükler	164
Sözlemiň maksatlaryna we aýdylyş intonasiýalaryna görä sözlemleriň toparlara bölünişi	165
Sözlemleriň gurluş taýdan görnüşleri	168
Goşma sözlem	172
Düzmeli goşma sözlemler we olaryň görnüşleri	172
Düzmeli goşma sözlemlerde baglanyşyk	174
Eýerjeňli goşma sözlemler	176
Eýerjeňli goşma sözlemde baglanyşyk	177
Eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşleri	177
Başganyň sözi	182
Başganyň sözünüň ýazuw düzgüni	182
Gepleşik	184